WILLIAM HARDY McNEILL

J.R. McNEILL'İN ÖNSÖZÜYLE

KÜRESEL DURUM

PARAZİTLER, GÖÇLER VE DÜNYA TARİHİ

ÇEVİRMEN: MÜGE KÜBRA OĞUZ

TİMAS TARİH

TİMAŞ YAYINLARI

İstanbul 2025

timas.com.tr

PARAZİTLER, GÖÇLER VE DÜNYA TARİHİ
Küresel Durum

William Hardy McNeill

TİMAŞ YAYINLARI | 6549
Tarih Kitaplığı - Savaş Tarihi | 15

EDİTÖR
Neval Akbıyık

ÇEVİRMEN
Müge Kübra Oğuz

KAPAK TASARIMI
Hüseyin Özkan

İÇ TASARIM
Nur Kayaalp

1. BASKI
Kasım 2025, İstanbul

ISBN
ISBN: 978-625-6767-67-6

TİMAŞ YAYINLARI
Bahçelievler Mah. Zübeyde Hanım Cad. No: 8
Üsküdar / İstanbul Telefon: (0212) 511 24 24

timas.com.tr
timas@timas.com.tr
timasyayingrubu

Kültür Bakanlığı Yayıncılık
Sertifika No: 45587

BASKI VE CİLT
WPC Matbaacılık
Osmangazi Mah. Mehmet Deniz Kopuz Cad. No: 17-1
Esenyurt / İstanbul
Tel: (0212) 886 83 30
Matbaa Sertifika No: 50884

YAYIN HAKLARI
© William Hardy McNeill, "The Global Condition: Conquerors, Catastrophes, and Community" orijinal adıyla Princeton University Press (2017) tarafından yayınlan bu kitabın Türkiye'deki tüm yayın hakları Kalem Ajans ile anlaşmalı olarak Timaş Basım Ticaret ve Sanayi Anonim Şirketi'ne aittir.
İzinsiz yayınlanamaz. Tanıtım amacıyla kaynak gösterilerek yapılacak alıntılar dışında hiçbir şekilde kopya edilemez, çoğaltılamaz, yayınlanamaz.

WILLIAM HARDY
McNEILL

J.R. McNEILL'İN ÖNSÖZÜYLE

KÜRESEL DURUM

PARAZİTLER, GÖÇLER VE DÜNYA TARİHİ

ÇEVİRMEN: MÜGE KÜBRA OĞUZ

TİMAŞ TARİH

WILLAM HARDY MCNEILL

William Hardy McNeill (1917–2016), Kanada asıllı Amerikalı bir tarihçidir ve küresel tarih disiplininin öncülerinden sayılır. Chicago Üniversitesi'nde uzun yıllar öğretim üyesi olarak çalışan McNeill, tarihsel süreçleri ulusal ya da bölgesel sınırların ötesinde, uygarlıklar arası etkileşim, ticaret, savaş, hastalık ve kültürel alışveriş ağları üzerinden yorumlamıştır. En ünlü eseri "The Rise of the West" (1963) ile tarih yazımına bütüncül bir perspektif kazandırmış, "Plagues and Peoples" (1976) ile de biyolojik faktörlerin tarihsel değişimdeki rolünü vurgulamıştır. McNeill'in çalışmaları, 20. yüzyıl tarihçiliğinde yeni bir küresel anlatının temellerini atmıştır.

MÜGE KÜBRA OĞUZ

1988 yılında Kırklareli'nde doğdu. Lisans ve yüksek lisans eğitimini Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Tarih Öğretmenliği bölümünde aldıktan sonra 2019 yılında Hacettepe Üniversitesi'nde "Choson Krallığı'ndan Dehan İmparatorluğu'na: Kore'nin Dış Politikaları (1876-1910)" isimli teziyle doktora eğitimini tamamladı. Bağımsız bir akademisyen olarak Kore tarihi ve kültürü ile ilgili bilimsel araştırmaların yanında Korece ve İngilizceden çeviri yapmaktadır.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 7
GİRİŞ 19

BÖLÜM I
BÜYÜK SINIR
MODERN ÇAĞDA ÖZGÜRLÜK VE HİYERARŞİ 31
Teşekkür Bölümü 33
DERS I: 1750'YE KADAR 35
DERS II: 1750'DEN İTİBAREN 69

BÖLÜM II
İNSANLIĞIN DURUMU
EKOLOJİK VE TARİHSEL BİR BAKIŞ 109
Teşekkür Bölümü 111
MİKROPARAZİTİZM, MAKROPARAZİTİZM VE KENTSEL DÖNÜŞÜM 113
MİKROPARAZİTİZM, MAKROPARAZİTİZM VE 'TİCARİ DÖNÜŞÜM 149

BÖLÜM III
İNSAN İLİŞKİLERİNDE KONTROL VE FELAKET 187

DİZİN 206

Önsöz

William McNeill, 1917 yılında Vancouver'da doğdu. Anne ve babası Kanada'nın iki zıt ucundan, biri Prens Edward Adası'ndaki bir çiftlikten, diğeri ise Vancouver Adası'nın ormanlık bölgelerinden geliyordu. Ebeveynleri, her ikisinin de İngiliz edebiyatı okuduğu McGill Üniversitesi'nde tanıştı ve doğruluğu kesin olmayan aile rivayetlerine göre ikisi de bölüm birincisi oldu.[1] O dönemde çiftlikte büyüyen bir çocuğun Prens Edward Adası'ndan üniversiteye gitmesi alışılmadık bir durumdu; John T. McNeill'ın oraya gidebilmesi için adadaki en başarılı öğrenci ödülünü kazanması gerekiyordu. Britanya Kolumbiyası'ndaki Nanaimo'nun kuzeyindeki kereste kamplarında yetişen genç bir kadının üniversiteye gitmesi ise daha da düşük bir olasılıktı; Netta Hardy, ailesini hayal kırıklığına uğratmayı göze alarak, McGill'e gidebilmesi için bir süreliğine zenginleşmiş bir amcasını masrafları karşılamaya ikna etmek zorunda kaldı. Ailesi, onun Montreal'e kaçıp havalara girmesi yerine, dokuz küçük kardeşini büyütmeye yardımcı olmasını bekliyordu.

1 Bu görüş, William H. McNeill, *The Pursuit of Truth: A Historian's Memoir* (Lexington: University of Kentucky Press), s. 2'de yer almaktadır.

Anne ve babasının tercihleri ve seçtikleri yollar, William McNeill'ın benimsediği iki mirası beraberinde getirdi. Bunlardan ilki İngilizce diline olan yatkınlığıydı. Kanada'daki en kültürlü ebeveynlerden ikisine sahipti. Babası, hem Presbiteryen bir çocukluk geçirmiş olmasının hem de sonraki teolojik eğitiminin ve Hristiyanlık tarihi üzerine kurulu kariyerinin bir sonucu olarak, Kral James İncili'nin uzun pasajlarını ezbere bilirdi. Annesi ise Viktorya dönemi şiirlerini ezberden okuyabiliyordu. Ona (ve kız kardeşlerine), kelime sevgisini ve kelimeleri titizlikle seçme alışkanlığını miras bıraktılar.

William McNeill, Chicago Üniversitesi'ndeki lisans yıllarından itibaren, tüm insanlık tarihini kapsayan büyük bir kitap yazmayı kafasına koymuştu. 1950'lerin ortalarına gelindiğinde bu işe ciddi bir şekilde adım attı. Bu süreçte aklına, yayımlanan kitabı *The Rise of the West*'te (1963) tam olarak işleyemediği birçok fikir geldi.[2] Bazılarını unuttu. Bazılarını asla unutmadı ama bir türlü hayata geçiremedi.[3] Bazıları ise ABD ve Kanada'daki üniversitelerde verdiği derslerin temelini oluşturdu ve bu küçük kitapta kendilerine yer buldu.

1979 ile 1986 yılları arasında hazırladığı beş ders, bu kitabın temelini oluşturmaktadır. O dönemde William McNeill, Chicago'daki uzun profesörlük kariyerinin sonuna yaklaşmış, ders vermeyi azaltıp seyahat etmeye daha fazla zaman ayırmaya başlamıştı. Bu sayfaların da kanıtladığı üzere entelektüel

2 Chicago: University of Chicago Press, 1963. *The Rise of the West*, National Book Award ödülünü kazandı ve birçok kişiyi tatmin edecek şekilde, dünya tarihinin hem tutarlı hem de profesyonel standartlara uygun olarak yazılabileceğini gösterdi. Eserde, toplumlar ve medeniyetler arasındaki karşılıklı etkileşimin tarihsel değişimin temel itici gücü olduğu savunulmaktadır.

3 Orta Avrupa'daki tuz madenleri üzerine bir çalışma fikri, bu kategoride yer almaktadır.

gücünün zirvesinde kalmaya devam etti. Bu metinler, kendisinin en etkili çalışmalarına hızlı bir erişim sağlamaktadır. Zira McNeill, bu derslerde, kendisinin en iyi üç eseri olarak gördüğü *The Rise of the West*, *Plagues and Peoples* (1976) ve *The Pursuit of Power* (1982) adlı büyük yapıtlarına dâhil etmediği bazı fikirleri ortaya koymuştur.

Buradaki ilk iki bölüm, 1982 yılında Baylor Üniversitesi'nde verilen derslerden oluşmaktadır. Bu dersler, McNeill'ın, ona göre, Turner tezinde yer alan iç rahatlatıcı Amerikan dindarlığına karşı tepkisini temsil eder. McNeill'ın da zaman zaman belirttiği gibi, Kanada'da yetişmiş olması, ona, Amerikan tarihine dair naif yurtsever anlatılara karşı bağışıklık kazandırmıştır.

1880'lerin sonlarında ortaya atılan, Frederick Jackson Turner'ın tezi, Amerikan sınır bölgesinin geniş arazileri ile Amerikan toplumunun demokratik kültürü ve sert bireyciliği arasında bir bağ olduğunu öne sürüyordu. Bu argüman, 1861'den önce köleliğin varlığından ve de batıya doğru yayılmadan hiç bahsetmiyordu.[4] Onlarca yıl boyunca Amerikan tarihi öğrenen hemen herkes Turner tezini öğrendi ve genellikle bu tez, Amerika Birleşik Devletleri'ni diğer uluslardan ayıran istisnai özelliklerin bir parçası olarak kabul edilmesi için teşvik gördü. McNeill ise bu tezi reddetti ve burada onu "romantik bir yanılsama" olarak nitelendirerek, sınır siyasetini daha geniş bir perspektifle ele aldı.

McNeill, bu geniş perspektifinde, düşük nüfus yoğunluğuna sahip ve devlet denetiminin zayıf olduğu toprakların,

4 Adam Rothman, *Slave Country* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2005) adlı eserinde ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

insan toplumunun hiyerarşik yapısında iki uç noktadan birine ya da diğerine davetiye çıkardığını savunur; ya Turner'ın gözlemlediği türden kaba bir eşitlikçilik ya da bunun tam tersi olan acımasız bir efendi-köle (ya da efendi-serf) toplumu oluşur. ABD, bir süreliğine, tıpkı Brezilya, Rusya, Güney Afrika ve Avustralya'da da olduğu gibi her ikisini de aynı anda sürdürür. Bu iki ders, Walter Prescott Webb ve Louis Hartz'ın önceki çalışmalarını temel alarak, McNeill'ın ABD tarihini daha geniş bir küresel bağlama oturtma çabasını temsil etmektedir.

McNeill, Webb ve Hartz'dan daha ileri giderek, sınır durumlarının 1492'den sonra Amerika kıtasında, 1788'den sonra Avustralya'da, 1652'den sonra Güney Afrika'da ve ayrıca Rusya ile Ukrayna'da neden ve nasıl ortaya çıktığını açıklamaya çalışır. Bunun temel nedenini hastalıklar tarihine dayandırır. On dördüncü yüzyıl ve sonrasında Ukrayna'nın yerleşime açık olmasının izahı olarak, bulaşıcı hastalıkların özellikle kara veba salgınının tekrarını gerekçe göstererek, Amerika'da 1492'den sonra dışarıdan gelen enfeksiyonların milyonlarca insanın hayatını kaybetmesine neden olan benzer bir durum yaşattığını ileri sürer. Ukrayna ve Doğu Avrupa ile ilgili bu görüşü, uzmanlar arasında pek kabul görmemiştir; ayrıca, McNeill'ın denizaşırı ve doğuya yönelik Avrupa genişlemesini iki paralel hareket olarak dengeleme çabası da dünya tarihçilerini genel olarak ikna edememiştir.

Ama sınır olgusu için geliştirdiği perspektif, zaman içinde daha geçerli ve dayanıklı olmuştur. McNeill'a göre, dünyanın sınır bölgelerinde kaba eşitlikçilikten ziyade zorunlu emek rejimleri daha belirleyici bir özelliktir. Rusya'daki serflik, Amerika kıtasındaki Afrikalı kölelik ve Güney Afrika'daki

kölelik gibi sistemlerin hepsi, aynı temel duruma, yani işgücü eksikliğine yanıt olarak ortaya çıkmıştır ve Turner ile Webb'in övdüğü demokratik bireycilikten çok daha yaygındır. Yalnızca askerî koruma maliyetlerinin okyanuslar sayesinde düşürüldüğü yerlerde, örneğin Kuzey Amerika ve Avustralya'da, radikal özgürlük ve eşitlikçi toplum gelişebilmiştir. (Ancak bu bile, 1861'den önce ABD'de kuzey ile güneyin farklılaşan yollarını ya da 1788'den sonra Avustralya'da mahkûm emeğinin yaygınlığını açıklamamaktadır.)

Bu derslerin ikincisinde McNeill, Avrupa'daki nüfus artışını, toprağın ucuz olduğu bölgelere; yani Büyük Sınır bölgelerine yapılan göçle ilişkilendirir. Zorla göç ettirilenlerin yanı sıra gönüllü göçmenleri de içeren bu kitlesel göç dalgası, birkaç ölümcül bulaşıcı hastalığın daha da geniş alanlara yayılmasına neden olmuştur. Bu süreç, Amerika kıtası, Avustralya ve Yeni Zelanda, Sibirya ve benzeri bölgelerde nüfusun daha da azalmasına yol açmış ve bu da yeni göçmenler için fırsatlar yaratmıştır. Ancak 1920'lere gelindiğinde, Büyük Sınır topraklarında süregelen nüfus artışı, McNeill'ın geçici bir aşama olarak değerlendirdiği bu özel modelin sonunu getirmiştir. Dolayısıyla, Büyük Sınır'ın dinamikleri, 1500 öncesi dünya tarihinde pek rastlanmayan ve 1920 itibarıyla sona ermiş olan demografik dengesizliklere dayanmaktadır.

Bu makaleler, 1500 sonrası dünya genelindeki demografik tarih, göç modelleri ve siyasi gelişmelerin ana hatlarına dair kendinden emin bir hakimiyet sunar. Önceki nesil Amerikan tarihçilerinin yalnızca ABD'ye özgü olduğunu düşündüğü bazı özellikleri, genel bir çerçevede anlamlandırmaya çalışır. McNeill, çabalarını yöresel ve yurtsever tarih anlatılarına karşı bir panzehir olarak görür. Bu metinler, bir dereceye kadar,

1980'lerde yaygın olan Soğuk Savaş dönemi ABD-Rusya karşıtlığını benimser; ancak iki ülke arasındaki özgürlük farklılıklarının nedenini, Amerika'nın kendini övmesine pek imkân tanımayan yerlerde arar. Nüfus artışı, hastalıklar ve göçü dünya tarihinin itici güçleri olarak ele almalarıyla bu bölümler, tam anlamıyla klasik bir McNeill yaklaşımıdır.

Üçüncü ve dördüncü bölümler ise 1979 yılında Clark Üniversitesi'nde verilen derslerden oluşmaktadır. Bu bölümler, McNeill'ın insanlık tarihinde mikroparazitizm ve makroparazitizm kavramlarına dair düşüncelerini kısa bir şekilde ortaya koyar. Bunlar, McNeill'ın *Plagues* and *Peoples* (1976) adlı eserinde öne çıkardığı terim ve kavramlardır. Bu kitapta ise bu fikirleri toparlayıp sadeleştirir.

Çok katmanlı parazitlik kavramı, biyolojide aşina olunan bir olgudur ve bu fikre, Jonathan Swift tarafından, 1733 tarihli "*On Poetry: A Rhapsody*" adlı şiirde daha önceden işaret edilmiştir.

> Doğa bilimciler gözlemler: bir pire,
> Üzerinde beslenen daha küçük bir pire taşır.
> Bu küçük pireleri de daha küçükleri ısırır,
> Ve bu böyle sürer gider, sonsuza dek.

Biyoçeşitlilik üzerine yapılan çoğu çalışma, yaşam âleminin parazit olmayan canlılardan çok parazitleri barındırdığı sonucuna varır; dolayısıyla, bir başka canlının içinde ya da üzerinde yaşayıp besinini ondan sağlama ilişkisi, doğada olağandışı değil, oldukça olağan bir durumdur. Parazitler, konaklarının içinde, derilerinin üzerinde ya da (farelerde olduğu gibi) konakların depoladığı yiyeceklerin üzerinde yaşayabilirler. İnsan bedeni, virüsler ve bakteriler gibi sayısız

mikroorganizma hesaba katılmaksızın, bilinen en az 437 parazite ev sahipliği yapabilir; neyse ki hiçbirimiz hepsini ağırlayacak kadar cömert değiliz.[5] Hastalık oluşturma durumları değişken olabilir; yine de McNeill, "mikroparazit" kavramını tipik olarak yalnızca hastalık yapıcı mikroorganizmalar için kullanmıştır.

Mikroparazitizm kavramı, insanlık tarihinde önemli bir değişken olarak zamanın sınavından başarıyla geçmiştir. McNeill ve diğer bazı kişiler, özellikle McNeill'in zaman zaman "medeniyet hastalıkları" olarak adlandırdığı çiçek hastalığı veya kızamık gibi, bağışıklık kazanmamış insanlar için akut ve genellikle ölümcül enfeksiyonlara sebep olan hastalıkların, tarihsel bir güç olarak ciddiye alınması gerektiği konusunda tarih camiasını ikna etmede etkili olmuşlardır. Günümüzde dünya tarihi kitapları, artık zaman zaman hastalık konusuna da yer vermektedir. Dünya genelindeki tüm bölge uzmanları, hastalıkları ele alınmaya değer bir tema olarak incelemeye başlamıştır. Birçoğu, çalışmalarını McNeill'ın burada ana hatlarını çizdiği genel hastalık tarihi çerçevesine oturtmayı tercih etmiştir.

McNeill, "makroparazitler" derken insan ırkının alt gruplarını kastetmiştir. Biyologlar, insanları parazitler için konak olarak kabul eder, ancak onları doğrudan parazit saymaz. Bu terimi insanlar için kullanmak zordur; dahası, parazit (makroparazit değil) terimi mecazi anlamda sıklıkla siyasi hakaret amacıyla kullanıldığı (ve hâlâ kullanılabildiği) için iş daha da karmaşıklaşır. Marksistler, bu terimi burjuvaziyi eleştirirken; Çinli Marksistler ise toprak sahibi seçkinleri

5 G.H. Perry, "Parasites and Human Evolution," *Evolutionary Anthropology* 23 (2014), s. 225.

hedef alırken kullanmayı severlerdi. Naziler ise Yahudileri aşağılamak için bu terime başvururlardı.

McNeill'ın makroparazit olarak değerlendirdiği insan ırkının alt grupları arasında ise yöneticiler, bürokratlar ve zaman zaman da askerler bulunuyordu. Kendi yiyeceklerini üretmiyor, başkalarının ürettiği yiyeceklerle geçiniyorlardı; bu yüzden, metaforik olarak konuşmak gerekirse, parazittiler. Uğraşıp didinen köylüler, ürettikleri emeğin bir kısmını vergiler ve diğer yükümlülükler yoluyla teslim ediyor, böylece üretken olmayan sınıfları besliyorlardı. Ancak devlet görevlileri için parazit kavramını kullanmak, bu yöneticilerin, bürokratların ve askerlerin, aldıkları karşılığında hiçbir hizmet sunmadıkları varsayımına dayanmaktadır. Genelde yöneticiler, bürokratlar ve askerler, saldırılara karşı savunma, adaletin sağlanması ve altyapının inşası ve bakımı gibi çeşitli hizmetler sunduklarını iddia ederler ve modern dünyada bu görevlerini çoğu zaman, kusurlu da olsa, yerine getirirler. Geçmişte ise yönetici sınıflar, ilahi güçle aracılık yapma, başka bir deyişle, tanrısal makamlarda lobi faaliyetinde bulunma hizmeti sunduklarını da öne sürerdi. Devletler ve yöneticiler, çalışan kitlelere bu hizmetlerin bir kısmını sundukları ölçüde, makroparazitizm kavramı en iyi ihtimalle tam isabetli olmayan bir tanımlamadır.

Tarihçiler arasında makroparazitizm kavramı, mikroparazitizme kıyasla daha az kabul görmüştür. Google N-gram verilerine göre "macroparasitism" kelimesi İngilizce kitaplarda ilk kez 1974'te ortaya çıkmıştır, ancak Google Books'ta 1976 tarihli *Plagues and Peoples* adlı kitaptan önce kullanımına rastlanmamaktadır. Terim, 1997'de kısa ve geçici bir zirveye ulaşmıştır (yayınlanan her 500.000 kitaptan birinde yer almış-

tır); ardından 2000 yılına gelindiğinde neredeyse tamamen unutulmuştur. "Macroparasite" kelimesi, 1966–1970 yılları arasında neredeyse yok denecek kadar az sayıda kitapta yer almış, ardından 1981'e kadar tamamen kaybolmuş; 1981 sonrası ise İngilizce kitaplarda, nadir de olsa, kalıcı bir yer edinmiştir. Elbette, McNeill dışındaki yazarların bu terimleri tam olarak hangi anlamda kullandıkları N-gram Viewer üzerinde görünmez; bunlar muhtemelen tıbbi yazarlardır ve bu terimi yalnızca normalden büyük solucanlar ve mikroplar için kullanmışlardır.

McNeill, makroparazitizm kavramının ve teriminin eksikliklerinin farkındaydı ve 1980'lerin başlarından sonra kendi yazılarında bu terimi giderek daha az kullanmaya başladı. Başlangıçta ona çekici gelmesinin nedeni, mikroparazitizm ile olan simetrisi ve insanlık tarihini biyolojik dengeler arasındaki gerilimler bütünü olarak resmetme imkânı sunmasıydı. Ayrıca McNeill, çiftçilerin dürüst emeğine karşı kalıcı bir sempati ve saygı besliyordu; bu duygu, zihninde, Prince Edward Adası'ndaki kuzenleri ve atalarıyla özdeşleşiyordu. Onların yaşam tarzını, geç ergenlik yıllarına kadar her yaz bizzat deneyimlemişti.[6] Ancak makroparazitizm terimi yaygınlık kazanmadı; sık sık yanlış anlaşıldı, McNeill'ın benimsemediği Marksist görüşleri destekliyormuş gibi yorumlanmasına fazlasıyla açık oldu ve sonunda McNeill, isteksizce bu terimi kullanmaktan vazgeçti.

Buradaki son makale, 1986 yılında Princeton'da verilen bir derstir. Bu metin, insanlık tarihinde tekrar eden bir olgu olan felaketleri anlamlandırma ve bunları genel bir çerçeveye

6 Akrabalarının sahip olduğu patates, süt ürünleri ve tahıl çiftliklerinde, 1946 ya da 1947'de traktörler gelene kadar yalnızca at ve insan gücü kullanılmıştır.

oturtma yönünde başka bir girişimi temsil eder. Buradaki temel fikir, sonsuz yaratıcılık ve hırsa rağmen, felaketlerin insan deneyiminden asla tamamen uzaklaştırılamayacağıdır. Bir grubu felaketlerden koruma yönündeki her çaba, hem başka grupların felakete uğrama olasılığını artırır, hem de daha nadir ama daha büyük çaplı felaketlerin ortaya çıkma ihtimalini yükseltir. McNeill, bu ilkeyi, bölümün başında ele aldığı Mississippi Nehri'nde sel kontrolü için verilen mücadeleler örneği ile açıklar. Kendilerini korumak için setler inşa eden topluluklar, taşkın sularını başkalarının üzerine yönlendirmiştir; herkes set yaptığında ise nehrin yatağını aşan sel sayısı azalmış, fakat sel geldiğinde öncekinden çok daha yıkıcı olmuştur.

McNeill, bu makalede bu kavramı makroekonomik yönetime uygular ve maliye ve para politikası araçlarını set inşasına benzetir. Ona göre, iyi işleyen ekonomi politikası, iyi organize olmuş toplumları ekonomik sıkıntılardan kurtarmış ve bu sıkıntıları başkalarına aktarmıştır. Ayrıca, etkili ekonomik yönetim, küçük aksaklıkların sıklığını azaltarak, 1930'lardaki Büyük Buhran gibi devasa felaketlerin ortaya çıkma ihtimalini de artırmıştır. McNeill, set ilkesini işletme yönetimine de uygular ve daha iyi organize olmuş işletmelerin, daha zayıf organize olanlar üzerinden beslenerek geliştiğini savunur. Ancak bu süreç sonsuza kadar süremez; zayıf organize olanlar, sonunda ya yok olur ya da kendilerini daha iyi organize ederler.

Bu makaleye verilen tek yayımlanmış yanıt, iktisatçı ve finansal krizler tarihçisi Charles Kindleberger'dan gelmiştir ve yanıtı, makaleyle birlikte 1989 yılında *Daedalus* dergisinde

yayımlanmıştır.[7] Kindleberger, bazı ekonomik durgunlukların, özellikle 1873'te başlayan krizin, felaket olarak nitelendirilebileceği tezini reddederek, ekonomistlerin onurunu ve ekonomik yönetimin etkinliğini savunmuştur. Google Scholar atıf sayılarına bakıldığında, McNeill'in makalesi çok az etki bırakmıştır (26 yılda sadece 21 atıf).

Ancak 2008'deki ekonomik çöküş, makaleye yeni bir önem kazandırmış ve ana fikri ister sel kontrolü ister ekonomik yönetim açısından olsun hâlâ üzerinde düşünülmeyi hak eder hale gelmiştir. 2008'den yaklaşık çeyrek asır öncesine kadar, Amerikan ekonomik yönetimi, sanayi sektörünü içten içe zayıflatırken, finans ve bankacılık sektörlerinde eşi görülmemiş servetler kazanılmasına imkân tanımıştır. Politika tercihleri, imalat sektörünü feda ederek finans sektörünü koruma altına almıştır. Ancak finansçılara tanınan özgürlükler 2008 yılında çöküşe yol açtığında, bu çöküş sonuç olarak daha da ağır olmuştur. Bu yakın tarihsel gelişmeler, felaketin korunumu ilkesiyle uyumlu olarak yorumlanabilir. 2003 yılında hayatını kaybeden Kindleberger'in, 2008'deki piyasa çöküşünü ve bunun sonuçlarını bir felaket olarak değerlendirip değerlendirmeyeceğini asla bilemeyeceğiz.

McNeill'ın önsözünde belirttiği gibi, bu beş makalenin tamamı insan ilişkilerindeki kasıtlılığın ironilerini ele almaktadır. Çabalarımız çoğu zaman öngörülemeyen, hatta çoğunlukla istenmeyen sonuçlar doğurur. McNeill, insanlık tarihinin büyük bir kısmının kasıtsız olduğunu kabul ettirmek için ısrar etmeyi önemli görevlerinden biri olarak görüyordu. Sadece belgelerle sınırlı kalan ve tarih anlatılarını,

7 *Daedalus* 118 (1989), s. 1–15.

olayların seyrinin devlet adamları ile siyasetçilerin düşünce ve eylemleriyle belirlendiği varsayımıyla yazan tarihçilere, özel hayatında küçümseyen gözlerle bakardı. Kilise tarihçisi olan babası ise bu konuda daha temkinliydi; belgelerle desteklenmeyen spekülasyonlara çok nadir izin verirdi. Oysa William McNeill bunun tam tersini tercih eder; spekülasyonlardan, genellemelerden ve en sevdiği kelimelerden biri olan örüntüleri aramaktan büyük keyif alırdı. Bir tarihçi olarak üstünlüğü, arşivlerden derlenen ince ayrıntılarda değil; geniş bir tuvale resim yapma becerisinde yatmaktadır. Bu beş makale, onun düşünsel alışkanlıklarını mükemmel biçimde ortaya koymaktadır.

Giriş

Bağış destekli konferans serileri, üniversitelerin birkaç ay önceden belirlenmiş bir tarihte kamuya açık konuşma yapacak birini bulmalarını gerektirir. Bu kitapta bir araya getirilen makalelerin tamamı bu durumdan kaynaklanmaktadır. İlk iki makale, "İnsanlığın Durumu"* başlığıyla 1979 yılında Clark Üniversitesi'nde Bland-Lee konferansları olarak sunulmuştur. "Büyük Sınır" hakkında olan iki makale ise 1982 yılında Baylor Üniversitesi'nde Edmondson konferansları olarak verilmiştir. Son makale olan "İnsan İlişkilerinde Kontrol ve Felaket" ise 1986 yılında Princeton Üniversitesi'nde Henry Stafford Little konferansı olarak sunulmuştur.

Metinler yayımlanmak üzere asgari düzeyde revize edilmiştir. Bunun bir nedeni, konferans olarak sunulan şeyin o âna sadık kalması gerektiğini düşünmem, diğer bir nedeni ise bir çalışmayı tamamladığım anda hemen yeni bir araştırmaya başlama eğiliminde olmam. Belki de bu durum, metinlere belli bir tazelik kazandırır; ancak kesin olan şu ki burada ele

* Türkçe literatürde "insanlık durumu" olarak yaygınlık kazanan "human condition" ifadesini McNeill bu kavramı felsefi–ontolojik değil, tarihsel–ampirik bir çerçevede kullanıldığı için "insanlığın durumu" şeklinde çevirmeyi tercih ettik. (ed.)

alınan konular hızlı bir biçimde işlenmiş, pek çok yan konu da araştırılmadan bırakılmıştır. Nitekim, bu metinlerin taslak niteliği, onları birbirine bağlayan unsurdur; zira bu derslerin tümü, insanlık tarihinde asıl önemli olanın ne olduğuna dair henüz gelişmekte ve hâlâ eksik kalan bir kavrayışı daha iyi ifade etme çabasının parçalarıdır.

Bana göre, asıl mesele, tarihçilerin, bir zamanlar çoğu tarihçinin, tek odak noktası olan bilinçli amaçlar ile insan niyetlerini aşan ve bunlardan etkilenenler için açıkça görülebilen ya da görülmeyen süreçler arasındaki ilişkiyi nasıl ele almaları gerektiğidir. Amaç ile süreç arasındaki ilişki, sıradan insanlar için her zaman kafa karıştırıcı olmuştur; zira ne kadar iyi hazırlanmış planlar ve titizlikle düzenlenmiş eylemler ortaya koyarsak koyalım, bunlar bazen felaketle, bazen kayda değmeyen sonuçlarla, bazen de beklenmedik hoş tesadüflerle öngörülemeyen sonuçlar doğurur.

Hepimiz, beklenti ile gerçek deneyim arasındaki kalıcı uyuşmazlığa ilişkin iki güçlü açıklamayı miras almışızdır. İncil'de belirtildiği gibi, ilahi takdir, insan amaçlarının uygulamada çarpıtılıp değiştirildiğini, çünkü bu amaçların ya Tanrı'nın mutlak iradesiyle iş birliği yapması ya da çatışması gerektiğini açıklar. Buna karşılık, klasik Yunan yazarları –hem oyun yazarları ve tarihçiler hem de filozoflar– tanrıların ve insanların kadere tâbi olduğunu ileri sürmüşlerdir. Kader bazen Üç Kader Tanrıçası şeklinde kişileştirilmiş, bazen de bir tür doğa yasası ya da en azından yasa benzeri işleyişe sahip bir ilke olarak kaçınılmaz zorunluluk şeklinde düşünülmüştür. Eğer gerçekten kanun gibi olsaydı, belki de insan zihni bu ilkeleri çözümleyebilir diye düşünülmüş; bu olasılık, hem Atinalı tragedya yazarlarını hem de Herodotos

ile Tukidides'i büyülemiştir. Ancak kaderi anlamak için kibir ve bunun sonucunda ortaya çıkan felaketleri inceleme çabası, iki güçlü tarih anlatısı yaratmış olsa da Helenistik dönemin siyasetini açıklayamamıştır. Üstelik Roma'nın yükselişi gerçekleştiğinde, Roma kibri yüzyıllar boyunca cezasız kaldığı için bütün ölçülülük kurallarını ihlal etmiştir. Sonunda Roma İmparatorluğu çökmeye başladığında, Yahudi-Hristiyan mirası içinde şekillenen ilahi takdir, tarihte olup bitenlerin tek açıklaması olarak kabul edilmiştir.

Newton, gök ve yer hareketlerine dair yeni bir bakış ortaya koyana dek, Avrupalılara göre tarihte olup bitenleri belirlemede insan amaçlarının yalnızca ikincil bir unsur olduğu apaçık bir gerçek olarak kabul ediliyordu. Çünkü Tanrı, insan girişimlerini kendi anlaşılmaz amaçlarını gerçekleştirmek için kullanıyordu. Ancak Newton'un dünya makinesinin matematiksel zarafeti dünyaya yayıldığında, doğal dünyaya ilahi müdahalede bulunmak artık kutsala saygısızlık gibi görünmeye başladı. Üstelik, Tanrı, kozmosa kendi koyduğu hareket yasalarına saygıdan ötürü mucizeler gerçekleştirmekten kaçınıyorsa o zaman insan işlerini düzenleyen yasaların da olması gerekirdi. Böylece amaç ile sürecin tarihin oluşumunda nasıl birleştiği sorusu yeniden gündeme geldi ve bu muamma bugün hâlâ çözülebilmiş değildir.

On dokuzuncu yüzyıl boyunca, fizik ve astronomi bilimlerine benzer bir toplum bilimi oluşturma arzusu, sosyolojinin ortaya çıkmasına yol açtı. Yüzyılın sonuna gelindiğinde, insan toplumuna ilişkin, beklenen yasalar henüz keşfedilmemiş olmasına rağmen sosyoloji akademik bir disiplin olarak kurumsallaştı. Tarihçiler ise farklı bir yol izlediler, çünkü tarih çalışmaları (en azından Almanya'da) on dokuzuncu yüzyılın

başlarında, Fransız Devrimi'nin dinsizliğine karşı güçlü bir tepkinin sürdüğü bir dönemde akademik bir konu haline geldi. Bu nedenle Ranke ve hemen tüm diğer "bilimsel" tarih öncüleri, Tanrı'nın amaçlarının anlaşılmazlığına ve ilahi müdahaleye dair somut kanıtları tespit edememelerine rağmen O'nun nihai anlamda tarihe hükmettiğini kabul ettiler. İlahi takdirin insan işlerindeki rolü üzerine spekülasyon yapmak yerine, kesin ve "bilimsel" cevaplar verilebilecek sorular sormayı tercih ettiler. Gerçekte ne olduğunu, mevcut tüm kaynakları okuyarak, bunları dikkatlice karşılaştırarak ve insan veya doğa olasılıklarına aykırı olan her şeyi ayıklayarak yazılı kayıtlardan ortaya çıkarabileceklerini umuyorlardı.

Aslında bu yöntemlerle pek çok şey başarıldı. Alman seminerlerinden Orta Çağ ve erken modern döneme ait ayrıntılı ve ağırlıklı olarak siyasi bir Avrupa tarihi anlatısı çıktı. On dokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru bu yöntem, Amerika Birleşik Devletleri'ne de aktarıldı ve hem Amerikan hem de Avrupa tarihi için uygulanmaya başlandı. 1930'larda, öğretmenlerimin bana aktarmaya çalıştığı akademik gelenek buydu. O dönemde onların görüş ve yöntemlerinden tam anlamıyla memnun değildim ve sonrasında, öncüllerimin göz ardı ettiği ya da yeterince vurgulamadığı insan ilişkilerinin bazı yönlerini araştırmaya yöneldim.

Her şeyden önce ve en belirgin biçimde bu, tarih çalışmalarının kapsamını, öğretmenlerimin yalnızca Avrupa ve Amerika tarihini önemli sayarak dikkate almadıkları, insanlığın beşte dördünü de kapsayacak şekilde genişletmek anlamına geliyordu. Avrupa merkezci bakıştan küresel bir insanlık tarihi vizyonuna geçiş süreci hâlâ devam etse de birkaç profesyonel tarihçi ve ders kitabı yazarının, yeryüzündeki insanlık serüve-

ninin tümünü nasıl düzenleyip gençlere sunabileceğine dair çeşitli modeller geliştirmesi sayesinde bu bakış, okullarımızda oldukça hızlı biçimde yaygınlık kazanıyor.

Tüm insan toplumlarının tarihsel bilincimizde yer almayı hak ettiği oldukça açıktır; ancak gerçekte neyin önemli olduğunu belirlemek çok daha zordur. Bilinebilir şeyler de fazlasıyla çok olduğu için tarih bir çalışma alanı olarak kapsamlı olamaz. Geçmişi anlaşılır kılmak için nelerin dışarıda bırakılması gerekir?

Bunun kolay cevabı, geçmişten bazı verileri seçip grup bilincini güçlendirmektir. Aslında Alman üniversitelerinde "bilimsel" tarih anlayışının doğuşundan önce de sonra da çoğu tarihçi bunu yapmıştır. Profesyonel akademik tarihçiliğin ilk kuşaklarının büyük başarısı, ulusal tarihler olmuştur; son zamanlarda ise ulusun alt bölümünü oluşturan (ve genellikle mağdur) grupların bilinci, tercih edilen odak noktası haline gelmiştir. Ancak dünya tarihçileri, tanım gereği, mevcut herhangi bir insan grubunun öz-bilincini geliştirerek çok ileriye gidemezler.

İnsan türünün bütünüyle ilgili bilinç, gerçek olmaktan çok potansiyeldir. Ancak bana göre, dünyadaki ulusların çoğu nasıl siyasi olaylarla ortaya çıkıp ardından tarihçilerin de katkısıyla ortak bir bilinç geliştirdiyseler, gerçek bir insanlık bilinci de ancak siyasi ve ekonomik süreçler, tüm halkların ve yönetimlerin kendilerini küresel bir sisteme tâbi ve o sisteme kabul etmek zorunda kaldığı kadar sıkı sıkıya bağlı bir insan topluluğu yarattığında ortaya çıkabilir. Yirminci yüzyılın son on yılında bu duruma çok da uzak değiliz ve dünya tarihçileri, eğer bu durumun yüzyıllar içinde nasıl ortaya çıktığına dair inandırıcı anlatılar kurabilirlerse belki de on dokuzuncu ve

yirminci yüzyıllarda ulusal tarihçilerin gelişen uluslar için yaptığı gibi, II. Dünya Savaşı'ndan sonra birçok mağdur ulusun alt bölümünü oluşturan grup için uzman tarihçilerin başarıyla yaptıklarını, insanlığın bütünü için de yapabilirler.

Eğer öyle olursa, bana göre dünya tarihçileri, öncüllerimizce, kendi ilgi alanlarının dışında olduğu gerekçesiyle göz ardı edilen amaç ve süreç bulmacasını ele almak zorunda kalacaklardır. Bunun nedeni, dünya tarihindeki önemli değişimlerin siyasi sınırları aşması ve genellikle kimsenin kasıtlı denetimi altında olmamasıdır. Bu durum, amaç ve süreç arasındaki sürekli uyumsuzluğu ön plana çıkarır. Tarihin omurgası siyasi anlatı olduğu sürece (ulusal tarihçilerde olduğu gibi), amaç ile gerçekte olanlar arasındaki farklılıklar, genellikle iç ve dış siyasi güç mücadelesi yürüten rakiplerin irade çatışmalarına bağlanabiliyordu. Bu sayede tarihçiler, Tanrı'yı ve diğer nihai soruları anlatılarının dışında bırakabiliyorlardı. Kaynakların söyledikleri ve yapılanlara dair aktardıklarıyla yetinip, çağdaşlarının farkında olmadığı etkenleri dikkate almaktan kolayca kaçınabiliyorlardı.

Ancak tarihçiler, tüm dünyanın tarihini ele almaya çalıştıklarında, yönetici elitlerin söz ve eylemlerine odaklanan bir anlatı, anlamlı olmaktan çıktı. Geçmişin en büyük imparatorluklarında bile elit bilinci yerel düzeyde kalmıştı. Yine de devletleri ve halkları birbirine bağlayan ve "dünya sistemi" diye adlandırılabilecek bağlantılar mevcuttu. Bundan kastettiğim, insan toplumlarının; fikirlerin, malların, hastalıkların, ürünlerin ve tekniklerin aralarında dolaşmasına yetecek ölçüde birbirleriyle temas halinde olduğu çeşitli bir topluluklar bütünüdür. Denizciler dünya okyanuslarını aşmayı öğrenmeden önce, dünyanın çeşitli yerlerinde yüksek

beceri merkezleri etrafında ayrı dünya sistemleri gelişmişti, ancak zamanla Avrasya dünya sistemi diğer tüm sistemleri geride bıraktı.

Sonuç olarak, 1500 yılından itibaren, başlangıçta Avrasya'da birbirleriyle iletişim halinde olan toplumlar sistemi, gerçek anlamda küresel bir nitelik kazanmıştır. Buna bağlı olarak, geçmişin derinliklerinde genellikle kâtiplerin ve görevlilerin dikkatinden kaçan kültürler arası tarih ya da dünya tarihi, giderek daha görünür hale gelmiştir. Öyle ki bugün küresel bağlantılara dikkat etmeden ulusal tarih yazmak neredeyse imkânsız hale gelmektedir. Ancak yeni ortaya çıkan dünya sisteminin tarihsel kökenini ve gelişimini anlamaya çalışanlar için, sadece erişilebilir arşivlerde tesadüfen korunmuş yazılı belgeleri derleyip karşılaştırmak ve eleştirmek artık pek tatmin edici bir yöntem değildir. Tarihçilerin bunun yerine, resmî belgelerde ancak dolaylı biçimde yer alan, ancak insan hayatının koşullarını zaman zaman ve bazen köklü biçimde değiştiren geniş ölçekli ve uzun vadeli süreçlerin izlerini aramaları gerekir.

Ulaşım ve iletişim ağları, geçmişteki dünya sistemlerinde görülen her türden yeniliğin yayılma biçimini açıkça etkilemiş olan ulaşım alanında gerçekleşen her atılım, kültürel ve siyasi sınırlar arasındaki karşılaşmaların örüntüsünü değiştirmiştir. Aletlerin, sanat biçimlerinin ve diğer maddi teknolojilerin yayılması (ve uyarlanması) çoğu zaman, bu tür konulara duyarlı tarihçilerin keşfedebileceği somut izler bırakmıştır. Ayrıca, hastalık mikroplarının ve diğer organizmaların yeni ortamlara nüfuz etmesi, insan yaşamını bazen kritik öneme sahip olacak şekilde etkilemiştir. Avrupa ve Afrika kaynaklı hastalıkların Amerika'nın yerli halkları arasında yol açtığı

yıkım, yeni ulaşım bağlantıları kurulduğunda neler olabileceğinin en açık örneğidir. 1840'larda Avrupa'ya ulaşan ve patates bitkisinin yapraklarını istila edip öldüren bir mantarın gelişi, Britanya, Amerika ve hatta dünya tarihi açısından geniş kapsamlı sonuçları olan 1845-1846 İrlanda kıtlığına yol açmıştır.

Bu denli karmaşık bir yapı nasıl anlaşılabilir hale gelebilir? Burada bir araya getirilen makaleler, bu sorunu çok başlangıç düzeyinde ve eksik bir biçimde ele almaktadır, çünkü gerçek şu ki olayların ister küresel ister daha yerel ölçekte, gerçekte nasıl meydana geldiği bilmecesine henüz yeterli bir yanıt bulabilmiş değilim. Bunu başarabileceğimi de düşünmüyorum; ayrıca, hava durumu gibi alanlardaki ve (belki de) yıldızların doğuşu ve ölümü gibi süreçlerdeki kaotik işleyişe dair günümüz anlayışları ışığında, kimsenin insan toplumu için öngörücü bir bilim geliştirebileceğini de sanmıyorum. Fakat bu, insan amaçlarının içinde yer aldığı süreçleri daha iyi anlamaya çalışamayacağımız anlamına gelmez.

Özellikle, 1963'te dünya tarihi üzerine en kapsamlı çalışmam ilk yayımlandığından beri, insanlığın başına gelenlerin bütünüyle biyosferi etkileyen olayların içinde yer aldığı konusunda çok daha fazla farkındalık kazandım. Clark'taki derslerimin temel meselesi de buydu: Alt başlıkta belirtildiği gibi, insanın durumuna dair ekolojik ve tarihsel bir vizyon çizmek. Ayrıca, insan faaliyetlerinde demografik dalgalanmaların ve çöküşlerin rolünü de artık çok daha net fark ediyorum. Bu farkındalık, Büyük Sınır üzerine verdiğim derslerin biçimlenmesini sağladı; zira benim iddiam, sınır bölgelerinde ortaya çıkan çeşitli toplumların, hastalık deneyimine sahip bölgelerdeki nüfus patlamaları ile daha önce izole kalmış ve

hastalıkla ilk kez karşılaştıkları için felaket boyutunda çöküş yaşayan nüfusların yan yana gelmesine bir tepki olarak ortaya çıktığı yönündedir.

Modern çağın Büyük Sınır'ı boyunca biyolojik ve kültürel karşılaşmaların etkileşiminden doğan şiddetli kargaşa, insan deneyiminin daha genel örüntülerinin yeni ve özellikle dramatik bir örneği olarak görülebilir. İşte bu, bu derlemedeki son makalenin temasını oluşturur. Çünkü o dersin sonunda da belirttiğim gibi, insan ilişkilerinin fiziko-kimyasal, biyolojik ve semiyotik denge sistemlerinden oluşan bir hiyerarşi içinde yer aldığı sonucuna vardım. Bu hiyerarşinin bir özelliği de bir seviyedeki değişikliklerin diğer seviyelerdeki dengeleri bazen gerçekten şaşırtıcı bir şekilde etkilemesi ve değiştirmesidir. Örneğin, yeryüzündeki yaşamın gelişiminin atmosferin kimyasal yapısını değiştirdiği artık kabul edilmektedir ve insanlar çok sayıda kişi arasında ortak eylemi organize etmek için semboller kullanarak etrafımızdaki biyolojik ve fiziko-kimyasal dengeleri rutin olarak değiştirmektedirler.

Böyle bir denge sisteminde, insan amaçları ve planları hem kritik hem de olağanüstü kırılgandır. Kritiktir; çünkü bilinçli amaç ve planlara dayalı insan girişimleri, bir bütün olarak sistemdeki en değişken unsurdur. Sürekli olarak türbülans yaratarak semiyotik, biyolojik ve fiziko-kimyasal dengeleri mütemadiyen altüst eder. Aynı zamanda olağanüstü kırılgandırlar, çünkü insan amaçları etki ettikleri koşulları asla tam anlamıyla hesaba katmaz ve zaman zaman tetikleyici işlev görerek, bunları başlatanların hiç hayal etmediği sonuçlara yol açar. Bana göre buradan şu sonuç çıkar: İnsanlar doğal dengeleri kendilerine göre değiştirmekte ne kadar ustalaşırlarsa, felaket ihtimali de o kadar büyür.

Böyle bir sonuç, tarihin gerçekte nasıl yaşandığını deşifre etmeye çalışırken pek işe yaramaz. Yine de eylemlerimizin sonuçları konusunda hâlâ ne kadar bilinçsiz olduğumuzu hatırlatması açısından dile getirmeye değerdir. Ne kadar çok şey bilir ve anlamaya çalışırsak, insanlık tarihinin belirsizliğinin ve açık uçluluğunun o kadar çok farkına varırız. Sonuçlarını tam olarak öngöremediğimiz davranışlarımızı sürekli olarak değiştiriyoruz. Bir patlamayla başlayan ve bilinmeyen bir geleceğe doğru ilerleyen, maddenin ve enerjinin evrimleştiği, yıldızların parçalanıp dağıldığı, güneş sisteminin şekillendiği ve sonunda çökeceği (ama yaşamdan önce değil) ve gezegenimizde insan toplumlarının ortaya çıktığı, sonu henüz görünmeyen engin bir evrim sürecinin içindeyiz. Çevremizi anlamlandırmak için kelimeler ve semboller kullandığımızdan tuhaf ve dikkat çekici olan şu ki insanlığın mevcut durumu ve sayısız alt grupları da dâhil olmak üzere işlerin nasıl bu hale geldiği hakkında çok şey biliyoruz (ya da bildiğimizi sanıyoruz).

Bu bakış açısından, tarih gerçek anlamda emperyal bir disiplin haline gelmiş, diğer tüm alanları içine çekmiş ve tarihçilerin karşısına, önceki kuşakların arşiv kaynaklarına dayalı ulusal tarihler inşa etmeyi yeterli gören hırslarını aşan çok daha geniş bir veri yelpazesini sindirme ve düzenleme görevi çıkarmıştır. Bütün bu bilgileri, tüm makul insanların onaylayacağı biçimde bir araya getirmeyi muhtemelen hiç kimse başaramayacak olsa da bunu anlamaya çalışmak karşı konulamaz bir şeydir. İnsan zihni dünyayı böyle kavrar; açıklamalar icat ederek, başından geçen deneyimleri genelleyerek ve fikirlerini (elbette semboller aracılığıyla) evrene yansıtarak ona anlam kazandırır.

İnsanoğlu bunu her zaman yapmıştır. Benim düşüncelerim, spekülasyonlarım ve araştırmalarım, evrensel bir insan alışkanlığının yalnızca yakın dönemden, kendine özgü bir örneğidir. Okurları, bildikleri her şeyden seçip ayıklayarak, benim söylediklerimi reddedip değiştirerek, kendilerine uygun bir tarihsel dünya görüşü inşa etmeye davet ediyorum. Böyle bir girişim, en derin dürtülerimizden birine seslenir; gündelik ayrıntıları gerçekten önemli olanla ilişkilendirerek çevremizdeki dünyayı anlama dürtüsüne.

27 Kasım 1991

BÖLÜM I

BÜYÜK SINIR
MODERN ÇAĞDA ÖZGÜRLÜK VE HİYERARŞİ

Teşekkür Bölümü

Bu makaleler, 31 Mart - 1 Nisan 1982 tarihlerinde Baylor Üniversitesi'nde Charles Edmondson Tarih Konferanslarının dördüncüsü kapsamında sunulmak üzere hazırlanmıştır. Daveti Profesör Rufus B. Spain ayarlamış ve önerdiğim birkaç konu arasından başlığı seçmiştir. Dolayısıyla burada sunulan çalışmanın bir kısmında haklı bir pay sahibi sayılabilir. Chicago Üniversitesi'nden meslektaşlarım –John Coatsworth, David Galenson, Friedrich Katz ve Arthur Mann– bu tarihten sonra önerilerde bulunup ilk taslağımdaki hataları düzelterek metni geliştirdiler. 1982 Güz döneminde "1750'den Bu Yana İnsan Ekolojisi" dersi öğrencilerim de taslağı okuyup düzeltilmesi gereken bazı bölümlere dikkatimi çektiler. Son olarak, eşim ve kızım, sınır bölgelerinde yün çözmek için sabırla çalışan atalarının gösterdiği titizlikle, yazımdaki düğümleri çözdüler. Bu yardımlar ve Princeton University Press'ten Edward Tenner'ın içten ilgisi için gerçekten minnettarım.

William H. McNeill
Chicago, Ocak 1983

DERS I: 1750'YE KADAR

On dokuzuncu yüzyılın sonlarında, Amerika Birleşik Devletleri'nin doğu yakası şehirlerinde yaşayanlar, Londra ve Paris karşısında kültürel açıdan sürekli bir aşağılık duygusu içinde olduklarını bastırmakta güçlük çekiyorlardı. Aynı dönemde, pek çok yerleşik Amerikalı, bu kıyılara gelen göçmen akınlarının çeşitliliği karşısında kaygı duymaktaydı. Bu durum, İç Savaş öncesi on yıllarda, kölelik meselesi kadar, Cumhuriyet'in gelecekteki bütünlüğünü sorgulatan bir sorun haline gelmişti. Böyle bir düşünce ortamında, Frederick Jackson Turner'ın (1861-1932) Chicago'daki Dünya Kolomb Fuarı (1892) ile bağlantılı olarak yeni kurulan Amerikan Tarih Derneği toplantısında sunduğu "Amerikan Tarihinde Sınırın Önemi" başlıklı bildirinin pervasız taşralılığı, daha on yıl geçmeden bir borazan sesi gibi yankılanmaya başladı. Ancak bunun, ilerlemeye mi yoksa geri çekilmeye mi dair bir işaret olduğu derin bir belirsizlik taşıyordu.

Bir yandan, eğer Turner'a inanılacak olursa, bitkin doğuluların Avrupa medeniyetinin gerisinde kalma konusunda endişelenmelerine gerek yoktu. Batı semalarında, kendine özgü bir sağlam karaktere sahip yeni bir ulus zaten oluşmuştu; zira

"sınırın ilerleyişi, Avrupa'nın etkisinden istikrarlı bir biçimde uzaklaşma ve Amerikan çizgileri doğrultusunda istikrarlı bir bağımsızlık gelişimi anlamına geliyordu."[1] Ulusal birlik ve ulusal kimlik de güvencede ve sağlamdı. Çünkü "sınırın potasında göçmenler Amerikalılaştırılmış, özgürleştirilmiş ve ne milliyetleri ne de özellikleri bakımından İngiliz olan karma bir ırk olarak kaynaştırılmıştı."[2] Bu yüzden Avrupa'dan süregelen kültürel farklılık, bir aşağılık göstergesi değil, sınırdaki özgür topraklara ve diğer özgürlüklere verilen özgün ve yerli bir yanıtın kanıtıydı; zira "Amerikan zekâsı çarpıcı özelliklerini sınıra borçludur."[3]

Öte yandan, Turner'ın hem ilk hem de son cümlesinde özenle belirttiği gibi, Nüfus Sayım Bürosu 1890 yılında sınırın resmen sona erdiğini ilan etmişti. Bu durum Amerikan medeniyetinin geleceği için ne anlama geliyordu? Sınırın yarattığı Amerikan özgünlüğü, ortaya çıktığı hızla çözülüp dağılabilir miydi? Turner'ın kendi sözleriyle: "Amerikan yaşamının yayılmacı karakterinin artık tamamen sona erdiğini iddia eden kişi, sabırsız bir kâhin olurdu... Ama bir daha asla böylesine cömertçe sunulan özgür topraklar bulunmayacaktı."[4]

Sınır tezi bu nedenle hem iyimserlere hem kötümserlere hem batılılara hem doğululara hitap ediyordu. Turner'ın fik-

1 Frederick Jackson Turner, *The Frontier in American History* (New York, 1920), s. 4. Bu kitap, Turner'ın makalelerinin yeniden basımıdır.
2 *a.g.e*, s. 23.
3 *a.g.e*, s. 37.
4 *a.g.e*, s. 37.

rinin hâlâ olağanüstü derecede ilgi görmesi, toplumumuzdaki yankısının ne denli geniş olduğunu göstermektedir.[5]

Yaklaşık iki kuşak sonra, Walter Webb (1888-1963), Turner'ın tezini Amerikan sınırlarının ötesine taşıyarak, tüm dünyayı kapsayan Büyük Sınır fikrini ortaya atacaktı.[6] Webb, Büyük Sınır'ın, Avrupa metropollerine beklenmedik kârlar sağladığını ve bu kârların da 1500'den itibaren uzun süren bir ekonomik genişleme dönemini ayakta tuttuğunu savundu. Bu beklenmedik kazançlar, Asya, Afrika ve Avustralya'da olduğu gibi Kuzey ve Güney Amerika'da da Avrupalı yerleşimciler için özgür topraklar ve ayrıca kolayca sömürülebilecek geniş altın ve gümüş hazineleri biçiminde ortaya çıkmıştı. Ancak 1900'den sonra, sınır kaynaklı bu kazançlar geçmişte kaldı. Bu yüzden, Webb'in, tam da kitabını tasarladığı zamanlara denk gelen 1930'lardaki buhran, yalnızca Amerikan tarihinde değil, dünya tarihinde de sınır kaynaklı kolay refah döneminin sonunu işaret ediyordu. Sınır tezi, Webb'in elinde, geleceğe ilişkin olarak kesin biçimde kötümser bir hâl aldı. Belki de bu nedenle, Webb'in fikri Turner'ınkine kıyasla çok daha az etkili oldu ve Teksas dışındaki tarihçilerce kısa sürede reddedilip halk tarafından unutuldu.[7]

---

5 Margaret Walsh, *The American Frontier Revisited* (Atlantic Highlands, N.J., 1981), yakın dönemdeki tartışmaları özetlemektedir; ancak Ray Allen Billington, *The American Frontier Thesis: Attack and Defense*, gözden geçirilmiş baskı (Washington, D.C., 1971), konuya dair en iyi incelemedir; Turner tarih yazımına dair ustaca, sağduyulu fakat kesin bir şekilde dindar bir yaklaşım sunmaktadır.

6 Walter Webb, *The Great Frontier* (New York, 1952). Bu kitabın fikri 1936 yılına dayanmaktadır ve sonrasında lisansüstü seminerlerde olgunlaşmıştır. Ayrıca bkz. Necah Stewart Furman, *Walter Prescott Webb: His Life and Impact* (Albuquerque, 1976), s. 108.

7 Arkadaşları, University of Texas, Arlington'da her yıl düzenlenen bir Walter Webb Anma Konferansı serisi başlatmışlardır; bu etkinliklerden ele aldığım temayla ilgili iki kitap ortaya çıkmıştır: *Essays on Walter Prescott Webb*,

Bu reddedişin güçlü nedenleri vardı. İkinci Dünya Savaşı ve ardından gelen otuz yıllık ekonomik patlama, Webb'in karamsar ekonomik öngörülerini geçersiz kılmış gibi görünüyordu. Buna ek olarak, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Amerikalı tarihçiler, Avrupa'nın genişlemesinin artık akademik açıdan saygın bir çalışma alanı olmadığına karar verdiler. Bunun yerine, Asya ve Afrika halklarının tarihlerini yazarak onların Avrupa emperyalizminden kurtulmalarına katkıda bulunmak moda haline geldi.[8] Buna bağlı olarak, Webb'in kapsayıcı bakış açısı fazla dikkate alınmadı. Uzmanlar Avustralya, Güney Afrika ve Latin Amerika'daki sınırların, Fransız ve İngiliz öncülerin davranışlarının da farklı olduğu Kuzey Amerika'daki sınırlarla aynı olmadığını keşfetti. Bu arada, Avrupa da tarihçilerin ilgi alanından çıktı. Amerikan kolej ve üniversitelerinde Avrupa tarihini çalışan profesörler, Avrupa'nın dünya gücünün parçalanması ve transatlantik uçak biletlerinin ucuzlaması sonucu, arşivleri tamamen tüketip kesinliklerini artırma konusunda Avrupalı meslektaşlarıyla rekabet etmeye çalışınca, ulusal, bölgesel ve tematik uzmanlaşmaya dayalı araştırmalar ön plana çıktı.

The Walter Prescott Webb Memorial Lectures, X (Austin, 1976) ve George Wolfskill ile Stanley Palmer (der.), *Essays on Frontier History* (Austin, 1981).

8 Bu girişim, Turner'ın ABD tarihini Avrupa'nın boyunduruğundan kurtarma çabasına benzemekteydi ve aynı inatçı taşralılıkla sürdürülmüştü; yerli gelenekler vurgulanırken dış etkiler, özellikle Avrupa kaynaklı olanlar ve küresel bağlantılar inkâr edilmiş ya da önemsizleştirilmişti. Aynı fikir iklimi, bu kez farklı bir yönden gelen dar görüşlü siyasi baskılarla pekiştirilerek Owen Lattimore'un zarif makalesi "*The Frontier in History*"nin unutulmasına yol açmış gibidir. Bu makale ilk olarak 1955 yılında düzenlenen Uluslararası Tarih Bilimleri Onuncu Kongresi'nde sunulmuş, ardından Owen Lattimore, *Studies in Frontier History: Collected Essays, 1928–1958* (Londra, 1962) içinde yeniden yayımlanmıştır (s. 469–491). Lattimore'un küresel vizyonu, bazı ilginç yönleriyle benimkini önceden haber verir niteliktedir; gerçi ben onun eserini bu dersleri tamamladıktan sonra okudum ve söylediklerimi onun görüşleri ışığında değiştirmemi gerektiren bir durumla karşılaşmadım.

Bununla birlikte, savaş sonrası Amerikan akademik ortamında garip biçimde izole edilmiş entelektüel bir karşı akım bulunuyordu. Bu karşı akım, Sosyal Bilimler Araştırma Konseyi tarafından finanse edilip desteklenen ve sosyal çalışmaların üniversite bölümlerinde somutlaşan geleneksel bölünmüşlüğünü aşmaya yönelik bir çabadan doğmuştu; amaç, belli bir insan toplumu ya da coğrafi bölge üzerine yapılan çalışmalara beşeri ve sosyal bilimlerin tüm duyarlılıklarını ortaklaşa uygulamaktı. Bu nedenle disiplinler arası alan çalışmaları, akademik saygınlığa tam olarak ulaşamadan, daha geniş görüşleri beslemiştir.

Bu durum, Louis Hartz'ı, Harvard'daki Amerikan çalışmaları geçmişinden yararlanarak *Founding of New Societies: Studies in the History of the United States, Latin America, South Africa, Canada, and Australia* (Yeni Toplumların Kuruluşu: Amerika Birleşik Devletleri, Latin Amerika, Güney Afrika, Kanada ve Avustralya Tarihi Üzerine Çalışmalar, New York, 1969) başlıklı çarpıcı kitabı yazmaya sevk etti. Hartz ve çalışma arkadaşları (Hartz, Latin Amerika, Güney Afrika, Kanada ve Avustralya'nın detaylı analizini kendisi gibi düşünen meslektaşlarına devrettiği için) sınır deneyimlerinin çeşitliliğinde anlamlı bir model buldular. Başkalarının Webb'in sentetik fikrini geçersiz saymasına yol açan yerel farklılıklar, her denizaşırı yerleşimi, Avrupa sınıf yapılarına özgü karmaşanın yalnızca bir parçası olarak gördüğü için Hartz'a anlamlı geliyordu. Bu parçaların her biri, kendi özgün bağlamından koparılıp yeni bir toprağa yerleştikten sonra, kendi mantıksal dinamiğine uygun şekilde evrilmiş ve ilk aktarımların parçalı ve dengesiz karakteri nedeniyle hem

Avrupa normundan hem de diğer sınır gelişim örüntülerinden ayrışmıştır.

Bu bakış açısı, Avrupa mirasının, sonraki toplumsal ve kültürel gelişmeleri belirlemedeki merkezî önemini kabul ediyordu. Aynı zamanda, yeni topraklara aktarılan unsurların eksikliklerini de vurguluyordu. Bu nedenle Hartz'ın Amerikan kültürü ve toplumu vizyonu, açıkça dile getirmese de Avrupa'daki bütüncül ve karmaşık yapısından koparılmış Amerikan "parçasının" kalıcı bir aşağılık durumuna sahip olduğunu ima ediyordu. Amerikan yaşamını bu şekilde karakterize ederek, Turner ve Webb'in övgüye değer bulduğu taşranın kabalığından, kültürlü doğuluların uzun zamandır süregelen yabancılaşmasına yeni bir ses verdi. Tartışmanın terimleri değişmişti: Hartz'ın yeni toplumları tanımlamak için kullandığı yarı-Marksist "feodal", "burjuva" ve "radikal" etiketleri buna örnektir. Ancak tartışma, önceden olduğu gibi yine zayıf doğu ile pervasız batıyı karşı karşıya getirmeye devam etti.

Bu nedenle, Hartz'ın sınır toplumları tasviri bana Turner'ınki kadar taşralı ve aynı ölçüde yenilenmeye muhtaç görünür. Ve eğer Amerika Birleşik Devletleri tarihi, bir bütün olarak ele alınarak gerçekten yeniden anlaşılır hale gelecekse bu yenilenme şarttır. Çünkü Amerikan geçmişinin son dönemde profesyonel tarihçilerin başlıca uğraş alanı haline gelen yerel, etnik ve tematik tüm boyutlarını anlamlandırmak istiyorsak tüm ulusal deneyimi bütün yönleriyle içine alabilecek bir çerçeveye kesinlikle ihtiyacımız vardır. Aksi takdirde, kaynaklarda ne kadar iyi belgelenmiş olursa olsun, giderek artan sayıda bilgi, hafıza için bir yük haline gelir ve

tarih çalışmaları yalnızca antikacılığa, bir anlamda eskiye duyulan ilgiye dönüşme riski taşır.

Sorun şu ki önceki kuşakların Amerikan tarihinin anlamını; sınırda deneyimlenen ve Anayasa'ya kodlanan özgürlük sayesinde sağlanan ve sürdürülen bir maddi ilerleme olarak değerlendiren aşırı iyimser bakış açısı artık yetersiz görünüyor. Zira bu anlatının dışında kalan çok sayıda insan vardı; siyahlar, kadınlar, etnik gruplar.

Louis Hartz'ın yeniden şekillendirilmiş yaklaşımında dahi sınıf bilincinin eksiksiz bir karşılık olamadığı görülmüştür. Bu durumun nedeni yalnızca, İkinci Dünya Savaşı sonrasında Marksizmin düşman bir gücün resmî ideolojisi haline gelip Amerika Birleşik Devletleri'nde ihanet simgesi olarak görülmesi değildi. Marksist bakış açılarının asıl eksikliği, sınıf farklılıklarının; Amerikan toplumunda çok daha belirgin olan etnik, dinî ve ırksal bölünmelerle tam anlamıyla örtüşmemesiydi. Ayrıca, sınıf mücadelesini öne çıkaran bir yaklaşım, ulusal birlik ve dayanışma duygusunu zedelerken; gündelik yaşamda rahatsız edici biçimde, yakın olunan insanlarla yaşanan gerilimleri de artırıyordu. Bu nedenle, Amerika Birleşik Devletleri tarihine dair Marksist yorumlar dar bir çevrede etkili olmuş, geçmişe ilişkin evanjelik ve liberal bakış açılarının eksiklerini gidermekte ise başarısız kalmıştır.

Tarihçilerin profesyonel tepkisi, giderek artan sayıda bilginin kendiliğinden bütüne dair daha iyi bir portre ortaya koyacağı umuduyla ayrıntılara odaklanmak yönünde olmuştur. Ancak, Amerikalıların bilinçli olarak ayrıldıkları ya da tarihçilerin geriye dönük olarak ayırt edebileceği tüm farklı grupların tarihleri, tıpkı her eyaletteki ilçelerin tek tek tarihleri bir araya geldiğinde Amerika Birleşik Devletleri

tarihinin yerini tutamayacağı gibi, ulusal bütünün tarihini de oluşturmaz. Parçalı bir bakış açısı ve aşırı ayrıntıya odaklanmak, her zaman doğruluğu arttırmaz. Tek tek ağaçlara odaklanmak ormanı gözden kaçırmaya neden olabilir; yaprakların sonsuz çeşitliliğiyle meşgul olmaksa ağacın kendisini görünmez kılabilir. Başka bir deyişle, tarihsel ayrıntıların artması, parçalanmış alt-tarihlerin ortaya koyabileceğinden çok daha önemli büyük ölçekli örüntülerin gözden kaçması riskini de beraberinde getirir.

Bu, ulusun tarihini daha geniş kapsamlı bir Avrupa yayılma sürecinin parçası olarak değerlendirmek, Amerika Birleşik Devletleri'nin özgünlüğünü gölgelemeye yönelik bir kurgu gibi algılanabilir. Ancak bana göre, farklılıkları ve benzerlikleri dengeli bir biçimde hesaba kattığında, bu bakış açısı, özgürlük ve refah temelli eski ulusçu tarih anlatılarının sunabileceğinden çok daha kapsamlı ve doyurucu bir tarih anlayışı sunar. Amerika Birleşik Devletleri'ni, Avrupa medeniyetinin eski merkezleriyle benzer bir konuma sahip halklar ve uluslar ailesinin bir üyesi olarak yeniden dünya sahnesine yerleştirir. Dahası, modern çağın Büyük Sınır olgusunu ciddiye almakla, yalnızca zenginlere ve başarılılara değil, ezilenlere ve yoksullara da geniş bir yer açmış oluruz; böylece Amerikan geçmişinin liberal ve yerleşik anlatılarına yöneltilen temel eleştirilerden birini de bertaraf etmiş oluruz.

Webb'in asıl başarısı da tam olarak burada yatar. Geçmişimizin uygarlığın küresel yayılma sürecinin bir parçası olduğunu kabul ederek, bu ülkenin tarihini yeniden değerlendirebileceğimiz güçlü bir çerçeve sunar. Atalarımızın büyük değer verdiği ilerleme ve özgürlük, bu sürecin bir parçasıydı; ancak bu değerlerin karşısında duran kölelik ile, yoluna çıkan

Avrupalı olmayan tüm kültür ve toplumların yok edilmesi de aynı sürecin içinde yer aldı. Dolayısıyla, eğer yeterince bilge ve duyarlı olabilirsek, böyle bir çerçeveyi kabul ederek değişimin sürekli çift yönlü doğasını hem yıkıcı hem koruyucu, hem inkâr edici hem onaylayıcı etkilerini, her yerde ve her zaman görebildiğimiz sürece, tarihte hem başarılar hem de başarısızlıklar için uygun bir yer bulunabilir.

Her ne kadar iddialı bir girişim olsa da bu derslerde üstesinden gelinmesini önerdiğim şey tam da budur. Fazlasıyla cesur görünse de imkânsız değildir; çünkü asıl önemli olan, ayrıntılar değil, bakış açısı ve dengedir.

***

Webb'in Büyük Sınırı da tıpkı Turner'ınki gibi, Avrupa'dan devralınan becerilere sahip insanların; beyaz yerleşimcilerin ilerleyişine karşı koymakta tamamen yetersiz olan Amerikan yerlileri ve diğer "vahşi" halklarla karşılaştığı bir bölgeydi. Beyazların sahiplendiği "özgür topraklar", gerçekte bir zamanlar başkaları tarafından kullanılan topraklardı. Bir toplumun genişlemesi, ancak bir diğerinin yok oluşu pahasına mümkün olmuştur. Bu bağlamda Amerikan sınırı, farklı beceri düzeylerine sahip toplumlar arasındaki temas ve çarpışmanın yalnızca aşırı uç bir örneğidir. Bu örüntü, kayıtlı tarihin tamamında görülür ve insan geçmişinin başlıca temalarından birini oluşturur.

Yaklaşık olarak eşit düzeyde beceriye, nüfusa ve örgütlenmeye sahip halklar, sınır bölgelerinde karşılaştığında, köklü coğrafi yer değiştirmeler genellikle olası değildir. Bu tür durumlarda, zafer ve yenilgi oranlarında zamanla dalgalanmalar yaşanabilir, sınır bölgesinde küçük iniş çıkışlar beklenebilir.

Ancak taraflar genel olarak eşit kaldığı sürece, tanım gereği, büyük çaplı bir değişiklik meydana gelemez. Karşılıklı, küçük ölçekli ödünç almalar olağandır. Yenilik taşıyan teknikler ve fikirler, çeşitli nedenlerle bir toplumdan diğerine geçebilir. Ne var ki sınırın bir tarafında süregelen kurumlar işlememeye başladığında, köklü değişimler az da olsa mümkün hale gelir. Çünkü insanlar, çoğu zaman tanıdık ve güvenli olanı yeni olana tercih eder. Kurumsal çözülme, yabancı baskılara karşı etkin direnci zayıflattığında, dünya tarihini şekillendiren büyük değişimler ortaya çıkabilir. Büyük İskender'in Batı Asya ve Mısır'ı fethi, Germenlerin Roma İmparatorluğu'nu istilası ve Müslümanların Orta Doğu ile Kuzey Afrika'yı ele geçirmesi gibi uygarlık dönüm noktaları, bu tür olağanüstü değişim örneklerini oluşturur.

Bu tür olaylar, gündelik karşılaşmaların sınırlarının dışında kaldıkları için nadir ve istisnai örneklerdir. Oysa daha sıradan ve tam da bu nedenle daha önemli olan sınır olgusu, bir toplum, kendisinden biraz daha az ya da daha çok beceriye sahip bir toplumla komşu olduğunda ortaya çıkar. Bu tür karşılaşmalarda, beceri düzeyi daha düşük olan taraf, farkı algıladığında, güçlü komşusunu yakalayıp geçebilmek için gerekli becerileri ödünç almaya çalışabilir. Alternatif olarak, daha zayıf taraf, kendi kültürel mirasındaki değerli bir unsuru tehdit altında görürse bu yabancı yaşam tarzına karşı iç savunmayı güçlendirecek önlemler alabilir. Her iki tepki de geniş kapsamlı ve derin toplumsal dönüşümlerin tetikleyicisi olabilir.

Bana göre bu, tarihsel değişimin gerçekten de başlıca itici gücüdür. Yolları farklı ve çoğu zaman tehdit edici yabancılarla karşılaşmalar, büyük olasılıkla en eski çağlardan

bu yana icatları teşvik eden ve yayan temel unsur olmuştur. Ve uygarlığın yeryüzünde ilk kez ortaya çıktığı zamandan beri, yani kavşak noktalarındaki toplumlar belirgin biçimde komşularından üstün beceriler kazandığı andan itibaren, daha becerikli ve daha az becerikli halklar arasında sürekli bir etkileşim sürmektedir. Tüm medeni karmaşıklığın sayısız geri dönüşüne ve yerel çöküşlerine rağmen, sonuç, dünyanın medenileşmiş sosyal yapılara tâbi olan veya bu yapılara dâhil olan kesimlerinin kaçınılmaz bir şekilde genişlemesi olmuştur.

Herhangi bir uygarlığın içinde de merkez ile çevre, başkent ile eyaletler, üst sınıflar ile alt sınıflar arasında benzer bir etkileşim görülebilir. Zira uygar toplumlar, meslekî farklılaşma ve uzmanlaşma sayesinde ortaya çıkmış ve bu sayede varlığını sürdürmüştür. Bu nedenle, farklı beceriler ve çatışan çıkarlar, uygar toplumların kendi içlerinde de bölünmelere yol açar. Söz konusu iç sürtüşmeler ve toplumsal farklılaşmalar, uygar toplumlarla çevrelerindeki "barbar" topluluklar arasındaki kutuplaşmayla neredeyse fark edilmez biçimde iç içe geçer. Çünkü uygarlık sınırları hiçbir zaman kesin çizgilerle belirlenmiş değildir.

Benim bu konudaki önerim, kültürel farklılaşmanın ister uygar bir toplumun içinde ister sınırlarının ötesinde olsun, tarihsel değişimi doğurduğu iddiasına indirgenmektedir. Elbette, iklimsel ve diğer sınırlamalar bu etkileşim sürecini kısıtlamıştır. Tarım becerileri, örneğin çöl arazilerine kolayca aktarılamamıştır. Hastalık bariyerleri de yoğun insan yerleşimlerinin yeni topraklara yayılmasını sıklıkla önemli ölçüde sınırlandırmıştır. Düşmanın askerî tacizlerine karşı korunma maliyetleri, bazı durumlarda, çiftçilerin aslında kendileri için elverişli olan topraklarda tutunabileceğinden

daha yüksek oluyordu. Tüm bu nedenlerle, yüksek beceriler başlangıçta yalnızca birkaç uygar merkeze özgü olsa da ve nesiller ilerledikçe yeni yerlere yayılma eğilimi gösterse de yeryüzünün kültürel manzarası hiçbir zaman tam bir yeknesaklığa ulaşmamıştır.[9]

Ulaşım ve iletişim kalıpları yavaş yavaş değiştiği sürece kültürel etkileşim, Turner ve Webb'in övdüğü türden bir "sınır" oluşturmaksızın yüzyıllar boyunca devam etti. Komşu halklar arasındaki farklılıklar nispeten sınırlı düzeyde kaldı. Çünkü yeni beceriler, kısa sıçramalar halinde, sınırlı mesafelerde ve yaklaşık olarak eşit bilgi ve örgütlenme düzeyindeki halklar arasında yayıldı. Bozkır göçebeleri ile yerleşik tarım toplumları arasındaki fark gibi bazı belirgin uçurumlar ise insanların kalıcı coğrafi çeşitliliğe uyum sağlama biçimlerindeki temel karşıtlıklara dayandığı için kronikleşti.

Göçebe hayvancılıkla geçinen toplumlarla tarım toplumları arasındaki uçurum, Eski Dünya'da uzun süre kritik öneme sahip olmaya devam etti. Bunun nedeni, göçebelerin tarım arazilerine nüfuz ettikleri önemli bölgelerin doğu yarımküreninin geniş kesimlerinde, Afrika savanasının kenarlarından Avrasya'nın daha da geniş bozkır ve çöl arazilerinin sınırlarına kadar yayılmasıydı. Yaklaşık M.Ö. 800 yılında göçebe çobanların at sırtında ok atmayı öğrenmesinden M.S. 14. yüzyıla kadar geçen sürede, askerî üstünlük, sürekli olarak çöl ve bozkırlarda yaşayan ve daha hızlı hareket eden halkların elinde kaldı. Bu topluluklar, hareket kabiliyetleri sayesinde belirli bir bölgede neredeyse istedikleri anda üstün kuvvet

9 William H. McNeill, *The Rise of the West: A History of the Human Community* (Chicago, 1963), bu varsayımı dünya tarihini anlamlandırmak için kullanmıştır.

yoğunlaştırabiliyorlardı. Aslında, uygar Avrasya ve Afrika'nın siyasi tarihi, büyük ölçüde, bozkırlardan gelen istilacıların aralıklı fetihleri ve bu fatihlerin varislerine boyun eğmeye karşı tarım toplumlarının tekrar eden isyanlarından oluşur. Eski Dünya'nın iki ucu olan Japonya ve Batı Avrupa ise bu göçebe fetihleri ve tarım isyanlarının birbirini izleyen döngüsünden yeterince uzak kaldığı için bu hareketlerin kayda değer bir etkisine maruz kalmamıştır.[10]

Bildiğim kadarıyla, 1500'den sonra Kuzey ve Güney Amerika, Avustralya ve Güney Afrika'da gelişen türden "açık" bir sınır, daha önceki dönemlerde hiç ortaya çıkmamıştır. Belki de Neolitik dönemde tarım toplulukları ilk kez Avrasya'ya yayılarak, daha önce avcı grupların dolaştığı ormanlara girdiklerinde, modern sınıra kısmen benzeyen bir durum oluşmuştur. Ancak bu olay, kayıtlı tarihin başlangıcından çok önceye dayanır. Üstelik arkeolojik veriler, bu tarımsal yayılmanın Amerikan sınırında olduğu gibi kitlesel nüfus hareketlerine mi neden olduğunu, yoksa mevcut avcı grupların tarımı komşularından öğrenip avlarını ekin ve ürün yetiştirerek mi tamamladıklarını kesin olarak ortaya koymaz. Her iki sürecin de işlemiş olması mümkündür, fakat bunların hangi oranda gerçekleştiğini kimse tam olarak bilemez.

Geçmişin derinliklerinde modern sınır olgusuna en yakın benzerlik, Çin toplumunun Sarı Nehir vadisindeki ana yurdundan güneye doğru genişlemesi gibi görünmektedir. Çin kolonizasyonu, M.Ö. 800'den önce başlamış ve günümüze

10 Bununla birlikte hem Avrupa hem de Japonya, tarihlerinin çok erken dönemlerinde bozkırdan gelen istilacılara boyun eğmiş ve 13. yüzyılda bozkır askerî gücünün doruğunda ortaya çıkan Moğol tehdidini püskürtmek zorunda kalmıştır.

kadar aralıklı biçimde devam etmiştir. Bu nedenle, doğal manzaraların bütünüyle yeniden şekillendirilmesini içeren, nispeten yavaş, kitlesel ve sürekli bir süreç olmuştur. Çinliler ilerledikçe pirinç tarlaları inşa ettiler; bunların her birini özenle düzleştirip, büyüme mevsimi boyunca yüzeyin su altında kalmasını sağlayacak biçimde su akışını düzenlediler. Daha büyük akarsular üzerinde etkili su yönetimi yapabilmek için ise kanallar inşa etmek, setler çekmek ve doğal su yollarını düzenlemek gerekiyordu. Bu yerleşimciler, zamanla yalnızca tarımı değil, Çin'in genişleyen siyasal yapısını da birbirine bağlayan bir ulaşım ağı kurdular. Hatta bu ağ, tüm süreci denetleyen Konfüçyüsçü bürokrasiden bile belki daha etkili bir bağlayıcı unsur haline geldi.

Kuzey Avrasya ve Kuzey Amerika'nın büyük bölümünü biçimlendiren ve yavaş hareket eden ağır Pleistosen buz tabakaları gibi, Çinli yerleşimcilerin genişleyen insan kitlesi de Yangtze vadisi ile daha güneydeki bölgelerin önceki sakinlerini yutarak onları Çin dünyasına kattı. İnsan sayısındaki artış ve var olan doğal manzarayı pirinç tarlalarına dönüştürmek için harcanan muazzam emek, beceri ve örgütlenme, bu eski halkları kuşatıp sonunda ortadan kaldırdı. Bu süreçte askerî eylemlerin rolü oldukça sınırlıydı. Asıl belirleyici olan, hükümet görevlilerinin gözetiminde yılmadan çalışan milyonlarca öncünün kazmaları, kürekleri ve çapalarıydı.[11]

Belki de And uygarlığı, Kolomb öncesi dönemde benzer bir biçimde genişlemiştir. Kesin olan şu ki bugün hâlâ Peru

11 James Lee'nin Chicago Üniversitesi'nde tamamlanmak üzere olan doktora tezi, Çin'in yüzyıllar süren genişleme sürecine dair en iyi analizi sunmaktadır; ayrıca bkz. Herold J. Wiens, *China's March Towards the Tropics* (Hamden, Conn., 1954).

dağ yamaçlarında duran terk edilmiş teraslar, geçmişteki insan emeğinin etkileyici bir anıtıdır. Tarım için elverişli hale getirilen diğer bölgelerde de benzer biçimde büyük ölçekli, uzun süreli ve isimsiz bir insan emeği harcanmış olmalıdır. Ancak bildiğim kadarıyla, modern zamanlara kadar hiçbir yerde, Çin'in güney sınırında yaşandığı ölçekte bir halkın diğerini içine alması süreci gerçekleşmemiştir. Bunun nedeni, Çinlilerin komşularında bulunmayan tarım ve su mühendisliği becerilerine sahip olmaları ve diğerlerinin direnmeyi tercih ettiği bir emek disiplinine gönüllü olarak boyun eğmeye hazır olmalarıydı. Sonuçta, tarihte eşi görülmemiş bir büyüklük, siyasal bütünlük ve nüfus yoğunluğu, yalnızca Çin'de ortaya çıktı.[12]

Ancak Çin'in yavaş ilerleyen sınırı, Avrupalıların 1500'den sonra karşılaştığı olağanüstü koşullar karşısında sönük kalıyordu. Avrupa'nın denizaşırı keşif seferlerini hemen takip eden genişlemesine, neredeyse aynı ölçüde önemli bir kara genişlemesi de eşlik etti. On altıncı yüzyılda Avrupalı yerleşimciler, Ukrayna'ya ve batı bozkırının bitişik bölgelerine doğru kaymaya başladılar. Burada onları, boş ya da neredeyse boş sayılabilecek otlaklar karşıladı. Bunun nedeni, eski göçebe toplulukların muhtemelen 14. yüzyılda batı bozkırındaki kemirgenler arasında endemik hale gelen kara vebaya maruz

12 Daha küçük ölçekte olmakla birlikte, diğer çeltik tarımı toplumları da Çin'in yayılma gücünü paylaşmıştır. Örneğin Japonlar, Çinlilerin güneye ilerlemesine benzer şekilde, Ainular pahasına adaları boyunca kuzeye doğru yayılmışlardır; son yüzyıllarda ise Java'da çeltik tarlaları, çeşitli ilk yerleşim noktalarından başlayarak yayılmış ve yerini halen sürülerek yapılan tarım yöntemine bırakmıştır. Bkz. Takane Matsuo, *Rice and Rice Cultivation in Japan* (Tokyo, 1961), s. 1–2; Geertz, *Agricultural Involution: The Process of Ecological Change in Indonesia* (Berkeley and Los Angeles, 1966), s. 38–46.

kalmaktan kaçınmak için bölgeden çekilmiş olmalarıydı.[13] Sonraki iki yüzyıl boyunca, batı bozkırları, giderek Avrupa tarım toplumuna dâhil edildi. Bu süreçte, çoğunlukla farklı milliyetlerden gelen soylu toprak sahipleri ve girişimciler tarafından denetlenen Slav ve Romanyalı öncüler, bu alanlarda faaliyet gösterdi.

Bu "doğuya doğru hareket", Kuzey Amerika'daki daha çok bilinen batıya doğru yayılmayla karşılaştırılabilecek bir kapsama sahiptir. Tarımın, bozkırın daha kurak ve doğu kesimlerine doğru yayılması, 19. yüzyıl boyunca ve 20. yüzyıla kadar aralıklı olarak devam etti. Bu sürecin son halkası 1950'lerde yaşandı. Ruslar, uzun süredir planlamalarını aksatan tahıl kıtlıklarını gidermek amacıyla, Kazakistan'daki milyonlarca dönüm kenar bozkır toprağını sürüp tarıma açtılar.

Avrupa'nın kara sınırı da ormanlık araziler üzerinden kuzeye doğru genişledi. Bu bölgeler tarım için pek uygun olmasa da kürk hayvanları açısından son derece zengindi. Novgorod gibi kuzey şehirlerinden faaliyete geçen Orta Çağ kürk tüccarları, Rusya'nın kuzeyindeki Arktik ve Arktik altı bölgelerde, uzun mesafeli seyahat ve hayatta kalma sorunlarını başarıyla çözmüştü. Bu sayede, Ural Dağları'nı aştıktan sonra (1580 yılı civarında), kolay taşıma yolları sayesinde bir Sibirya nehir sisteminden diğerine geçebildiler. Bu bilgi ve deneyim sayesinde kaşifler, 1637 gibi erken bir tarihte Pasifik kıyısındaki Ohotsk'a ulaştılar. Zayıf biçimde örgütlenmiş,

13 Bu olaylar dizisinin yeniden inşası herkes tarafından kabul edilmiş değildir. Rus veba uzmanları, bozkır kemirgenlerinin enfekte olmasının çok eskiye dayandığını varsaymakta; bazı Batılı akademisyenler ise bu görüşü yalnızca Rus otoritelerinin böyle söylemesi gerekçesiyle, sağlam bir neden olmaksızın kabul etmektedirler. Burada savunulan görüşe dair argümanlar için bkz. William H. McNeill, *Plagues and Peoples* (New York, 1976), s. 190–196.

seyrek nüfuslu avcı-toplayıcı toplulukların yaşadığı bu geniş topraklar böylece Rus denetimine girdi. Kısa süre sonra ve benzer bir yöntemle, Montreal'den (1642'den sonra) ve Hudson Körfezi kıyılarından (1670'ten sonra) gelen başka kürk tüccarları da Kanada Arktik bölgesi üzerindeki kontrollerini genişlettiler. Bilindiği üzere, 1780'lerde, Alaska'ya geçen Rus öncüler, Kuzey Amerika'nın Pasifik kıyılarında hak iddia eden Britanyalı, Amerikalı ve İspanyollarla karşı karşıya gelerek rakip kürk ticareti imparatorluklarını aynı sahada buluşturmuş oldu.[14]

Ulusal kökenlerimiz nedeniyle, bu ülkede bizler, Avrupa'nın denizaşırı genişleme boyutunun çok daha fazla farkındayız. Bu durum yalnızca dar bir yerel bakış açısından kaynaklanmaz. Gerçekten de 1500'den sonra Avrupalı gemiler, Avrasya içinde, karadan gerçekleşen tüm karşılaşmalardan çok daha köklü yeni temaslar başlattılar. Bu, Avrupa'nın denizaşırı sınırlarına öncelik vermemizi haklı kılar, çünkü daha önceki çağlarda, 1492-1521 yılları arasında Kolomb'dan Macellan'a kadar uzanan ünlü seferlerin başlattığı, tek bir nesil içinde bu denli yoğunlaşan, insanlık tarihindeki eski dengeleri böylesine sarsan başka hiçbir devrim yaşanmamıştır.

Bundan sonraki dönemde, binlerce yıllık medeniyet tarihi boyunca becerilerini geliştirmiş olan Avrupalılar, dünyanın birçok yerinde daha önce izole kalmış ve bu nedenle düşük beceri seviyesine sahip halklarla karşılaştılar. En uç örnek olarak, Avustralya'da, Avrupalı istilacılar, kıtaya binlerce yıl önce ilk yerleştiklerinden bu yana yaşam tarzları arkeolojik bulgulara göre çok az değişmiş olan Aborjinlerle karşılaştı.

14 Rusya'nın kuzeye doğru genişlemesi hakkında bkz. Raymond H. Fisher, *The Russian Fur Trade, 1550–1770* (Berkeley, 1943).

Meksika ve Peru'daki gibi çok daha gelişmiş Amerindian toplumları bile, İspanyol fatihlere karşı koyamadı. Sayı üstünlüğü ilk başta tamamen Amerikan yerlilerindeydi. İspanyolların beceri ve örgütlenme açısından şüphesiz bir üstünlüğü varsa da bu fark, Aztekler ve İnkaların ulaştığı seviyeleri ezici biçimde aşıyor değildi. Dolayısıyla bu fark ne fetih sırasında ne de sonrasında, Cortez ve Pizarro'ya eşlik eden az sayıdaki askerle telafi edilemezdi. Ancak asıl belirleyici olan şey, Avrupalıların epidemiyolojik üstünlüğü oldu. Çiçek, kızamık, grip, tüberküloz, difteri ve diğer ölümcül hastalıklara karşı kalıtsal ve sonradan kazandıkları bağışıklıklar, Avrupalıların bu salgınlarla birlikte yaşamayı sürdürmesine olanak tanırken; bu hastalıklarla ilk kez karşılaşan Amerikan yerlileri için sonuç, büyük ölçekte bir toplu yok oluş oldu. Bu halklar, enfeksiyonlara karşı tamamen savunmasızdı.[15]

Avrupa'dan ve kısa süre sonra da Afrika'dan gelen ölümcül hastalıklar (özellikle sarı humma ve sıtma), hayatta kalanları moral olarak çökertti. Bu durum, Amerikan yerlilerinin Avrupa'nın siyasi ve kültürel hakimiyetine karşı direniş gösterme çabalarını felce uğrattı. Pek çok bölgede nüfus neredeyse tamamen ortadan kalktı ve Avrupalı yerleşimcilerin serbestçe sahiplenebileceği boş topraklar oluştu. Böylece Turner'ın sözünü ettiği "boş sınır", Eski Dünya'dan gelen enfeksiyonların Amerikan yerlilerini yok etmesiyle, zaman zaman da silahlı birliklerin doğrudan zoruyla ortaya çıktı. Örneğin Sibiryalı avcılar ve tuzakçılar da Rus kürk tüccarları onlarla temas kurduğunda aynı akıbete uğradılar. Kanada

15 William H. McNeill, *Plagues and Peoples*, s. 199–216.

Arktik bölgesindeki Eskimolar ise 1940'lar gibi yakın bir tarihte benzer bir felaketi yaşadılar.[16]

Epidemiyolojik üstünlük ile istilacı Avrupalıların daha fazla ya da daha az derecede mevcut olan beceri üstünlüğünün birleşimi, Büyük Sınır'a kendine özgü karakterini kazandıran asıl unsur oldu.

Bununla birlikte, dünyanın medenileşmemiş tüm bölgelerinin Avrupalıların istilasına elverişli olmadığını da vurgulamak gerekir. Yaklaşık 1850'ye kadar tropikal Afrika, yerel hastalıkların oluşturduğu güçlü bir savunma hattı tarafından etkili biçimde korundu. Avrupa hastalıkları, daha önce izole kalmış ılıman bölge halklarını nasıl ezip geçtiyse bu hastalıklar da Avrupalı ve Asyalı istilacıları aynı acımasızlıkla yok ediyordu. Bu nedenle, Sahra'nın güneyindeki yağmur ormanları ve savanalarda yaşayan Afrika halkları, herhangi bir müdahaleye uğramaksızın atalarının topraklarının sahibi olarak kaldılar. Bu dönemde köle ticareti, eşi görülmemiş bir ölçeğe ulaştı. Afrikalılar, Yeni Dünya'da Avrupalıların yönettiği plantasyonlara ve Eski Dünya'da da Müslüman haneler ile plantasyonlara yaklaşık eşit sayılarda iş gücü sağladılar.[17] Köle baskınları, Afrika'daki geleneksel yaşam örüntülerini kuşkusuz

16 Bkz. Salgın hastalıklar konusunda bilgiden yoksun ancak duygusal yönü güçlü anlatımıyla Farley Mowat, *The Desperate People* (Boston, 1959).

17 Ralph A. Austin, "From the Atlantic to the Indian Ocean: European Abolition, the African Slave Trade, and Asian Economic Structures," içinde: David Eltis ve James Walvin (der.), *The Abolition of the Atlantic Slave Trade: Origins and Effects in Europe, Africa and the Americas* (Madison, Wis., 1981), s. 136; Austin, M.S. 650 ile 1920 yılları arasında 17 milyon kadar Afrikalının İslami köleliğe girdiğini öne sürmektedir. Yukarıda atıfta bulunulan önceki makalelerinde ayrıntılandırdığı üzere, bu toplamın yarısından fazlasının 1500 sonrasında kendi yerel topluluklarından ayrıldığını tahmin etmektedir. Bu tahminler gerçeğe yakınsa, Atlantik üzerinden geçen Afrikalıların sayısı ile Sahra, Kızıldeniz ve Hint Okyanusu üzerinden geçenlerin sayısı birbirine oldukça yakındır.

köklü biçimde değiştirdi. Aynı zamanda, Amerika'dan gelen mısır ve diğer yeni ürünlerin yayılması, Afrika tarımı için çok daha verimli bir temel oluşturmaya başladı. Bu koşullar altında yaşanan değişimlerin köklü olduğu kesindir. Ancak Afrika, tropikal hastalıkların yayılmasını engelleyen daha serin ve kuru iklimi sayesinde, en güneydeki küçük bir bölge dışında, Avrupa'nın sınır genişlemesi sahnesine dönüşmedi.

Bu nedenle, 1750'den önce Avrasya'nın bozkır ve orman kuşakları ile Kuzey ve Güney Amerika, sınır karşılaşmalarının –kendi ulusal tarihimizden aşina olduğumuz– o olağanüstü biçimini aldığı başlıca bölgeleri oluşturuyordu. Bu bölgeler, Avrupalıların, hastalıklara karşı bağışıklık kazanmış uygar toplumlar ile epidemiyolojik ve kültürel[18] açıdan savunmasız yerli halklar arasındaki felaketle sonuçlanan karşılaşmalar sonucunda daha önceki sakinlerinden tamamen ya da neredeyse tamamen boşalmış toprakları işgal edebilecekleri ve gerçekten işgal etmeye başladıkları yerdi. Buna benzer bir şey daha önce hiç yaşanmamıştı. Bu yüzden, Avrupa'nın genişlemesi, tarihte eşi görülmemiş boyutlara ulaştı. Bu süreç,

18 Geleneksel kültürel değerlerin köklü biçimde bozulması, sınır bölgelerindeki yerli halklar arasında alkolizme yönelen kendini yok edici bir kaçışı teşvik etmiştir. Bkz. Mark Twain, *Life on the Mississippi*, bölüm 60, "Speculations and Conclusions": "Uygarlığın en erken öncüsünün, uygarlığın en önde gideninin hiçbir zaman vapur, hiçbir zaman demiryolu, hiçbir zaman gazete, hiçbir zaman pazar okulu, hiçbir zaman misyoner olmaması; ama her zaman viski olması ne kadar ciddi ve güzel bir düşünce! Durum budur. Tarihe bir göz atın; göreceksiniz. Misyoner, viskiden sonra gelir–yani viski geldikten sonra o gelir; ardından baltası, çapası ve tüfeğiyle yoksul göçmen gelir; sonra tüccar gelir; sonra her telden insanların karmaşık akını başlar; sonra kumarbaz, haydut ve yol kesiciler ve her iki cinsten tüm günah ortakları gelir; sonra da elinde tüm araziyi kapsayan eski bir tapu olan uyanık adam çıkar ortaya; bu da avukatlar güruhunu getirir; gözcü komitesi cenazeci getirir. Tüm bu çıkarlar gazeteyi getirir; gazete siyaseti ve demiryolunu başlatır; herkes bir araya gelir ve bir kilise ile bir hapishane inşa eder– ve işte! uygarlık sonsuza dek bu topraklarda kurulmuştur."

günümüzün siyasi açıdan baskın iki devleti olan, eski Avrupa medeniyet merkezlerinin doğusunda ve batısında yer alan SSCB ve ABD'nin ortaya çıkmasına yol açtı. Brezilya ve İspanyol Amerika'nın çeşitli devletleri de bu sınır sürecinin mirasçılarıdır. Güney Afrika da bu kapsama girer. Ancak Avustralya, Yeni Zelanda ve diğer Pasifik adalarındaki Avrupalı yayılması 18. yüzyılın ortasından sonra başladığı için, bu örnekler henüz bizim inceleme alanımıza girmemektedir.

Medeni hastalıkların, alkolün ve ateşli silahların yerli halklar üzerindeki ortak yıkımıyla şekillenen Büyük Sınır'ın en belirgin özelliği, temas bölgesindeki insan sayısının ya başlangıçta az olması ya da kısa sürede azalmasıydı. Tarım yapmak, değerli metaller çıkarmak ya da başka hammaddeler elde etmek isteyen herkes, gerekli işi yapacak yeterli iş gücü bulma sorunuyla karşı karşıya kalıyordu. Bu işgücü eksikliği, Avrupa'nın bilgi ve becerilerinin, her ne kadar zengin kaynaklara sahip olsalar da sınır bölgelerinde kolayca kullanılamaması anlamına geliyordu.

Avrupalıları bu iş gücü açığını gidermek amacıyla denizaşırı bölgelere taşımak maliyetliydi. 1840'lara kadar, yani buharlı gemiler yolculuk maliyetini düşürüp yolcu kapasitesini artırmaya başlayana dek, okyanusu aşan kişi sayısı nispeten azdı. Transatlantik göç tahminleri pek kesin değildir. Çünkü okyanus aşırı yolculukların erken dönem kayıtları, en iyi ihtimalle eksiktir ve yolcu listelerini nadiren içerir. Yakın tarihli bir tahmine göre, 1780 öncesinde Kuzey Amerika'ya göç eden Britanyalıların toplam sayısı 750.000, Kanada'ya göç eden Fransızların sayısı ise yalnızca 10.000 civarındaydı.[19] Daha

19 Stanley L. Engerman, "Servants to Slaves to Servants: Contract Labor and European Expansion" (Yakında yayımlanacak), içinde: H. van den Boogaart

güneyde, Karayipler ve Latin Amerika'ya Avrupa'dan yapılan göçlerin toplamına ilişkin kesin bir hesaplama bulunmamakla birlikte, mevcut sınırlı kanıtlar 1800 öncesinde yaklaşık bir milyon kişinin okyanusu aşıp bu bölgelere yerleştiğini göstermektedir.[20]

İspanyollar, elbette, fetihlerinin ilk dalgasında, madenlerde, inşaat projelerinde ve diğer girişimlerde Amerikan yerlilerini istihdam ettiler. Ancak bu iş gücünün salgın hastalıklara karşı son derece savunmasız olması, ağır can kayıplarına yol açtı ve kısa sürede işçi teminini ciddi biçimde zorlaştırdı. Karayipler'in çoğu adasında yerli nüfus tamamen yok oldu. Karayip kıyılarında, Afrika hastalıklarının Avrupa'dan gelenlerle birleşerek yıkıcı etkisini artırması, Amerikan yerli nüfusunun neredeyse tamamen ortadan kaybolmasına neden oldu. Buna karşılık, köleleştirilen Afrikalılar, Yeni Dünya'daki plantasyon tarımı ve diğer ekonomik faaliyetler için daha dayanıklı bir iş gücü sundu ve kısa sürede bu rolü başarıyla üstlendiler. Afrika'dan getirilen köle sayısını nispeten kesin biçimde hesaplamak mümkündür. Çünkü bu ticaret, sayısı ve taşıma kapasitesi belli ölçüde kesinlik kazanmış özel köle

---

ve P. C. Emmer (der.), *Colonialism and Migration: Indentured Labour Before and After Slavery* (Lahey: Martinus Nijhoff / Leiden Üniversitesi Yayınları, Comparative Studies in Overseas History, Cilt VI).

20 David Eltis, "Free and Coerced Transatlantic Migrations: Some Comparisons," *American Historical Review* (yakında yayımlanacak); Tablo 3, 1825 öncesinde, Peru hariç, Brezilya ve İspanyol Amerikası'na göç eden Avrupalıların toplam sayısını 1.250.000 olarak vermektedir; ancak bu toplam, son derece zayıf tahminlerin bir araya getirilmesine dayanmaktadır. Peter Boyd-Bowman, "The Regional Origins of the Earliest Spanish Colonists of America," *Modern Language Association Publications*, 71 (1956), s. 1152–1172, 1600 yılına kadar 200.000 İspanyol'un Amerika'ya ulaştığını hesaplamaktadır. James Lockhart, *Spanish Peru, 1532–1560* (Madison, 1968), s. 12, fetihten sonraki ilk 25 yıl içinde 8.000 İspanyol'un Peru'ya ulaştığını belirtmektedir. Bunlar, karşılaştığım istatistiksel olarak tek titiz tahminlerdi.

gemileriyle yürütülmekteydi. Yakın tarihli bir tahmine göre, 1820'den önce Yeni Dünya'ya getirilen Afrikalıların sayısı 7.8 milyondu. Aynı kaynak, bu sayının, aynı dönemde Atlantik'i aşan Avrupalı göçmenlerin toplamının dört ila beş katı olduğunu ileri sürmektedir.[21]

Belki de şaşırtıcı olan bu istatistik, zorunlu iş gücünün Yeni Dünya'da ne kadar merkezî bir rol oynadığını ve bu durumun ne kadar uzun süre devam ettiğini bize hatırlatmalıdır. Buharlı gemiler seyahat masraflarını düşürmeden önce Atlantik'i geçen Avrupalıların çoğunun özgür olmayan sözleşmeli hizmetkârlar olarak geldiklerini hatırladığımızda, bu zorlama, bizim açımızdan daha da büyük bir boyut kazanıyor. Mevcut en iyi tahminlere göre, 1650 ile 1780 yılları arasında Britanya'dan Kuzey Amerika'ya giden bu tür kişilerin sayısı 300.000 ile 400.000 arasındaydı. Bu da Amerikan Devrimi'nden önce Avrupa'dan Kuzey Amerika'ya gelen tüm beyazların yaklaşık yarısı ile dörtte üçü arasında bir orana karşılık gelmektedir.[22] Elbette, sözleşmeli hizmetkârlar, sözleşmeli çalışma sürelerini tamamlayabildikleri takdirde özgür bireyler olmayı ümit edebilirlerdi. Ancak çoğunlukla yedi yıl süren hizmetleri devam ettiği sürece efendilerine karşı yasal durumları, siyah kölelerin durumundan çok da farklı değildi. Ancak efendilerinden fiziksel bir farklılıklarının olmaması,

21 Engerman, *a.g.e.*, s. 11. Konuyla ilgili öncü çalışma Philip Curtin'in *The Atlantic Slave Trade: A Census* (Madison, 1969) adlı eseridir. Engerman'ın verdiği rakamlar, Curtin'in orijinal hesaplamalarının yalnızca küçük değişikliklerle uyarlanmış halidir.

22 David W. Galenson, *White Servitude in Colonial America* (Cambridge, 1981), s. 17 ve muhtelif sayfalarda. Yukarıda atıfta bulunulan Engerman'ın yayımlanmamış makalesini görme fırsatını, nazikçe aracı olan Profesör Galenson'a borçluyum.

sözleşme sürelerini tamamlamadan kaçmalarını daha kolay hale getirmiş olabilir.

Turner ve takipçilerinin çok değer atfettiği özgür, eşitlikçi ve yeni-barbar sınır yaşam tarzı, elbette Kuzey Amerika'da da mevcuttu. Bu yaşam tarzı, kolonileşmenin erken aşamalarında ihracatın gelişemediği bölgelerde ortaya çıkmıştı. Ancak, Avrupa becerilerinin nispeten büyük ölçekte pazarlanabilir zenginlik üretmeye elverişli olduğu, daha avantajlı ve erişilebilir bölgelerde, sınır koşulları genellikle beraberinde özgürlüğü değil, Avrupa'da bile rastlanandan daha sert bir toplumsal hiyerarşiyi getirdi. Bunun nedeni, ticari açıdan erken gelişmiş sınır toplumlarının, iş gücünü temin etmek ve itaatini sağlamak amacıyla, meslek seçme ve değiştirme özgürlüğüne katı yasal sınırlamalar getirmeyi gerekli görmeleriydi. Bu nedenle, Amerika'daki köle plantasyonları ve sözleşmeli hizmetkâr grupları ile Doğu Avrupa'daki serflerin çalıştığı malikâneler, sınır yaşamıyla genelde özdeşleştirdiğimiz özgür ve bağımsız çiftçilerle her işe koşan zanaatkârlar kadar sınırın karakteristik unsurlarıydı.

Sınır bölgelerinde sıkça önemli bir rol oynayan ihracat ticaretinin bir türü, eşitlikçi özgürlük ile bürokratik hiyerarşi arasında yakın bir iş birliğini zorunlu kıldı. Mevcut malların –bunlar ister kürk, ister nehir yataklarından çıkarılan altın, Amazon yağmur ormanlarından ham kauçuk ya da Grand Banks'ten morina balığı olsun– toplanması ve ele geçirilmesi, yalnızca herhangi bir yöneticinin denetimi dışında çalışan dağınık bir iş gücü tarafından yapılabiliyordu. Buna karşılık, bu tür malların okyanus aşırı pazarlanması nispeten büyük

ölçekli bir organizasyon gerektiriyordu.[23] Ticaret şirketleri, bu sorunu çözmek için stratejik noktalara ajanlar yerleştiriyor ve bu ajanlar da asıl toplama işini yapan kişilerle takas ticareti yürütüyordu. Takas edilen mallar, ilgili taraflar için nakliye masraflarını karşılayacak kadar değerliydi. Üstelik uzak bölgelerdeki ajanlar bile merkez ofisler tarafından kontrol edilebiliyordu; çünkü herkes, talep edilen maldan yeterli miktarda gönderilmezse, takas için gerekli ticaret malları akışının derhal kesileceğini biliyordu.

Her ne kadar birkaç büyük ticaret şirketi, Avrupa'nın büyük şehir merkezleri ile sınır hattı arasındaki zorlu mesafeleri bu şekilde aşmayı başarmış olsa da sınır bölgesi koşullarının, Avrupa uygarlığının merkezlerinde hüküm süren detaylı bir şekilde katmanlaştırılmış hiyerarşiyi sürdüremediği gerçeği geçerliliğini korumaya devam etti. Avrupa merkezlerinde, uzun süredir yerleşmiş gelenekler ve piyasa kısıtlamaları, erkekleri ve kadınları ayrıntılı biçimde birbirine geçen ve büyük ölçüde soy üzerinden devralınan meslekler düzenine oturtuyordu. Hukuki ayrımlar, din adamlarını, soyluları ve halkı birbirinden ayırıyor, birçok ayrıcalıklı kuruluşa üyeliği de bu çerçevede belirliyordu. Nitelikli zanaatlarda çıraklar, Amerika'daki sözleşmeli hizmete benzeyen koşullar altında, yıllarca ustalarına bağlı kalmak zorundaydı. Bu yönüyle, Avrupa'da da iş gücü hukuki zorlamaya tâbi idi. Ancak kölelik önemsiz seviyedeydi; serflik ise Kolomb yola çıkmadan çok önce Avrupa'nın en aktif ekonomik merkezlerinden kaybolmuştu. Zamanla, dalgalanan ücretler

23 Morina balığı istisnai bir durumdu; çünkü küçük balıkçı tekneleri bile sezon sonunda Avrupa'ya dönüp tuzlanmış avlarını herhangi bir merkezî yönetime bağlı olmaksızın pazarlayabiliyorlardı.

üzerinden işleyen fiyat sistemi, iş gücünün rakip meslekler arasında tahsis ve yeniden tahsis edilmesinde giderek daha etkili hale geldi. Madencilik ve deniz taşımacılığı gibi büyük ölçekli sektörler, uygun ücretler sunarak gerekli iş gücünü temin edebiliyordu. Askerlik bile, en azından prensipte, özgür iradeyle yapılan bir sözleşmenin yerine getirilmesi olarak değerlendiriliyordu. Ancak bir asker, orduya katıldıktan sonra görevinden ayrılmaya kalktığında, bir sözleşmeli hizmetkârdan ya da çıraktan çok daha ağır cezalarla karşı karşıya kalıyordu.

Batı Avrupa'nın iş gücünü alternatif meslekler arasında tahsis ve yeniden tahsis etme aracı olarak piyasaya duyduğu güven, mevcut işletmelere iş gücü sağlayacak ve umut vadeden yeni girişimlere de birkaç kişi katacak kadar yüksek doğum ve hayatta kalma oranları sayesinde sürdürülebiliyordu. Toplumun yöneticileri ve idarecileri tarafından gerçekten gerekli ve önemli görülen tüm işlerin yerine getirilmesi için yeterli iş gücünün kendiliğinden ortaya çıkması, kaba kuvvetle desteklenen yasal zorlayıcılığı tamamen gereksiz hale getiriyordu. Bu koşullar altında, zorlama hem zaman ve emek israfına hem de gereksiz bir kışkırtmaya dönüşüyordu.

İşgücü arzı ve talebi arasındaki denge ise her zaman istikrarsızdı. On dördüncü yüzyılda yaşanan kara veba, Avrupa nüfusunu bir yüzyıldan uzun süre geriletti ve ücret oranlarında ani değişimlere yol açtı. Bundan sonra, özellikle şehirlerde yoğunlaşan ve tekrarlayan salgınlar, yerel nüfusu sık sık, bazen çok keskin bir şekilde azalttı.[24] Ancak bu tür dalgalanmalar,

24 Bkz. Roger Mols, *Introduction à la démographie historique des villes d'Europe du XIVe au XVIIIe siècle*, 2 cilt (Louvain, 1955); erken modern yüzyıllarda yerel hastalık felaketlerinin sıklığı ve şiddetine dair çarpıcı örnekler sunmaktadır.

sağlıklı kırsal bölgelerden hızla gelen yeni göç akışlarıyla telafi edilebiliyordu. Bu bağlamda, ebeveynleri gibi yaşamak için yeterli ekilebilir araziyi miras alma şansı bulunmayan gençler, köy sınırları içinde son derece sınırlı kariyer olanaklarından kaçış umuduyla, her yeni girişim için hazır bir iş gücü havuzu oluşturuyordu. Avrupa'nın yaklaşık M.S. 900'den itibaren hem kendi içinde hem de dışında gösterdiği dikkat çekici genişleme, kırsal kesimden şehirlere ve ordulara gönderilmek üzere düzenli olarak genç nüfus fazlası sağlayan, ayrıca daha uzak sınır bölgelerine göç için de birkaçının artmasına imkân tanıyan bir demografik modele dayanıyordu.

Ancak Avrupa'nın demografik dengesi, ayrıntılı sosyal hiyerarşisi ve sınıflar arasındaki köklü karşılıklı bağımlılığı sınır bölgelerinde oluşturulamadı. Yerel nüfusun yetersizliği, yoğun iş gücü gerektiren büyük ölçekli girişimlerin zorlamadan yürütülemeyeceği anlamına geliyordu. Bu durum, yalnızca kara sınırları için değil, aynı zamanda denizaşırı sınırlar için de geçerliydi. On yedinci yüzyılda Rus köylülerinin yasal olarak serfliğe bağlanması, Amerikan plantasyonlarındaki kölelikten yalnızca birkaç yönüyle farklıydı. Yeni Dünya'daki Amerikan yerlilerine uygulanan borç esareti ile İngiliz sözleşmeli iş gücü –her ne kadar bu sistemlerde zorunlu çalıştırılan kişilere siyahi kölelere tanınmayan bazı haklar verilmiş olsa da– pratikte benzer sonuçlar doğuruyordu.

Bütün amaç; köleleri, serfleri, sözleşmeli hizmetkârları ve borç esirlerini, yönetici ve mülk sahibi sınıfın gerçekleştirmek istediği işlerde çalıştırmaya devam ettirmekti. Bu sistemin başarısıyla birlikte, şeker, pamuk, gümüş, buğday, çivit ve daha birçok yeni mal, Avrupa ve dünya pazarlarına akmaya başladı. Böylece girişimci toprak sahipleri, maden işletmeci-

leri ve Avrupa merkezli toptancıların yerel temsilcileri, elde ettikleri gelirle pahalı Avrupa malları satın alabiliyor ve az çok bir beyefendi yaşamını sürdürebiliyorlardı. Bu şekilde, Amerikan ve Avrupa sınır bölgelerinde, hızla Avrupa elit toplumunun zayıf bir taklidi ortaya çıktı. Sonrasında, yerel nüfusun artmasıyla birlikte çeşitli zanaatlara ve perakende ticaret işlerine iş gücü sağlandıkça, plantasyon sahibi–toprak sahibi–yönetici sınıfın gölgesinde, Avrupa toplum biçimlerine yakın bir yapı yavaş yavaş gelişebildi.

Avrupa'nın sınır genişlemesinde kölelik ve serfliğin öne çıkması, zorunlu emeğin egemen olduğu toplumlarda bile eşitlikçi alternatifi bütünüyle ortadan kaldırmadı. Kaçaklar ve sözleşme sürelerini tamamlamış kişiler, sosyal üstlerine karşı herhangi bir yükümlülük taşımadan yaşam kurmak üzere orman içlerine çekilebiliyor ve gerçekten de bunu yapıyorlardı. Bu öncüler, genellikle medeniyetle sadece ara sıra temas kurarak, kendilerini ondan büyük ölçüde ayrı tutuyorlardı. Ancak sınırdaki plantasyon ve toprak sahipleri gibi, onlar da hayati öneme sahip bazı malzemeler için gerideki kaynaklara bağımlı kalmaya devam ediyorlardı. Silah ve mühimmat ile alet yapımında kullanılan demir, en uzak sınır insanlarının bile vazgeçemediği şeylerdi. Bu tür mallara nasıl sahip oldukları genellikle belirsizdir. Elden ele takas, organize pazarların çok ötesine ulaşabiliyordu; çünkü sınır, genellikle dünya pazarlarında yüksek fiyat edebilecek kadar değerli ve taşınabilir –kürk, nehir yataklarında bulunan altınlar ve benzeri– malzemeleri sağlayabiliyor; bu da bu tür malzemelerin düzlük ve dağlar boyunca taşınmasını anlamlı kılıyordu.

Bu nedenle, Kuzey Amerika'nın en uzak ve ilkel *coureurs de bois*'ları,* Brezilya'nın *bandierantes*'ları,** *pampa gaucho*'ları,*** Güney Afrika'nın *vortrekker*'leri**** ve Sibirya'nın Kazakları bile medeniyetin en yakın ileri karakollarıyla anlamlı ve hayati bir bağ kurmayı başardılar. Sınır bölgelerindeki köle ve serf sahipleri gibi, onlar da Batı Avrupa merkezli dünya pazar sistemine katılıyorlardı. Yaşam tarzları, bölgesel düzeyde kendi kendine yeterliliğe yaklaştıkça, bu sisteme katılımları da aynı oranda azalıyordu. Ancak tam anlamıyla iktisadi yeterlilik, yeni gelenlerin, eski yerli halklara karşı sahip oldukları üstünlük farkının kaybı anlamına geliyordu. Avrupa merkezli olan ve Avrupa yönetiminde bulunan ticaret ağlarından tamamen kopanlar, yerel yerli halklara karışıyor ve böylece sınır genişlemesinin aktörleri olarak hareket etmeyi bırakıyorlardı. Bu kişiler her zaman az sayıdaydı; çünkü silaha (ve Avrupa malı diğer ürünlere) erişimi olmayan birinin statüsü, uzak topluluklarda ciddi şekilde azalıyordu.

Sınır toplumundaki özgürlük ve hiyerarşi arasındaki keskin kutuplaşma, sınırın temel gerçeği olan ciddi işgücü kıtlığına verilen farklı tepkilerden kaynaklanan bir durum olarak anlaşılmalıdır. Bu nedenle, bir toplumsal yapı aniden karşıtına dönüşebiliyordu. Efendilerinin denetiminden kurtulmayı başaran köleler ya da serfler, bir anda eşitlikçi sınır insanlarına

* Fransız egemenliğindeki Kanada'da ve Kuzey Amerika'nın iç kesimlerinde seyahat eden ve genellikle çeşitli Avrupa ürünlerini kürkle takas ederek yerli halklarla ticaret yapan tüccarlar (ed.)

** Sömürgeleştirilmiş Brezilya topraklarında 16. yüzyılın başlarından itibaren değerli madenler bulmak ve yerli halkları köleleştirmek için seferlere katılanlar (ed.)

*** Latin Amerika'nın geniş mera alanlarındaki çiftlik işçileri ve çobanlar (ed.)

**** Afrika kıtasının güneyinde yeni yerleşim yerleri edinebilmek adına Büyük Göç öncesinde kıtaya yerleşen öncü Afrikaner (Boerler) grubuna verilen ad (ed.)

dönüşüyordu. Jamaika'daki maronlar bu tür toplulukların en ünlüsünü oluşturuyordu; fakat bunlar çok sayıdaki örnekten sadece biriydi. Avrupa'nın diğer ucundaki Kazak kabileleri, ilk zamanlarda kaçak serfleri doğal olarak saflarına katıyorlardı; ancak daha sonra, bu gruplar, Rus devleti tarafından denetim altına alındıkça böyle bir kaçış yasa dışı hale geldi. Yine de Rus serfliği sürdüğü müddetçe, Sibirya'nın derinliklerine kaçışlar devam etti.

Eşitlikçilikten yasal olarak dayatılan hiyerarşiye doğru tersine dönüşüm ise çok daha yaygındı. Doğuda, 17. ve 18. yüzyıllarda bozkır topraklarına yönelik sınır genişlemesi ciddiyet kazandığında, daha önce özgür olan köylü nüfusların topluca serf haline getirilmesi olağanlaştı. Yeni Dünya'da ise 16. ve 17. yüzyıllarda Meksika'da borç esaretinin yükselişi benzer bir durumdu. Kanada ve New York'a, yeniden canlandırılmış malikâne sisteminin yetkilerini aktarma çabaları pek başarılı olmadı. 17. ve 18. yüzyıllarda, sözleşmeli iş gücü de Virginia ve Maryland'deki efendi çiftçiler için ancak zayıf bir temel sağladı. Her şeye rağmen bu çabalar, özgür insanlara yasal bağlayıcılıklar dayatma dürtüsünün Rus ve İspanyol sınırlarında olduğu gibi İngiliz, Hollanda ve Fransız sömürge toplumlarında da işlediğini göstermektedir.

Sınır yaşamında eşitlikçi alternatifi norm olarak düşünmeye alışkınız. Örneğin Turner ve Webb, Amerika Birleşik Devletleri'nin sınır tarihinde köleliğin rolünü atlarlar. Sanıyorum ki bu dikkat çekici ihmal, onların Amerikan özgürlük ve eşitlik ideallerini yüceltmelerinden ve ayrıca gençlik yıllarında Wisconsin ve batı Teksas'ta, sınır yaşamının kalıntılarının yerel toplumda hâlâ baskın olduğu günlere duydukları özlemden kaynaklanıyordu. Turner ve Webb, sınır gerçeğinin

yalnızca bir yönüne odaklanarak bu fikirleri kolayca bir araya getirebildiler. Oysa bu tür temennilere dayalı düşünceler, kuşkusuz şüpheci bir incelemeyi hak etmektedir. Bana öyle geliyor ki böyle bir inceleme yapıldığında, tarafsız bir gözlemci, zorlama ile ve yasal olarak güçlendirilmiş sosyal hiyerarşi biçimlerinin, eşitlik ve özgürlükten çok daha genel olarak sınır toplumunun karakteristiği olduğu sonucuna varmak zorunda kalacaktır.

Bu duruma iki neden gösterilebilir. Birincisi, araziye seyrek biçimde dağılmış özgür ve eşit çekirdek aileler kendilerini koruma açısından zayıf durumdadır. Bu nedenle, düşman baskınlarından korunmanın önemli olduğu her yerde, izole öncü çiftliklerin radikal eşitlikçiliği yetersiz kalmıştır. Amerikan batısında bile yerleşimcileri Kızılderili baskınlarından korumak için ABD süvarisi devreye girmiştir. Eski Dünya'da şiddet tehlikesi çok daha ciddiydi; çünkü 1480'lerden itibaren Kırım Tatarları, doymak bilmeyen Osmanlı köle pazarına insan sağlamak için Ukrayna bozkırlarında sistematik baskınlar düzenlemişti. Dağınık hane sahipleri bu tür insan avlarına karşı etkili bir savunma oluşturamıyordu. Baskın yapan bu Tatarlarla aşağı yukarı eşit koşullarda mücadele edebilenler yalnızca Kazak kabileleri ya da Çar'ın düzenli ordusu gibi uzmanlaşmış askerî örgütlerdi. Sonuç olarak, toprağı işleyen öncü çiftçiler için Tatar baskınlarından korunmanın bedeli, etkili ve profesyonel bir sınır savunması sürdürebilecek şiddet uzmanlarına boyun eğmekti. Kazak kabileleri içinde kaybolan sosyal eşitlik ve özgürlüğü yeniden tesis etme yönündeki içten çabalar, 1648'den sonra Rus devletinin, kabileleri ayrıcalıklı bir kurum haline getirmesiyle sonuçsuz kaldı. Çar, kayıtlı Kazakları serflik yükümlülüklerinden muaf tutarak,

sınırı savunmak ve Ukrayna sınır bölgelerindeki geri kalan nüfusa serfliği dayatmak için yeni ve güçlü bir araç elde etti. Bundan sonra, Tatar köle baskınları hızla kârlılığını yitirdi ve batı steplerinin verimli çayırları büyük ölçekli tarımsal yerleşim için güvenli hale geldi.[25]

Kuzey Amerika, Avrasya steplerine kıyasla askerî tehdide daha az maruz kaldığı için, Amerikan sınır deneyimi eşitlikçi ve özgürlükçü alternatife Rusya'dan daha fazla alan açmıştır. Toplumlarımızdaki önemli ayrışmalar hâlâ bu farklılığa tanıklık etmektedir. Ancak bu sonucu belirleyen şey sınırın kendisi değildi. Bunun yerine, 1608'den 1917'ye kadar süren üç yüzyıllık dönemde olağan dışı derecede düşük olan koruma maliyetlerimiz belirleyici oldu. Avustralya da yakın zamana kadar Amerika Birleşik Devletleri'nden bile daha az koruma maliyetine sahipken, Boer Vortrekkerleri yaklaşık iki yüzyıl boyunca toprak ve su haklarını tartıştıkları Kaffir kabilelerinde oldukça zorlu rakiplerle karşı karşıya geldiler. Bu nedenle, Avustralya'da ithal sınıf ve kültür hiyerarşileri pahasına halkçı bir eşitlikçilik serbestçe gelişebildi; oysa Boerlerin anarşik ve eşitlikçi gelenekleri, yetkileri büyük fakat geçici olan komutanlara askerî itaatin tekrar tekrar kabul edilmesiyle yumuşatıldı.

Sınırda eşitlik ve özgürlüğü zayıflatan ikinci etken ise ekonomik nitelikteydi. Arka plandaki tedarik kaynaklarına bağımlılık, öncülerin, sürekli olarak nakliyeyi kontrol eden ve böylece ticaret koşullarını da belirleyen tüccar ve tedarikçilerin insafına kalması anlamına geliyordu. Sınırdakiler az şeye

25 W.E.D. Allen, *The Ukraine: A History* (Cambridge, 1940), Boris Nolde, *La Formation de l'empire russe* (Paris, 1953) ve William H. McNeill, *Europe's Steppe Frontier, 1500–1800* (Chicago, 1964), bu mücadeleyi analiz etmektedir.

ihtiyaç duyduklarında ve nadiren alım-satım yaptıklarında, bu durum, özgürlüklerini büyük ölçüde zedelemiyordu. Ancak alım-satım önem kazandıkça ve günlük yaşam buna bağımlı hale geldikçe, uzak pazarlara erişimi kontrol eden az sayıdaki kişi, sıradan çiftçi, madenci ya da kürk avcısı pahasına gelirlerini artırmak için çok elverişli bir konuma geliyordu.

Başka bir deyişle, toprak mülkiyeti ve yasal olarak oraya bağlı bir işgücü üzerindeki kontrol, bir avuç insanın diğerlerinin emeğini sömürmesine izin vermek için her zaman gerekli değildi. Bu durum, 19. yüzyılın ikinci yarısında Amerika Birleşik Devletleri siyasetinde belirgin bir unsur haline gelen demiryolları ve diğer dış kapitalist çıkarlar karşısındaki popülist protestoların temelini oluşturuyordu. Hudson's Bay Company, John Jacob Astor ve Sibirya kürk ticaretine hükmeden Stroganov şirketi, bir önceki çağın taşralı sınır insanları arasında artık pek de popüler değildi. Oysa Danzig ve Odessa'dan Avrupa pazarlarına tahıl taşıyan tüccarlar ve gemi sahipleri Polonyalı ve Rus toprak sahiplerine şartlarını dikte etme konusunda avantajlı bir konumdayken Virginia'daki plantasyon işletmecileri ve Brezilya'daki köle sahiplerine mal tedarik eden Londra ve Lizbon tüccarları da aristokrat ticaret ortaklarıyla benzer bir ilişki içindeydi.

Bu gibi bütün durumlarda, Avrupa'nın uzak pazarları ve atölyeleriyle bağlantıları olan tüccarlar, uygarlığın ayırt edici özelliği olan toplumsal karmaşıklık ve mesleki ayrışmanın, sınır bölgelerine giriş kapısını temsil ediyordu. Ucuza alıp pahalıya satan, fiyat pazarlığını bir yaşam biçimi haline getiren insanlar; zengin ya da fakir, mülk sahibi ya da emekçi, özgür ya da bağımlı sınır sakinlerinin hiçbiri tarafından sevilmez, hatta nefret edilirdi. Doğu Avrupa'da Yahudilere

karşı tekrar eden kıyımlar, bu gerçeği fazlasıyla çarpıcı biçimde ortaya koymaktadır. Ancak sınırdakiler bu insanlar olmadan da yaşayamazdı. Başka türlü erişilemeyen mallar, alıcı, her ne kadar her anlaşmada kendini aldatılmış hissetse de vazgeçilemeyecek kadar cazip ve önemliydi. İthalata tek alternatif yerel üretimdi. Nitekim 1750'den önce bazı Ukrayna kasabalarında olduğu gibi Amerikan şehirlerinde de zanaatkârlık kök salmaya başlamıştı. Buna bağlı olarak toplumsal karmaşıklık da artış gösterdi. Uygarlık, yavaş yavaş aralarına sızıyordu.

Yine de 1750'den önce, Avrupa dünya sisteminin çevre bölgelerinde kozmopolit karmaşıklığın ve katmanlı bir sosyal sınıf hiyerarşisinin yeniden üretilmesi eksik ve düzensiz kaldı. Bu tarihe kadar, modern çağın ilk iki yüzyıllık genişleme süreciyle ortaya çıkan Avrupa imparatorlukları varlıklarını sürdürdüler ve aslında her geçen on yılda büyümeye devam ettiler. Bu siyasal gerçek, medeni beceri ve tekniklerin merkezden çevreye eksik bir şekilde yayıldığını gösteriyordu. 1776'dan sonra, medeniyetin genişleme süreci devam ederken, siyasal kalıplar değişti ve bu da uygarlığın sanatlarının ve becerilerinin yeni topraklara daha eksiksiz biçimde aktarılmakta olduğunu gösteriyordu. Buna ek olarak, Avrupa'daki yeni bir demografik rejim, geçmişte görülmemiş ölçekte kitlesel göçlere zemin hazırladı.

Bir sonraki dersimde, Büyük Sınır tarihinin bu ikinci evresinin bazı yönlerini ele alacağım.

DERS II: 1750'DEN İTİBAREN

Bu derslerin ilki, sınır koşullarının Avrupa toplumunun sosyal piramidini ya eşitlik ve anarşik özgürlük yönünde keskin biçimde düzleştirdiğini ya da tersine, eğimini dikleştirerek sınır insanlarını bir yanda sahipler ve yöneticiler, diğer yanda köleleştirilmiş, serfleştirilmiş ya da borçlandırılmış bir iş gücü olarak ikiye ayıracak şekilde bozduğunu öne sürmüştü. Başka bir deyişle, sınır, özgürlük ile zorlama arasında tarafsızdı; ancak hem korunma ihtiyacı hem de kâr beklentisinin etkisiyle, gerçek denge, hukuken de keskinleştirilmiş bir hiyerarşiye doğru kaydı. 1750'den önce sınır yaşamıyla ilişkilendirmeyi sevdiğimiz özgürlük ve eşitlik yalnızca marjinaldi. Egemen olan durum ise kölelikti; çünkü seyrek nüfuslu sınır topraklarının dünya pazarına aktif biçimde katılması ve gerektiğinde pahalı bir silahlı yapıyı sürdürebilmesi ancak bu yolla mümkündü.

1750'den sonra sınırdaki farklılıkların keskinliği azalmaya başladı. Bu değişimde iki etken rol oynadı. İlk olarak, merkezi çevreye bağlayan iletişim ve ulaşım ağlarının giderek yoğunlaşması, Avrupa dünya sistemi içindeki kültürel eğilimleri düzleştirme yönünde bir etki yarattı ve sistemin bileşenleri

arasındaki zıtlıkları azalttı. İkinci olarak, yeni bir demografik rejim, uygar dünyanın büyük bölümünde nüfus artışını hızlandırdı. Bu gelişme, sınır toplumunun hem anarşik hem de otoriter biçimlerini başlangıçta körükleyen iş gücü kıtlığını azaltma eğilimindeydi.

Bu iki etkenden ikincisiyle ilgili bazı açıklamalarla başlamak istiyorum; çünkü on sekizinci yüzyılın ortalarında ortaya çıkan yeni demografik rejim, bu derslerin 1750 yılına göre ayrılmasını haklı kılan başlıca nedendir.

Demografi tarihçileri, on sekizinci yüzyılın ikinci yarısında sistematik bir nüfus artışının neden başladığı konusunda uzlaşmaktan hâlâ uzaktır. Ancak artık yalnızca Avrupa'da değil, Çin'de, Amerika kıtalarında ve muhtemelen Hindistan ve Afrika'da da bir değişim yaşandığı konusunda herhangi bir şüphe kalmamıştır. Daha sıcak ve kuru bir iklim, kuzeybatı Avrupa'da daha iyi hasatlar alınmasını sağlamıştır, ancak böyle bir iklim değişikliğinin dünyanın diğer bölgelerindeki tarım faaliyetleri açısından farklı sonuçları olmuş olmalıdır. Örneğin Orta Doğu'da da iklim daha sıcak ve kuru hale geldiyse (ki böyle olduğuna dair bir veri mevcut değildir), bunun mahsul verimini düşürmesi ve hayvancılığı ön plana çıkarması beklenirdi. Bu pekâlâ gerçekleşmiş olabilir; ancak elimizde bunu destekleyen herhangi bir kanıt yoktur. Üstelik Orta Doğu, on sekizinci yüzyılda dünyanın diğer bölgelerinde görülen nüfus artışını yaşamamış gibi göründüğünden, burada olumsuz bir iklim değişikliği yaşandığı yönündeki varsayım, Avrupa merkezli araştırmalar ışığında incelenmeye değerdir.[26]

26 Konuya dair öncü eser Emmanuel Le Roy Ladurie'nin *Times of Feast, Times of Famine: A History of Climate since the Year 1000* (New York, 1971) adlı kitabıdır.

Eski Dünya genelinde etkili olan bir diğer unsur, Amerikan menşeli gıda ürünlerinin geleneksel besin türlerinin yanında tamamlayıcı olarak yaygınlaşmasıydı. En önemlilerini saymak gerekirse; mısır, patates, tatlı patates, yer fıstığı ve domates, Çin, Afrika, Avrupa ve diğer bölgelerdeki halkların yerel gıda üretimini kimi zaman oldukça büyük ölçüde artırmalarını sağladı. Genellikle olduğu gibi, eski ve yeni ürünler birlikte ekildiğinde ürün kaybı riski azalıyordu. Bazen yeni ürünler, daha önce ekilmemiş topraklarda yetiştirilebildikleri için eskileri hiç yerinden etmeden üretimi destekliyordu. Örneğin Kuzey Avrupa'da, nadasa bırakılan tahıl arazilerine patates ekilerek toplam gıda üretimi aniden artırılabiliyordu. Çin'de ise tatlı patates, pirinç tarımına uygun olmayan yamaç arazilerde gayet iyi yetişebiliyordu. Bu tür doğrudan kazançların mümkün olmadığı yerlerde bile Amerikan ürünleri, dönüm başına, daha önce bilinen tüm ürünlerden daha fazla kalori sağladığı için genellikle gıda arzını iyileştiriyordu. Bu nedenle mısır, Afrika ve Güney Avrupa'da büyük değer taşıyordu. Domates ise özellikle Akdeniz ve Hint mutfaklarında eksik olan vitaminleri sağlayarak önemli bir katkı sunmuştu. Kısacası, Amerikan kökenli ürünler, neredeyse her yerde, mevcut gıda arzını zaman zaman oldukça büyük ölçüde artırdı. Ancak gözden kaçan bir nokta vardı: Bu yeni ürünler daha fazla iş gücü gerektiriyordu. Büyüme döneminde hepsi çapalanmalı ve yabani otlardan temizlenmeliydi; oysa pirinç hariç, buğday ve diğer Eski Dünya tahılları için bu tür bir işlem gerekmiyordu.

Amerikan menşeli gıda ürünleri olmasaydı, on sekizinci yüzyılda Eski Dünya'da başlayan nüfus artışı muhtemelen uzun vadeli olamazdı. Yine de sadece bu yeni ve emek yo-

ğun ürünlerin varlığı, söz konusu sistematik nüfus artışını açıklamak için yeterli değildir. Çünkü artan bir iş gücü arzı olmadan, Amerikan ürünlerinin bu kadar hızlı ve geniş çapta yayılması mümkün olamazdı.[27]

Bu nedenle tarihsel demografi uzmanları, evlenme yaşı, doğurganlık ve diğer nüfus dinamiklerindeki değişimlere odaklanmışlardır. Fransa ve İngiltere'deki kilise kayıtlarına dayanan titiz ve yetkin çalışmalar, bazı değişiklikleri ortaya koymuş olsa da bunların hiçbiri dünyanın dört bir yanında gözlemlenen sistematik nüfus artışını tek başına açıklamak için yeterli görünmemektedir. Bununla birlikte, bu çalışmaların ortaya koyduğu önemli bir bulgu, salgın hastalıklara bağlı periyodik kitlesel ölümlerin şiddetinde bir azalma olduğudur. Bazı durumlarda, tıptaki gelişmeler, veba ve çiçek hastalığının etkisini hafifleterek bu konuda fark yaratmıştır. Ancak salgınların neden daha az yıkıcı hale geldiğini açıklayan en güçlü varsayım, medenileşmiş dünyada iletişim ağlarının yoğunlaşmasıyla birlikte ölümcül hastalıkların daha sık dolaşıma girmesi ve bu sayede daha az sayıda yetişkinin ciddi risk altında kalmasıdır. Açıkçası, ölümcül enfeksiyonlar endemik hale geldiğinde ya da sık aralıklarla yeniden ortaya çıktığında, yeni doğanlar ve küçük çocuklar dışındaki bireylerin çoğu bu hastalıklarla zaten karşılaşmış olurdu. Birçok enfeksiyon için bu karşılaşma, ömür boyu bağışıklık kazandırıyordu. Bu nedenle ölümler esas olarak küçük yaştaki çocuklar arasında

27 Amerikan gıda ürünlerinin göçüne dair genel bir tarih çalışması mevcut değildir. Berthold Laufer, *The American Plant Migration I. The Potato* (Chicago, 1938) adlı eserinde böyle bir çalışma tasarlamış ve ölmeden önce, patates üzerine öncü bir makale kaleme almıştır. İrlanda gibi birkaç erken örnek dışında, yeni ürünlerin yaygınlık kazanması esas olarak 18. yüzyılda gerçekleşmiştir, bu da artan işgücü ile yükselen gıda üretimi arasındaki karşılıklı sıkı ilişkiyi yansıtır.

yoğunlaşıyordu. Bu tür bebek ölümlerini telafi etmek görece kolaydı ve doğurgan bireylerin hastalığa maruz kaldığı önceki dönemlere kıyasla çok daha düşük bir toplumsal maliyetle sonuçlanıyordu.[28]

1750 sonrasında başlayan yeni demografik rejimin yol açtığı nüfus artışları gerçekten de çok büyük çaplıydı. Çin'in nüfusu 1700 yılında yaklaşık 150 milyonken 1794'te 313 milyona ulaşarak neredeyse iki katına çıktı.[29] Avrupa'nın nüfusu ise 1700'de yaklaşık 118 milyonken 1801'de yaklaşık 187 milyona yükseldi. Büyük Britanya'da nüfus 1700'de yaklaşık 5,8 milyonken 1801'de 9,15 milyona çıkarken; Rusya'nın nüfusu da 1724'te yaklaşık 12,5 milyonken 1796'da yaklaşık 21 milyona ulaştı.[30]

Amerika kıtası ile Rusya'nın bozkır sınırında gerçekleşen demografik genişleme oranı ise çok daha dikkat çekiciydi. Örneğin Ukrayna'nın bazı bölgelerinde nüfus, göç ve doğal artışın birleşimiyle on sekizinci yüzyılda üç katına çıkmıştı. Amerika'da Avrupa'dan gelen sınırlı göç on sekizinci yüzyıl boyunca devam etse de beyaz nüfusun büyümesinin büyük kısmı olağanüstü doğal artış oranlarından kaynaklanıyordu. Örneğin Kuzey Amerika'daki İngiliz anakara kolonilerinin

28 Bu, William H. McNeill'in *Plagues and Peoples* adlı eserinde (s. 240–244) ortaya koyduğu tezdir. Ayrıca bkz. Emmanuel Le Roy Ladurie, "Un Concept: l'unification microbienne du monde (XIVe–XVIIe siècles)," *Revue suisse d'histoire*, 23 (1973), s. 627–696. Michael W. Flinn, *The European Demographic System, 1500–1850* (Baltimore, 1981), demografik tarih alanındaki son gelişmeleri özlü biçimde özetlemektedir. Flinn'in "18. yüzyılda eski dengelerden kopuş" olarak adlandırdığı duruma dair değerlendirmeler için bkz. s. 76–101.

29 Ping-ti Ho, *Studies on the Population of China, 1368–1953* (Cambridge, Mass., 1959), s. 278.

30 Marcel R. Reinhard ve André Armengaud, *Histoire générale de la population mondiale* (Paris, 1961), s. 156, 180.

nüfusu 1700'de yaklaşık 350.000 iken, 1800'de tam 5 milyona ulaştı![31] Belki de daha ilginç olan, Eski ve Yeni Dünya halkları arasındaki ilk temaslarda çok önemli bir etken olan Yerli halkların kitlesel ölümlerinin, bu temasların başlamasından yaklaşık bir buçuk yüzyıl sonra en düşük seviyeye inmiş olmasıydı. Sonuç olarak, Meksika ve Peru'daki Yerli ve melez nüfuslar, on sekizinci yüzyılın son birkaç on yılında hızla büyümeye başladı ve bu büyüme hızı kısa sürede beyaz nüfusun artış hızına yetişti ya da onu geçti.

Tropikal bölgelerdeki köleleştirilmiş Afrikalı nüfuslar kendi kendilerini idame ettiremiyorlardı. Buna karşılık, Kuzey Amerika'daki anakara kolonilerinde köle nüfusu da on sekizinci yüzyılda, beyaz nüfusa kıyasla çok da geri kalmayan bir hızla artış göstermişti.[32] Beyazlar yalıtılmış Yerli kabilelerle temas kurmaya her başladığında ise bu topluluklarda kitlesel ölümler yaşanmaya devam etti ve bu durum yirminci yüzyıla kadar sürdü. Öte yandan, Yeni Dünya'nın yoğun nüfuslu bölgelerinde yaşanan ilk büyük felaket, 1700 yılına gelmeden sona ermişti. Böylece Yeni Dünya'daki farklı etnik gruplar arasında, günümüzde hâlâ Amerika Birleşik Devletleri'nin de alışmaya çalıştığı, yeni karşılaşma biçimleri ortaya çıkmaya başladı.

On sekizinci yüzyılda ortaya çıkan ve eski nüfus dengelerini küresel ya da neredeyse küresel ölçekte altüst eden bu değişim, insanlık tarihinin ilerleyen dönemlerinde kalıcı bir istikrarsızlık kaynağı haline geldi. Bu süreç başladığında,

31 Reinhard ve Armengaud, age., s. 205.

32 Robert W. Fogel ve Stanley L. Engerman, *Time on the Cross: The Economics of American Negro Slavery* (Boston, 1974), s. 25–29; Nicolas Sanchez-Albornoz, *The Population of Latin America: A History* (Berkeley ve Los Angeles, 1974), s. 86–145.

dünya nüfusunun yüzde 90'ından fazlası geçimini toprağı işleyerek sağlıyordu. Bu nedenle, nüfus artışı başlangıçta, evlenme çağına gelen gençleri mevcut kırsal toplum yapısı içinde barındırmanın yollarını bulmak anlamına geliyordu. Yeterli toprak bulunduğunda ve mülkiyet hakları bir engel teşkil etmediğinde, artan nüfus tarım alanlarının genişlemesiyle pekâlâ karşılık bulabiliyordu. Bu tür bir iç yerleşim hareketi, kenar araziler tarıma açılana dek, yerel köylerin yaşam standartlarında ya da yaşam tarzlarında büyük bir değişikliğe gerek bırakmıyordu.

On sekizinci yüzyılda nüfus artışı başladığında, dünyanın pek çok bölgesinde ekilebilir topraklar yerleşik köy topluluklarının kolaylıkla erişebileceği mesafelerde bulunuyordu. Bu durum özellikle Latin Amerika için geçerliydi; burada, daha önceki dönemde Amerikan Yerlilerinin büyük ölçüde yok edilmesi, geniş toprakların boş kalmasına yol açmıştı. Benzer şekilde, Hindistan ve Afrika'nın büyük kesimlerinde de ekime elverişli araziler bulunuyordu. Doğu Avrupa'da ise köylü yerleşimi görece seyrek olduğu için bu durum kesin biçimde geçerliydi. Dolayısıyla bu bölgelerde, 1750 sonrası ortaya çıkan yeni demografik rejim ilk aşamada dramatik bir değişim yaratmadı. Her yeni kuşak yetişkinliğe ulaştığında, ekip biçebilecekleri yeni topraklar bulunabiliyordu. Bu bireylerin sisteme katılması, toplam toplumsal zenginliği artırıyor, siyasal ve ticari ağların sürekli genişlemesine katkı sağlıyordu. Bununla birlikte, köylülerin gözünden bakıldığında; toprak sahibi sınıfın, elindeki topraklara erişmek isteyen birçok aday arasında seçim yapabilme ayrıcalığına sahip olması, köylüler için daha sert bir boyun eğme biçimini beraberinde getiriyordu. Bununla birlikte, yeni açılan tarım alanları artan nüfusu

beslemeye yettiği sürece, toplam üretimin paylaşımına ilişkin anlaşmazlıklar genellikle ciddi çatışmalara yol açmıyordu.

Ancak bu yeni demografik düzen, dünyanın bazı bölgelerinde çok daha köklü değişimlerin önünü açtı. Verimli toprakların neredeyse tamamının halihazırda çiftçilerce işgal edilmiş olduğu yerlerde gençler, yetişkinliğe eriştiklerinde zor bir kararla yüzleşmek zorunda kaldılar: Ya bulundukları yerde kalıp ebeveynlerinin topraklarından yalnızca küçük bir miras payıyla yetineceklerdi ya da bildik çevrelerini terk ederek başka bir yerde daha iyi bir yaşam arayışına çıkacaklardı.

Yeni ürünler ve teknikler ortaya çıktığında, köylü topraklarının bölünmesi, eski yaşam standartları ve beklentileri üzerinde kabul edilemeyecek ölçüde bir baskı yaratmadan sürdürülebiliyordu. Bu durum, örneğin Çin'in büyük kesiminde ve Batı Avrupa'nın bazı bölgelerinde yaşanmış gibi görünmektedir. Cava'da ise bu model eşi görülmemiş boyutlara ulaşmıştır. Bunun nedeni, pirinç tarlalarının yoğun emek girdilerine son derece duyarlı olması ve sosyal sistemin, "köy topraklarının tamamına, elin damarları gibi yayılan, ince ince işlenmiş iş hakları ve sorumluluklarıyla örülmüş sıkı bir ağa" dönüşmesidir.[33] İrlandalı köylüler de yalnızca bir dönümlük patates tarlasının tüm bir aileyi besleyebilmesi gerçeğinden faydalanarak, 1845–1847 yıllarında felaket niteliğindeki patates kıtlığı yaşanana dek benzer bir yolu izlediler. Avrupa'nın öteki ucundaki Rumen köylülerse, Amerikan menşeli diğer büyük temel gıda ürünü olan mısıra öyle bağımlı hale geldiler ki pellegra hastalığına yakalanma riskiyle karşı karşıya kaldılar. Hiç kuşkusuz, Hindistan ve Japonya gibi diğer kırsal

33 Clifford Geertz, *Agricultural Involution: The Process of Ecological Change in Indonesia* (Berkeley ve Los Angeles, 1966), s. 99.

topluluklar da artan nüfusa, Clifford Geertz'in yerinde bir biçimde "tarımsal gerileme" (agricultural involution) olarak tanımladığı tarzda karşılık verdiler.

Nüfus baskısına karşı toprağa verilen ikinci –ve birçok açıdan daha başarılı, çünkü daha esnek– yanıt, el işçiliğine dayalı üretime yönelmekti. Bu durum, köydeki fazla iş gücünün tarımdan elde ettiği geliri sanayi kaynaklı kazançlarla tamamlayarak geçimini sürdürmesine olanak tanıdı. Elbette, ticari ağlarla temas halindeki köylerde kırsal nüfusun artması, loncalar ve diğer kentsel üretim tekelleri üzerinde ciddi bir baskı yarattı. Avrupa'nın birçok bölgesinde kırsal sanayi zaten yüzyıllardır mevcuttu. Bu gelenek, büyük ölçüde Kara Ölüm öncesinde, İngiltere, Aşağı Ülkeler (Low Countries)* ve Avrupa'nın çevresindeki bölgelerde köylülerin ucuz tekstil üretimine yönelerek şehirlerin tekeline meydan okudukları, daha eski bir nüfus krizine kadar uzanır. Bu model, 18. yüzyılda daha da güçlendi ve yeni bölgelere yayıldı; örneğin Ulster ve Silezya gibi yerlerde keten dokumacılığı, yoksulluk içindeki geniş halk kesimlerinin geçim kaynağı haline geldi.

Ancak bizim açımızdan, genişleyen Avrupa dünyasının sınırlarında neler yaşandığını anlamaya çalışırken en önemli unsur, yerli üretim ya da tarımsal gerilemeye alternatif olarak ortaya çıkan bir olguydu: göç.

En kolay göç türü, kısa mesafeli olanıydı; köyden kente. Kentler ve kasabalar, yoğun enfeksiyonlar nedeniyle demografik çöküş yaşanan yerler olduklarından, bu tür göçler, insanlık tarihi kadar eskidir. Modern kanalizasyon sistemleri ve diğer halk sağlığı önlemleri 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar yü-

* Kuzeybatı Avrupa'da Ren Irmağı deltası çevresinde, günümüzde Hollanda, Belçika ve Lüksemburg'un yer aldığı bölgeye verilen isim (ed.)

rürlüğe girmediğinden şehirler, nüfuslarını, biyolojik açıdan daha sağlıklı kırsal bölgelerden gelen insan takviyesi olmadan sürdüremezdi. Ancak 18. yüzyılın son birkaç on yılında, Batı Avrupa kentlerine yönelen sistematik ve hızlanan göç dalgası, beraberinde çeşitli sorunlar da getirdi. Gelen göçmen akınına karşılık, yeterli geçim kaynakları kendiliğinden ortaya çıkmamıştı.

Tepkilerden biri, isyan ve protesto biçiminde ortaya çıktı. Fransa'da bu durum, Fransız Devrimi'nin çarpıcı biçimde sürmesini mümkün kıldı. 1792 sonrasında iç isyanlar ve anayasal karmaşa, yerini iç ve dış savaşlara bıraktı; 1793'teki olağanüstü hâl ise normalde işsiz kalacak genç erkeklerin orduya alınmasını sağlayan ünlü *levée en masse* (genel seferberlik) uygulamasına yol açtı. Bu uygulama, Fransa'daki nüfus baskısını hafifletmenin etkili bir yolu oldu. Napolyon'un seferleri sırasında ortaya çıkan ordu kayıpları, doğal nüfus artışıyla neredeyse eşit düzeydeydi. 1815'teki terhis süreci ise başka bir beklenmedik sonuç doğurdu: (Muhtemelen ordudaki cinsel deneyimlerin etkisiyle yayılan) doğum kontrol yöntemleri savaş sonrası Fransa'da oldukça yaygınlaştı ve bu durum ülkenin nüfus artış oranını etkiledi. Bu gelişme, Fransa'yı, yüzyılın sonlarına kadar çok daha yüksek doğal artış oranlarına sahip olacak komşu Avrupa ülkelerinden ayıran bir unsur hâline getirdi.

Tüm dünya açısından daha önemli olan ise Büyük Britanya'nın, on sekizinci yüzyılda hızla kentlere yönelen istihdam edilebilir genç nüfusa verdiği yanıttı. 1780 sonrasında Büyük Britanya'da devrimsel boyutlara ulaşan ticari ve endüstriyel dönüşümlerin nedenlerini açıklamaya çalışan, kuşaklar boyu uzman araştırmaları, Sanayi Devrimi'ni tetikleyen

temel etkenin nüfus artışı olduğu konusunda artık genel bir fikir birliği oluştuğunu göstermektedir.[34] Öte yandan, nüfus baskısının Fransız Devrimi ve Napolyon Savaşları sırasındaki siyasi ve askeri çalkantılardaki rolü, günümüzdeki tarih yazımında çok daha zayıf bir temele dayanmaktadır. Ancak bana kalırsa, ideolojik önyargılar bu durumun önüne geçmezse, bu görüş de yakında Avrupa tarihinin yerleşik klişelerinden biri haline gelecektir.[35]

Hepimizin bildiği gibi, Napolyon Savaşları'nın yarattığı sarsıntıların ardından, Avrupa toplumunun sanayi ve ticaret alanındaki dönüşümü ivme kazandı ve Britanya sınırlarını aşarak yayılmaya başladı. Yeni teknolojiler, kısa sürede önce buharlı gemilerle, ardından da demiryollarıyla ulaşımı köklü biçimde dönüştürdü. Fosil yakıtların sunduğu olanaklarla, insanların istedikleri zaman kullanabilecekleri enerji miktarı artınca, insan ve mal hareketine dair eski sınırlamalar ortadan kalktı. Sonuç olarak, genişlemekte olan Avrupa merkezli dünya sistemi içinde karşılıklı hareket kolaylaştı; hastalıklara maruz kalmış büyük insan kitleleri dünyanın uzak köşelerine taşındı ve bunların daha önce izole kalmış topluluklarla karşılaştıklarında yaydıkları hastalıklar, büyük nüfus kayıplarına

34 Phyllis Deane ve W. A. Cole, *British Economic Growth, 1688–1959* (Cambridge, 1962) adlı eserlerinde bu savı otoriter bir şekilde ortaya koymuşlardır; W. A. Cole, on yıl sonra *Explorations in Economic History*, 10 (1973), s. 327–348'de yayımlanan "Eighteenth Century Economic Growth Revisited" adlı makalesinde önceki sonucunu yeniden teyit etmiştir. J. Habakkuk, *Population Growth and Economic Development since 1750* (New York, 1971) adlı çalışmasında bu görüşe katılmıştır.

35 Nüfus ve Fransız Devrimi üzerine bkz. Oliven F. Hufton, *The Poor in Eighteenth Century France* (Oxford, 1974) ve Y. LeMoigne, "Population et subsistence à Strasbourg au XVIIIe siècle," içinde: M. Bouloisseau ve diğerleri (der.), *Contributions à l'histoire démographique de la révolution française* (Paris, 1962); ayrıca bkz. W. H. McNeill, *The Pursuit of Power: Technology, Armed Force and Society since 1000* (Chicago, 1982), s. 185–214.

yol açarak Avrupalılar için yeni genişleme alanları yarattı. Böylece, Kuzey ve Güney Amerika'ya ek olarak Güney Afrika, Avustralya ve Okyanusya da Avrupa yerleşimine açılan yeni sahneler haline geldi. Batı Avrupa'nın (ve kısa süre içinde Orta ve Doğu Avrupa'nın da) yoğun nüfuslu bölgelerinde hızla artan nüfus, maliyet ve bilinmezlik korkusu gibi engeller aşıldığında, göç etmeye hazır bir insan kaynağı sundu.

Öyleyse, insan ekolojisindeki bu yeni dinamikler sınır bölgelerinde nasıl tezahür etti? Eşitlikçi anarşi ile yasal zorlamaya dayalı boyun eğme arasındaki eski, zıt ama birbirini tamamlayan dengeye ne oldu? Elbette, her yer ve her dönem birbirinden farklıydı. Bireylerin belli eylemler ve durumlar içerisindeki rollerine kadar uzanan değişkenlik neredeyse sonsuzdu. Tarihsel geçmişin bu boyutu, benimki gibi büyük resmi görmeye çalışan ve bireysel ya da yerel özgünlükle bağını koparacak kadar genelleme yapan yaklaşımlar tarafından göz ardı edilmemelidir. Genel olanla özel olan gerçekten birlikte var olur; doğru biçimde ayırt edildiklerinde her ikisi de eşit derecede geçerlidir. Bir manzarayı hem yüksek bir binanın tepesinden ya da bir uçaktan hem de yer seviyesinden görmüş herkes, bu yaklaşımın doğruluğuna inanacaktır. Gerçekliğe mikro tarihsel açıdan bir selam verdikten sonra yeniden geniş bakış açıma döneyim ve şu soruya yanıt arayayım: 1750 sonrası demografik rejim, Avrupa'nın uzak sınır bölgelerinde nasıl bir fark yarattı?

Genel olarak ve uzun vadede, 1750 sonrasında yaşanan demografik büyüme ile ulaşımın ucuzlaması, merkez ile çevre arasındaki farkların azalmasına yol açtı. Ancak bu süreç zaman aldı ve her yeni açılan sınır bölgesinde, özgürlük ile hiyerarşi arasındaki keskin karşıtlık bazen kısa süreliğine, bazen

de günümüze kadar sürecek şekilde yeniden belirdi. Örneğin Avustralya'da, 1788–1840 yılları arasında New South Wales'e gönderilen mahkûm iş gücüne uygulanan hapishane disiplini ile Outback'teki kanunsuz haydutlar arasındaki karşıtlık, Yeni Dünya'daki kölelik ile özgürlük arasındaki ayrım kadar keskin, hatta çok daha şiddetliydi.[36]

Güney Afrika'da da 18. yüzyıl boyunca bozkırlarda esas olarak hayvancılığa dayalı bir yaşam tarzını başarıyla benimseyen Boerler, dışarıdan gelen hastalıklara karşı savunmasızlıkları açısından diğer izole topluluklarla benzerlik gösteren yerli Hottentot halkını köleleştirdiler. Ancak Boer öncüleri, Bantu dili konuşan "kaffir"lerle karşı karşıya geldiklerinde, epidemiyolojik karşılaşmanın şartları değişti; zira Bantular, hastalıklar konusunda en az Hollandalılar kadar deneyimliydiler ve Boerlerin Hottentotlar karşısında sahip olduğu teknolojik ve epidemiyolojik üstünlüğe benzer bir avantaja sahiptiler.

Genişleyen bu iki halkın 1702'de ilk kez karşılaştığı sınır bölgelerinde, ateşli silahın mızrağa karşı üstünlüğü belirleyici oldu. 1770'lerde başlayıp bir yüzyıl süren kanlı çatışmalar tekrar tekrar yaşandı (1879'daki Zulu Savaşı son büyük çatışmaydı). Mesele, toprak ve su kaynaklarına erişim hakkıydı. Beyazlar, üstünlük sağladıkları her yerde verimli toprakları ele geçirdiler. Afrikalı kabile toplulukları, kuraklığın sıkça görüldüğü, tarıma elverişsiz sığınma bölgelerine çekilmek zorunda kaldı. Ancak Boerlerin el koyduğu topraklar kaffir-

36 Charles Manning Hope Clark, *A History of Australia*, 5 cilt (Melbourne, 1962–1978), alandaki temel başvuru eseridir. Ayrıca bkz. H. C. Allen, *Bush and Backwoods: A Comparison of the Frontier in Australia and the United States* (Lansing, Mich., 1959).

lerden tamamen arındırılmış değildi. Kabileler yenildiğinde, geride kalan bireyler ve aileler yeni toprak sahipleri tarafından çalıştırıldılar ve bu da onları bedensel emekle ilişkilendirilen aşağılanmadan uzak tuttu. Çalıştırılma biçimleri, Avustralya'daki mahkûm işçiliğinden farklıydı; ancak yasal düzenlemeler ve askerî güçle desteklenen zorlama, özünde aynıydı.

Ancak Boerler, kendi aralarında inatçı biçimde eşitlikçi ve anarşik bir tutum sergiliyorlardı. 1805'ten sonra, düzenli bir yönetim kurmak, yerlilerin haklarını korumak ve vergi koymak isteyen Britanyalı yetkililere, özgür bireyler olduklarını öne sürerek defalarca karşı çıktılar. Böylece sınır özgürlüğü ile hiyerarşi, Güney Afrika'da birbirine zıt olmalarına rağmen aynı anda ve yoğun biçimde varlığını sürdürdü; bu durum günümüze kadar da devam etti.[37]

Bu nedenle, 1750 ile 1850 yılları arasında Avustralya ve Güney Afrika, kendilerine özgü varyasyonlarla birlikte, keskin toplumsal kutuplaşmanın tanıdık sınır bölgesi modelini yeniden hayata geçirdiler. Benzer kutuplaşmalar Amerika kıtasında da varlığını sürdürmeye devam etti. Aslında bu

37 Amerika'daki sınır deneyiminin Güney Afrika'daki deneyimle karşılaştırılmasına yönelik son dönemdeki Amerikan ilgisini iki nitelikli kitap ortaya koymaktadır: Howard Lamar ve Leonard Thompson (der.), *The Frontier in History: North American and Southern African Compared* (New Haven, Conn., 1981) ile George M. Frederickson, *White Supremacy: A Comparative Study in American and South African History* (New York, 1981). Daha kısa ama özlü bir analiz için bkz. Leonard Thompson, "The Southern African Frontier in Comparative Perspective," içinde: George Wolfskill ve Stanley Palmer (der.), *Essays on Frontiers in World History* (Austin, Texas, 1981), s. 86–120. Erken dönem için, Richard Elphick ve Hermann Giliomee (der.), *The Shaping of South African Society, 1652–1820* (Cape Town, 1979), etnografik ve coğrafi duyarlılığıyla özellikle dikkat çekicidir. C. W. de Kiewit, *A History of South Africa: Social and Economic* (Londra, 1941) hâlâ değerli bir kaynak olmakla birlikte, Güney Afrika tarihi genelinde artık temel başvuru kaynağı Monica Wilson ve Leonard Thompson (der.), *The Oxford History of South Africa*, 2 cilt (Oxford, 1969, 1971) adlı eserdir.

kutuplaşmalar, sınır hattı, ilk karşılaşma bölgelerinden her ileriye kaydığında yeniden ortaya çıkıyordu. Örneğin köle emeğine dayanan ve genellikle kıyıya oldukça yakın yerlerde bulunan Brezilya'daki şeker plantasyonları, 18. yüzyılda köleleştirilmiş Siyahlar ve Yerli halkların, yeraltından altın ve elmas çıkarmak için gereken iş gücünün büyük kısmını sağladığı önemli iç bölge madenleriyle destekleniyordu. Ancak Güney Afrika'daki Boerler gibi, Brezilya'nın en inatçı öncülerinden olan Paulistalar, son derece eşitlikçi ve neredeyse yönetilemez bir yapıya sahipti; yalnızca iç bölgelere yönelik seferlerde gönüllü olarak yarı askerî gruplar halinde örgütlendiklerinde denetlenebiliyorlardı. Onların keşif faaliyetleri ve köle baskınları, Brezilya'nın topraklarını iç bölgelere doğru genişletmiş, İspanyollar ve diğer Avrupalı rakiplerle uzun bir çatışmalar zincirini tetiklemiştir. Kaçak köleler de Brezilya'nın kırsal arka bölgelerinde kendilerine ait bir yönetim yapısı kurmayı başarmış, ancak 1772 ile 1794 yılları arasında, *Paulista bandeiranteler** bu rakip oluşumu sürekli silahlı saldırılarla ortadan kaldırmıştır.[38]

Kuzey Amerika'da, Alabama, Mississippi ve doğu Teksas'taki köle plantasyonları, 1865 yılına kadar kıta genelindeki sınır hattı hareketine katıldı. Ve özgürlükçü yaklaşımın en uç

---

* Brezilya'nın São Paulo bölgesinden çıkan, iç bölgelere yapılan köleleştirme ve keşif seferlerine katılan silahlı gruplar (çn)

38 E. Bradford Burns, *A History of Brazil* (New York, 1970), s. 42 ve devamı. Paulista bandieranteleri, Kazak sürüleri ve Boer komando birlikleri, dikkat çekici biçimde benzer sınır kurumu örnekleridir. Her biri, belirli bir süre için sıradan özgürlüklerinden vazgeçip seçilmiş bir liderin komutası altında askerî disipline tâbi olmayı kabul eden özgür erkeklerin gönüllü birliklerinden oluşmaktaydı. Kazak sürüleri ve Brezilyalı bandieranteler zamanla kendi imparatorluk hükümetlerince ilhak edilmişlerdir; ancak Boer komando birlikleri, İngilizler tarafından böyle bir "evcilleştirilme" yapılmasını reddetmiş; 1880'de ve ardından 1899–1902 yıllarındaki Boer Savaşı'nda imparatorluk bağlarına karşı çıkmışlardır.

noktasında, izole kulübelerde yaşayan özgür ve eşit tarımsal öncülere, Kaliforniya ve Colorado'daki öncü altın madencilerinin rekabetçi anarşisi ve Manitoba'daki bizon avlayan *Metis*ler* gibi özel sınır topluluklarının karşı-kültürü eşlik etti. *Metis*lerin 1885'te Kanada otoriteleriyle yaşadığı silahlı çatışma, Fransız Kanada'nın kahramanlık anlatılarının bir parçası haline gelmiştir.[39]

İlk dersimde kasıtlı olarak dışarıda bıraktığım bir konu olan sınır bölgelerindeki yaşam biçimlerinin önemli bir varyantı, 1846–1847 yıllarında Mormonların Utah'a göçüyle yeniden ortaya çıktı. Brigham Young ve yeni inancın on bir havarisi, yaklaşık iki yüzyıl önce Massachusettsli Hacılar'ın (Pilgrim Fathers) başardığını temel benzerliklere sahip olarak yeniden gerçekleştirdiler. Çünkü 17. yüzyılın Püriten önderleri gibi, Mormon kilisesinin yetkilileri de takipçileri üzerinde sıkı bir disiplin uygulamayı başardı. Bu da onların, binlerce kişiden oluşan sıkı sıkıya bağlı bir topluluğu Illinois'ten Utah'a nakletmelerine olanak sağladı. Sıradan inananların kilise otoritesine geniş kapsamlı, yarı askerî bir itaat göstermesi bu başarıyı mümkün kıldı. Yine de çölün ortasında Siyon'u inşa etme sürecindeki zorlu ve ortak çalışmalarda gösterilen itaat, neredeyse her durumda gönüllü olarak yerine getirildi.

Mormonların olağanüstü sosyal disiplini, ana grubun bağımlı hale geldiği sulama tarımının ortak çaba ve merkezî kontrol gerektirmesi sayesinde sürdürüldü. Birbirinden ay-

* Kanada'da genellikle Kızılderili anneden ve Avrupalı babadan olma melez topluluk (ed)

39 Hartwell Bowsfield, *Louis Riel: The Rebel and the Hero* (Toronto, 1971), bu konuyu anlatmaktadır.

rışmış hanelerin, dağlardan Utah'ın çöl havzasına akan suları kullanarak benzer bir başarıya ulaşması mümkün olamazdı. Dolayısıyla yeni topluluktaki yaşamın teknik koşulları, su kaynaklarının geniş ölçekli kullanımını en başta mümkün kılan dinsel bağları desteklemiş ve pekiştirmiş oldu.[40]

Bu açıdan Mormonlar, Püriten öncüllerine kıyasla daha şanslıydı; çünkü New England'da bağımsız çekirdek ailelerce yürütülen geçimlik tarım, ortak çabalardan yalnızca sınırlı ölçüde fayda görebilmişti ve bu nedenle teknik açıdan büyük ölçüde kamu otoritesinden bağımsız kalmıştı. Belki de bu nedenle, Massachusetts'teki teokrasi bir yüzyıl bile ayakta kalamazken, İsa Mesih'in Son Zaman Azizleri (*yani Mormonlar*) gelişmeye devam etti. 19. yüzyılın sonlarında federal otoritelerle yaşanan çatışmalar, Brigham Young tarafından kurulan kolektif yönetimin dağılmasına yol açmış olsa da dikkat çekici bir toplumsal bütünlüğü korumayı hâlâ başarıyorlar.

Dinî inançla örgütlenip disiplin altına alınmış ve ruhani liderlere tâbi olan mezhep toplulukları Rus bölgelerinde de kendini gösterdi. Bazıları, 18. yüzyılda Don ve Volga nehirleri kıyısında başarılı tarım toplulukları kurmayı başaran Alman

40 Bu bakımdan Mormonlar, dünyanın en eski uygarlıklarının deneyimini yeniden yaşamışlardır. Dicle-Fırat, Nil ve İndus vadilerindeki dinî otoriteler, benzeri görülmemiş bir toplumsal hiyerarşi yaratmış ve insan becerilerini daha önce hiç olmadığı kadar geliştirmişlerdi; bunların hepsi, bakımı için geniş çaplı emek birikimi gerektiren sulama tarımı temeline dayanıyordu. Tam da bu şekilde, Brigham Young, Mormon topluluğunu, Kuzey Amerika'nın çöl sınırlarında öncüler tarafından normalde erişilemeyecek bir seviyeye yükseltti. Kamu kaynaklarını erken dönemde anıtsal tapınak inşasına yoğunlaştırması, bu uzak geçmişteki selefleriyle olan bağın anlamlı bir simgesidir; onların zigguratları ve piramitleri hâlâ bizi hayrete düşürmektedir. Bkz. Leonard J. Arrington, *Great Basin Kingdom: An Economic History of the Latter Day Saints, 1830–1900* (Cambridge, Mass., 1958), s. 339–341 ve kitabın diğer bölümlerinde.

Mennonitler gibi, yabancı kökenliydi. Ancak Rusya genelinde daha önemli olanlar, Ortodoks inancı içindeki muhalifler, yani sözde Eski İnananlar (*Old Believers*) idi. Rus din adamlarının zulmü, birçok Eski İnananı, Rus hükümetinin yetkilerinin ulaşamadığı uzak ormanlara ve marjinal bozkırlara sürükledi. Bu zulümden kaçan mülteciler, kuzeyde, verimsiz topraklardan elde ettikleri ürünleri, demir eşyalar ve diğer el işçiliği ürünlerinin imalatıyla tamamlayarak dikkat çekici topluluklar kurmayı başardılar. Ayrıca, kendi hasatlarının eksikliğini gidermek için yeterli miktarda tahıl getirebilmek amacıyla şaşırtıcı derecede ayrıntılı ve geniş kapsamlı bir ticaret sistemi geliştirdiler. Sonuç olarak, Eski İnananlar, oldukça orantısız biçimde Rus sanayisi ve ticaretinin öncülerinden biri haline geldiler.

Resmî baskılar, 18. yüzyılda hafiflese de 20. yüzyılda yeniden şiddetlendi. Bunun sonucunda, bazı Rus Mennonitler ve Eski İnananlar, Amerikan sınır bölgelerinde belirli yerleri kolonileştirmeyi mantıklı buldular ve güneyde Arjantin ile Paraguay'dan kuzeyde Amerika Birleşik Devletleri ve Kanada'ya kadar geniş bir alana yayıldılar. Bu mezhepler, Yeni Dünya'da Rusya'da kendilerini sık sık diğerlerinden ayıran kurulu otoriteyle yaşadıkları çatışmaların benzerlerini, biraz yumuşatılmış biçimde de olsa kısa sürede yeniden yaşadılar.[41]

41 Mennonitler hakkında bkz. Benjamin Heinrich Unruh, *Die niederdeutschen Hintergründe der mennonitischen Ostwanderung im 16., 17. und 19. Jahrhundert* (Karlsruhe, 1955); A. H. Unruh, *Die Geschichte der Mennoniten-Brüdergemeinde, 1860–1954* (Winnipeg, 1954). Eski İnananlar (Old Believers) için bkz. Robert O. Crummey, *The Old Believers and the World of Anti-Christ: The Vyg Community and the Russian State, 1695–1855* (Madison, 1970); oldukça bilgilendirici bir çalışmadır.

Sınır bölgelerindeki mezhepçilik daha korkunç biçimlere de bürünebiliyordu. Örneğin, Güney Afrika'da, Bantu kabileleri, 1857 yılında toprağın ruhen yenileneceği ve beyazlardan arındırılacağına dair bir vahye dayanarak sığırlarını kestiler ve tohumluk mısırlarını tükettiler. Ardından kitlesel bir açlık felaketi yaşandı.[42] Bir kuşak sonra Brezilya'da, "Teselli Edici İsa" denilen çılgın bir azizin etrafında millenyumcu bir tarikat oluştu. Bu tarikatın mensupları, silahlanarak kısa sürede devlet otoritesine karşı ölümüne bir savaş başlattılar. İki yıl süren mücadele, 1897 yılında, isyan eden inananların tamamen katledilmesiyle sona erdi.[43] Daha yakın tarihte, 1978'de, Guyana yağmur ormanlarının saldırgan ortamında önderlik eden Jim Jones takipçilerinin toplu intiharı, özgürlüğü dinsel otoriteye gönüllü boyun eğerek aramanın ne kadar uç noktalara gidebileceğini gösteren ürpertici bir olay olarak, Amerikan kamuoyunu derinden sarstı. Bu tür (yalnızca görünürde) paradoksal davranışlar, her zaman sınır bölgelerine özgü bir doğallıkla ortaya çıkmıştır. Bu tür bölgelerdeki insan sayısının azlığı, alaycı inançsızların inanan toplulukları tehdit edebilmesini engellerken, ortak inançla sürdürülen iş birliği, yalnız başına çalışan öncü ailelerin ulaşabileceğinden çok daha büyük pratik başarıları mümkün kılar.

Bu ve benzeri örneklerde, Avrasya ve Amerika'daki sınır toplulukları, toprağın bol, insan ve becerilerin ise kıt olduğu bölgelere özgü zıtlık gerilimini sergilemeye devam etti. 1750 öncesinde olduğu gibi 1750'den sonra da anarşik özgürlük ile yapay biçimde pekiştirilmiş toplumsal hiyerarşi, dünya-

42 de Kiewit, *a.g.e.*, s. 76.

43 Brezilya edebiyatının ünlü bir eseri bu karşılaşmayı tasvir eder: *Euclides da Cunha, Os Sertões*, çev. Samuel Putnam, yay. haz., Rebellion in the Backlands (Chicago, 1944).

nın sürekli ilerleyen sınır bölgelerinde ateşle su gibi iç içe geçmeye devam etti.

On sekizinci yüzyılın ortalarından sonra Doğu Avrupa ve Amerikan toplumunda giderek önem kazanan yeni unsur ise bunun aksine, bizim zayıflamış doğumuza özgü bir nitelik taşıyordu. Zira bu ülkenin Atlantik kıyısı boyunca, Latin Amerika'daki siyasi yönetim merkezlerinde ve Ukrayna, Romanya ve Macaristan'ın şehirlerinde, Batı Avrupa örüntülerine gittikçe daha fazla yaklaşan karmaşık, tabakalaşmış toplumsal yapılar gelişmeye başladı. Philadelphia, New York ve Boston; Budapeşte, Bükreş ve Kiev; Meksiko City, Lima ve Buenos Aires gibi başlıca merkezler, artan nüfus ve gelişen becerilerle birlikte, kendi hinterlantlarına karşı metropol rolünü giderek daha uygun bir şekilde oynamaya başladılar. Avrupa şehirlerindekine benzer mesleki farklılaşma çoğaldı. Değişken ücret oranları, iş gücünü rekabet halindeki meslekler arasında gitgide daha etkin biçimde paylaştırabilir hale geldi. İş değiştirenlere uygulanan ağır yasal cezalar, zorlu işlerin yapılmasını sağlamak için artık gerekli değildi. Bu nedenle serflik ve kölelik gereksiz hale geldi, ancak bu toplumsal değişimin hukuken tamamen onaylanması için bir asırdan fazla zaman geçmesi gerekti.

Amerikan Bağımsızlık Savaşı ve 1776–1789 yılları arasında Amerikan topraklarında yeni bir egemen hükümetin kurulması, Avrupa medeniyetinin tüm unsurlarının Yeni Dünya'ya aktarılma sürecini hızlandırdı. Bu süreçte yalnızca Latin Amerika bir miktar geride kaldı; çünkü İspanya'nın Amerikan imparatorluğu, 1808 ile 1821 yılları arasında birkaç parçaya bölündü ve Brezilya da 1822'de bağımsızlığını ilan

etti. Ancak 1889 yılına kadar, Portekiz kraliyet hanedanının bir kolunun yönetimi altında kaldı.

Kendi kendini yönetme ve egemenliğe dair tüm unsurlar, yeni mesleklerin ve yeni bir ruh halinin ortaya çıkmasına yol açtı. Ancak hiçbir zaman Avrupa'nın birebir bir kopyası söz konusu olmadı. En azından Amerika kıtasındaki ırk karışımı, kalıcı farklılıkların oluşmasını garanti altına almıştı. Amerindien ya da büyük ölçüde Amerindien kökenli topluluklarla, Avrupalı ve Afrikalı göçmenlerin torunları arasındaki ilişkiler, Yeni Dünya'nın farklı bölgelerinde çeşitli biçimlerde gelişti. Haiti'de siyahlar diğer tüm ırk gruplarının yerini alırken, New England'da aynı şey beyazlar için geçerliydi. Ancak çoğu bölgede siyahlar, beyazlar ve Kızılderililer, sayıları sürekli artan melez bireylerle birlikte, farklı oranlarda aynı toprağı paylaşmaya devam ettiler.

Evlilik çağına gelen gençler için kolayca yeni toprak bulunabildiği sürece, nüfus artışı gerçek anlamda kritik bir sorun teşkil etmiyordu. Amerika Birleşik Devletleri ve Kanada'da, siyasal açıdan dengesizlik yaratan meseleler her yerde, yeni yönetici elitlerin yoğunlaştığı kentsel merkezlerle kırsal halk arasındaki ilişkiler etrafında şekilleniyordu. Latin Amerika'nın daha uzak bölgelerinde, Amerindien köylüleri, dış dünyadan neredeyse hiç etkilenmeyen bir geçim tarzını sürdürmeye devam etti; ancak Meksika'nın merkezinde ve kentsel pazarlara ya da siyasi iktidar merkezlerine daha yakın bölgelerde, piyasa ile toprak üzerindeki denetimlerini genişletmek için yasal araçlara erişimi olan bireylerin yıkıcı müdahalesi, toplumu düşmanca ve birbirini pek de anlayamayan karşıt kamplara böldü.

Ancak bu tür durumlarda bile, demiryolu, telgraf, gazete ve bunların yirminci yüzyıldaki muadilleri gibi ulaşım ve iletişim araçlarının gelişmesinin uzun vadeli etkisi, kırsal yaşamdaki pazar işlemlerinin ölçeğini genişleterek şehir ve kırsal arasındaki uçurumu daraltmak oldu. Baş döndürücü hızla artan ticarileşme ise kırsaldaki kesimler kendilerine dayatılan olumsuz ticaret koşulları karşısında mağdur olduklarını hissettikleri için, bu kez siyasi sürtüşmeler doğurdu. Sonuç olarak, bu süreç, bir zamanların sınır topluluklarını, Avrupa'daki metropol modeline nispeten hızlı bir şekilde yaklaştırdı.

Avrupa'nın merkezindeki sosyal yapılar ile dünyanın sınır bölgelerindeki toplumlar arasındaki farkın azaldığını belki de en açık şekilde gösteren gelişme, on dokuzuncu yüzyılda serflik ve köleliğin hukuken kaldırılmasıydı. Bu, farklı egemenliklerin farklı yargı yetkilerine sahip olması nedeniyle elbette adım adım ilerleyen bir süreçti. İlk önemli dönüm noktası, 1772 yılında Britanya topraklarında köleliğin yasaklanması oldu; bu, resmen çıkarılan bir yasayla değil, yargı kararı yoluyla gerçekleştirildi. 1777'de Vermont'un öncülüğünde, yeni kurulan Amerikan birliği içindeki bazı eyaletler köleliği resmî kanunlarla yasakladı; 1794'te Fransız Devrim Konvansiyonu da aynı şekilde yasayla köleliği kaldırdı. Konvansiyon'un bu kararı, Fransa'nın denizaşırı topraklarını, özellikle de Napolyon'un köleliği yeniden yürürlüğe koymasını engellemek için kanlı bir isyan yapılması gereken Haiti'yi etkiledi. Sonrasında, 1833 yılında Parlamento kararıyla Britanya İmparatorluğu genelinde kölelik kaldırıldı. Bunun ardından İngiliz Kraliyet Donanması, köle gemilerini durdurmak amacıyla denizlerde devriye gezmeye başladı.

Yirmi yıl içinde Atlantik'teki köle ticareti fiilen durdurulsa da Afrika'nın doğu kıyılarındaki köle ticareti 1890'lara kadar tamamen sona ermedi.

Köleliğin kaldırılması yalnızca Amerika Birleşik Devletleri'nde geniş çaplı silahlı çatışmaya yol açtı. İç Savaş (1861–1865) tamamen kölelik meselesi etrafında dönmemiş olsa da bu savaş boyunca asıl mesele kesinlikle kölelikti.[44] Bu tarihten sonra, Brezilya, Amerika kıtasının başlıca köle sahibi ülkesi olmaya devam etti. 1888 yılında kölelik barışçıl bir şekilde kaldırıldı. On yıl sonra, İngilizlerin Zanzibar'a müdahale ederek bu adanın Arap topraklarına köle ihraç etmesini engellemesinin ardından, kölelik Afrika'da yalnızca bir anı olarak kaldı.

Aynı yıllarda Avrupa'nın doğu yakasında da paralel yasal değişiklikler gerçekleşti. On beşinci, on altıncı ve on yedinci yüzyıllarda emeği toprağa bağlamak ve böylece toprak sahiplerinin Batı pazarlarına tahıl ihracatını artırmalarını sağlamak amacıyla kurulan serflik, on dokuzuncu yüzyılda ortadan kaldırıldı. Süreç, Prusya'nın Jena'daki yenilgisinin (1806) reformcuları bu ülkenin yeniden yapılanma programının bir parçası olarak serfliği kaldırmaya teşvik etmesiyle başladı. İkinci devrimci reform dalgası, 1848'de Habsburg İmparatorluğu genelinde zorunlu emeğin ortadan kaldırılmasına yol açtı. 1861'de Rusya aynı yolu izledi ve 1864'te Romanya

44 Amerika Birleşik Devletleri'nin -diğer köle sahibi toplumların aksine- köleliği neden barışçıl bir şekilde ortadan kaldırmadığı ilgi çekici bir sorudur ve daha fazla araştırılmayı hak eder. Güneyli yoksul beyazların, köle sahiplerinin çıkarları etrafında neden bu denli kenetlendiğine dair yakın tarihli ve oldukça ikna edici bir analiz için bkz. George M. Frederickson, *White Supremacy*, s. 150–162.

da serfliği kaldırınca, Avrupa topraklarındaki serfliğin son kalesi de ortadan kalkmış oldu.[45]

Piyasa kurallarıyla düzenlenmiş sözleşmelerin dışında ve ötesinde zorunlu emeği meşrulaştıran bu yasal sistemlerin sona ermesi, sınır topluluklarıyla Avrupa uygarlığının merkezlerindeki toplumsal yapılar arasındaki farkın azalmasında büyük rol oynadı. Ancak 20. yüzyıla kadar Meksika'da ve Latin Amerika'nın diğer bölgelerinde, borcunu ödeyene kadar borcun alacaklısı için çalışma sistemi (*peonage*) önemini korudu. Avrupa hukukuna ve geleneklerine aşina olmayan insanlarca imzalanan sözleşmeli işçilik ise sıklıkla köleliğe fazlasıyla benziyordu. Bu nedenle, serfliğin ve köleliğin kaldırılmasıyla birlikte, yasal olarak onaylanmış zorunlu emeğin tamamen ortadan kalktığını düşünmek bir hatadır.

Avustralya tarihi bunu son derece açık bir şekilde gözler önüne serer. 1867 yılında Britanya'dan Avustralya'ya gönderilen son mahkûmlarla birlikte, o güne dek "aşağılardaki" işlerin yürütülmesinde önemli rol oynamış olan mahkûm emeği tedariki sona erdi. Bu gelişmenin ardından, işgücü sıkıntısı çeken Queensland'deki şeker plantasyonları, Solomon Adaları'ndan, neredeyse köleliğe yakın koşullar altında sözleşmeli işçiler getirerek bu sorunlarını çözmeye çalıştılar. Ancak 1850'de Avustralya kolonilerine kendi kendini yönetme hakkının verilmesi, sözleşmeli işçiliğe yaygın biçimde başvurulmasının önüne geçti ve "beyaz Avustralya" politikasının hâkim olmasını sağladı. Örneğin 1851'deki altına hücum sırasında başlamış olan Çinli düşük ücretli işçi (*coolie*) göçü, 1855'te yasal düzenlemeyle durduruldu; ayrıca kuzeydeki

45 Jerome Blum, *The End of the Old Order in Rural Europe* (Princeton, 1978), konuya dair kapsamlı ve etkileyici bir genel bakış sunmaktadır.

şeker plantasyonlarında çalışmaya devam eden Pasifik adalı işçilere (*kanaka*) kalıcı ikamet hakkı kesin biçimde reddedildi.

Bu yüzyılın ilk on yılında uluslararası bir skandala dönüşen Belçika Kralı Leopold'un Kongo'daki ajanlarının faaliyetleri, zorunlu emeğin, Avrupa hukukunda ve kamuoyunda köleliğin yasaklanmasının ardından da nasıl sürdürülebileceğine dair daha bilinen bir örnek sunar. Güney Afrika'da ise altın ve elmasın keşfiyle birlikte 1860'lardan sonra eski toplumsal ve siyasal yapılar üzerine ani baskılar oluşunca, zorunlu emeğe denk düşen uygulamalar yeni yasal biçimlere bürünerek varlığını sürdürdü. Derin kaya madenciliğinin teknik gerekleri, büyük ölçekli kurumsal örgütlenmeleri zorunlu kıldı; ancak ortaya çıkan son derece modern iş yönetimi tarzı, sendikalı beyaz madencilere yüksek ücret ödeyip siyah Afrikalıların ücretlerini düşük tutan, radikal biçimde ayrımcı bir emek sistemiyle uyum içinde çalıştı. Bu durum, kabile disiplininin çözülmesiyle yerli rezervler üzerindeki nüfus baskısının birleşmesi sayesinde mümkün oldu. Böylece, maden şirketlerinin sunduğu hemen her türlü istihdam koşulunu fiilen kabul etmek zorunda kalan Afrikalı bir işgücü ortaya çıktı. Bu nedenle Güney Afrika, yirminci yüzyılın son on yıllarına dek, benzeri neredeyse her yerde ortadan kalkmış olan sömürüye dayalı bir emek sistemini sürdürmeye devam etti.[46]

Ancak tüm kötü şöhretlerine rağmen, Güney Afrika ve Kongo'daki sömürüye dayalı emek sözleşmeleri, istatistiksel açıdan bakıldığında hem Hindistan içinde hem de dünyanın

46 de Kiewit, *a.g.e.*, s. 88–276, Güney Afrika'daki iş gücü uygulamaları ve ırk politikasına dair açık ve serinkanlı bir eleştirel anlatım sunar. Frederickson, *a.g.e.*, s. 199–238, yakın dönem Amerikan ve Güney Afrika ırksal ve endüstriyel iş gücü ilişkileri arasındaki farkları aydınlatır.

uzak tropikal bölgelerinde görev yapan Hintli sözleşmeli işçilerin küresel ölçekteki konuşlandırılması kadar etkili değildi. Nitekim, 1833'te Britanya İmparatorluğu genelinde köleliğin kaldırılmasının, yerel işgücüyle sürdürülemeyen tüm işleri yerine getirmek üzere *coolie* emeğinin büyük ölçekte yaygınlaşmasına zemin hazırlamış olması açısından ironiktir. Sözleşmeli Hintliler, Britanyalı (ve bazen Fransız) işletmecilerin tropikal bölgelerde fazladan işgücüne ihtiyaç duyduğu her yerde, fiilen, köleleştirilmiş Afrikalıların yerini almışlardır.

Coolie işçi sistemi, Hindistan'ın kendi içinde bile, sürekli bir sınır genişlemesi süreci olarak varlığını sürdürdü. Zira 1840'larda başlayıp, Hint kamuoyunun baskısıyla 1920'lerde sona eren bu sistem, çay plantasyonlarının en klasik sınır genişlemesi modeliyle Assam'ın bakir ormanlarına nüfuz edebilmesini sağlamak için *coolie* işçilerini kullanmasına olanak tanıdı. Plantasyon sahipleri, kalabalık Hint köylerinden işgücü sağlamak üzere beş yıllık sözleşmeler sunuyorlardı. Sonuç olarak, Assam'da çay üretiminin zirve yaptığı 1911–1921 yılları arasında, bu eyalete köleliği andıran koşullar altında tam 769.000 Hintli taşındı. Çay plantasyonlarındaki fiilî çalışma koşulları, pek çok kölelik biçiminden bile daha ağır olabiliyordu, zira işverenlerin işgücünü sağlıklı tutmak gibi uzun vadeli bir çıkarı yoktu ve sıcak, nemli iklim, ithal işçileri etkileyen pek çok tropikal hastalığa zemin hazırlıyordu.[47]

47 Hugh Tinker, *A New System of Slavery: The Export of Indian Labour Overseas, 1830–1920* (Londra, 1974), Hintli coolie işçilerin nasıl toplandığını, yurtdışına gönderildiğini, kötü muameleye maruz bırakıldığını ve yeniden Hindistan'a gönderildiğini ayrıntılı biçimde ortaya koymaktadır. Tinker'ın yaklaşımı istatistiksel olmaktan ziyade betimleyici ve ahlaki niteliktedir.

Hintli sözleşmeli işçiler, Britanya İmparatorluğu'nun başka bölgelerinde, örneğin Mauritius, Trinidad, Seylan ve Natal gibi yerlerde de 19. ve 20. yüzyılın başlarında önemli bir rol oynadılar. 1835 ile 1920 yılları arasında toplam 27.7 milyon Hintli ülkelerinden ayrıldı; bunların neredeyse tamamı *coolie* gruplarına mensuptu. Sözleşmeleri sona erdiğinde yaklaşık 24 milyonu geri döndü. Geri kalanların çoğu hayatını kaybetti, yalnızca birkaçı hayatta kaldı ve onların torunları günümüzde bile yerel nüfusun önemli bir parçasını oluşturmaktadır.[48] Çin için benzer istatistikler mevcut değildir; ancak Çinli *coolie* işçilerin sayısı çok daha azdı. Buna karşın, Çinli sözleşmeli işçiler, Avustralya'daki altına hücum döneminde (1851–1856) önemli bir rol oynadılar; ayrıca Peru'da deniz kuşlarının gübresini çıkardılar (1840'lar–1870'ler) ve Kaliforniya (1860'lar) ile Batı Kanada'daki (1880'ler) ilk demiryollarını onlar inşa ettiler. Avustralya'nın "yalnızca beyazlar" politikası tüm Çinlilerin ülkelerine dönmesini gerektirse de Kuzey Amerika'dakilerin bir kısmı iş sözleşmeleri sona erdikten sonra geri dönmedi ve böylece San Francisco ile Vancouver'daki ünlü Çin mahallelerinin temeli atılmış oldu.

İşgücü toplamak için kullanılan örtülü zorlamaların, Avrupa genişlemesinin sınırlarında varlığını sürdürmesi bizi şaşırtmamalıdır. Şeker endüstrisinin ayakta kalması için ya

48 Hintli sözleşmeli işçilere dair istatistikler için bkz. Kingsley Davis, *The Population of India and Pakistan* (Princeton, 1951), s. 99, 115–120. Sözleşmeli işçiliğin köleliğin yerine geçmesi üzerine bkz. Stanley L. Engerman, "Servants to Slaves to Servants: Contract Labor and European Expansion," yakında yayımlanacak, içinde: E. van den Boogaart ve P. C. Emmer (der.), *Colonialism and Migration: Indentured Labour Before and After Slavery* (Lahey: Martinus Nijhoff / Leiden Üniversitesi Yayınları, Comparative Studies in Overseas History, Cilt VI). Bu konudaki anlayışımı büyük ölçüde bu makaleye borçluyum.

da demiryolu inşaatı ve diğer büyük ölçekli yapı projelerinin, yerel nüfusu az olan ya da geleneksel yaşam tarzlarını beyaz istilacılar uğruna değiştirmeye niyetli olmayan bölgelerde hayata geçirilebilmesi için başka bir yol yoktu. Üstelik bu süreç kendi kendini besleyen bir yapıdaydı. Uzak bölgelerdeki liman ve demiryolu projeleri, yeterli işgücü sağlanabildiğinde, kârlı maden ve plantasyon girişimlerine yeni kapılar açıyordu. *Coolie* işçiler, bu amaç için kölelerden daha elverişliydi; çünkü sözleşmelerin geçici olması ve işe alımdaki sözde gönüllülük, bu ağır koşulları işverenler açısından ahlaken savunulabilir, işçiler açısından ise katlanılabilir hale getiriyordu.

Her ne kadar *coolie* işçiliği gerçekten devasa bir sektöre dönüşmüş ve Atlantik üzerinden Afrika'dan zorla götürülen kölelerin neredeyse üç katı kadar insanı dünya okyanusları boyunca taşımış olsa da yasal zemine oturtulmuş zorunlu emek, on dokuzuncu ve yirminci yüzyıllarda azalan ve geri çekilen bir işgücü örgütlenme biçimi haline gelmişti. Bunun temel nedeni, 1840 sonrası başlayan Avrupa kaynaklı kitlesel göç dalgasının, köleleştirilmiş ya da sözleşmeli işgücüne kıyasla daha etkili ve sürdürülebilir bir işgücü kaynağı sunmasıydı.

Özgür insanların Avrupa'dan yaptıkları daha önceki göçler büyük ölçüde belgesiz olduğundan net rakamlar elde edilememiştir; ancak modern hükümetlerin artan bürokratik titizliği sayesinde, bu kitlesel hareket başladığında, nispeten güvenilir veriler toplanabilmiştir. Bu bağlamda, 1846 ile 1920 yılları arasında yaklaşık 46,2 milyon Avrupalının denizaşırı bölgelere göç ettiği bilinmektedir. Aynı dönemde, özellikle 1880 ile 1914 yılları arasında, 10 milyondan fazla Avrupalı, Sibirya ve Kafkasya'ya göç ederek bu bölgelerdeki ilk yerleşimciler arasında yer aldı. Bu dönemde okyanus aşırı hareket eden

coolie işçilerinin toplamı, bu göçlerin yaklaşık yarısı kadardı. Böylece, 19. yüzyılın ortasından itibaren, Avrupa'nın sınır bölgeleri ve eski sınır topraklarında devam eden ekonomik gelişmede özgür emek, zorunlu emeğe karşı belirgin bir üstünlük sağlamaya başladı. Oysa, ilk derste de gördüğümüz gibi, 1800 öncesinde bu dengenin yönü tersineydi; çünkü Amerika'ya göç edenler arasında Afrikalı kölelerin sayısı Avrupalılardan fazlaydı ve denizaşırı göç eden birçok Avrupalı da özgür olmayan, sözleşmeli hizmetkârlar statüsündeydi.

Bireyler ya da küçük akraba gruplarının kendi olanaklarıyla finanse ettiği, 1840–1920 yılları arasında gerçekleşen kısa süreli ama olağanüstü ölçekteki özgür ve uzun mesafeli göç dalgası, dünya tarihinde eşi benzeri olmayan istisnai bir olaydır. Bu göç, Amerika Birleşik Devletleri'nin ulusal belleğinde öyle derin bir yer edinmiştir ki birçok kişi bunu insan göçünün normal biçimi olarak görme eğilimindedir. Oysa bu bakış açısı ciddi şekilde yanlıştır. Tarihsel olarak anlam taşıyan göçler, yani bir nüfusun başka bir bölgeye kalıcı olarak yerleşmeyi başardığı göçler, hemen her zaman, örgütlü, silahlı ve yerli nüfusu yerinden etmeye hazır topluluklar tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu nedenle, Vadedilmiş Topraklar'ın fethini anlatan İncil öyküsü, insan göçünün tarihsel gerçekliğine dair, 19. ve 20. yüzyıllarda yaşanan örneklerden çok daha yerinde bir benzetme sunar.

Kitlesel bir harekete dönüşen bu olayın bireysel ve aile düzeyinde yönetimi öylesine istisnaiydi ki özel bir açıklamayı zorunlu kılıyordu. Bu denli büyük bir göç akınını mümkün kılan dört sıra dışı koşulun bir araya geldiğini görebiliriz. İlk olarak, (1840'lı yıllardan itibaren) buharlı gemiler, ardından (1850'lerden itibaren) demiryolları, uzun mesafeli seyahatleri

öncesine kıyasla daha ucuz, daha hızlı ve çok daha yüksek kapasiteli hale getirdi. Aynı dönemde gelişen iletişim olanakları sayesinde, Avrupa'nın kasaba ve köylerinde yaşayanlar, denizaşırı bölgelerde ya da Sibirya demiryolu boyunca görülen yaşam koşullarına dair nispeten doğru bilgilere ulaşabilir oldu. Üçüncü olarak, göçmen kabul eden topraklardaki yerel yönetim elitleri, göçmen iş gücünün hem kendilerine hem de bölgedeki hemen herkese fayda sağlayacak bir ekonomik büyümeyi hızlandıracağını fark ettikleri için yeni gelenleri memnuniyetle karşıladı. Son olarak, Avrupa köylerinde yaşanan yaygın nüfus krizi, kendi ülkelerinde tatmin edici bir gelecek göremeyen milyonlarca genci uzak diyarlarda şansını denemeye sevk etti.

Daha önce de belirtildiği gibi, modern nüfus artışının Avrupa'yı etkilemeye başladığı on sekizinci yüzyılda, pek çok bölgede nüfus fazlası gençler, yakındaki âtıl sahaları ya da mera alanlarını tarıma açarak geçimlerini tatmin edici biçimde sağlayabiliyorlardı. Ancak on dokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren, Avrupa'nın daha geniş bölgelerinde giderek artan nüfusa verilen bu basit yanıt, ekilebilir tüm arazilerin kullanıma açılmasıyla birlikte pratikliğini yitirdi. Bu nedenle, göç etmek, aksi takdirde umutsuz bir çıkmazdan kurtulmanın açık ve giderek daha erişilebilir bir yolu haline geldi.

Elbette, buharlı gemiler ve demiryolları nakliye maliyetlerini düşürmek için önemli katkılar sağlamış olsa da uzun mesafeli göç hâlâ oldukça pahalıydı. Milyonlarca Avrupalı köylü, akrabalık bağlarını kullanarak aşırı kalabalık köylerinden denizaşırı misafirperver topluluklara göç akışını oluşturmak ve sürdürmek suretiyle bu engeli aştı. İlk yerleşim

her zaman zorlu ve sorunluydu. Belirli bir köyden çıkan ilk göçmenin, uzak ve elverişli bir yere yerleşip refaha kavuşabilmesi için genellikle olağanüstü bir bireysel çaba veya bazı sıra dışı koşulların bir araya gelmesi gerekiyordu. Ancak bu gerçekleştiğinde, ister Amerika Birleşik Devletleri, Kanada, Arjantin, Avustralya ya da başka bir yer olsun, refaha ulaşan bu ilk yerleşimci, genellikle memleketine para göndererek yakın akrabalarını yanına aldırırdı. Her yeni gelenin de aynı yolu izlemesiyle, birkaç kuşak boyunca sürebilecek bir göç zinciri oluşabiliyordu. Bu tür düzenlemeler, çok sayıda Avrupa köyünün denizaşırı bölgelerde, bazen geride kalan nüfusu dahi aşan topluluklar kurmasına imkân tanıdı. 1880'lerden sonra denizaşırı bölgelerde verimli tarım arazilerinin neredeyse tamamı sahiplenildiğinde, bu göçmen toplulukların çoğu şehirlerde toplanmaya başladı. Ancak bu denli yabancı ortamlarda bile, köy ve bölge aidiyetleri ile özellikle eski ülkeden taşınan dinî gelenekler, göçmenlerin en azından ilk kuşakta kolektif kimliklerini ve toplumsal denetim mekanizmalarını korumalarına olanak sağladı.

1840'tan sonra okyanusları aşan Avrupalıların hepsi tamamen özgür bireyler değildi. Bazıları, seyahat masraflarını karşılamak için işverenlere veya işçi aracılığı yapan kişilere bağımlıydı ve vardıkları yerde, genellikle yolculuğu finanse eden kişi için çalışmayı kabul ederek bu borcu yasal olarak geri ödeme yükümlülüğü altına giriyorlardı. Tropikal bölgelerde Hintli *coolie* işçileri temin edenler gibi, ılıman bölgelerdeki uzak maden ve inşaat teşebbüsleri için Avrupalı işgücü sağlayan patronlar da denizaşırı ülkelere götürdükleri insanlara karşı pek vicdanlı davranmıyorlardı. Örneğin, benim kendi atalarımdan biri, 1860'larda Kraliyet Donanması adına kö-

mür madenciliği yapmak üzere Horn Burnu'nu dolanarak Vancouver Adası'na gönderilmişti. Sözlü anlatımlara güvenilecek olursa, İskoçya'da ardında bıraktığı yaşam koşulları ile Britanya Kolumbiyası'nda karşılaştıkları aşağı yukarı aynı derecede zorluydu.

Yine de 1840'tan sonra gönüllü göç imkânlarının artması, Avrupa yerleşimine açık uzak sınır bölgelerinde iş gücünü örgütlemenin baskın biçimi olarak, özgürlük ve zorunluluk arasındaki dengeyi belirgin biçimde farklı bir yöne çevirdi. İrlandalı ve Alman göçmenlerin, ardından İtalyan ve Slav göçmenlerin gelişi Britanya'dan gelen sürekli akışa ek olarak, Amerika Birleşik Devletleri'nde kamuya ait ya da özel, büyük ya da küçük her türlü girişimin iş gücünü temin etmesinde piyasa ilişkileri ve bireysel özgürlüğün üstünlüğünü teyit etmekle kalmadı, bu üstünlüğü daha da pekiştirdi. Bu gelişmelerin sonucunda ortaya çıkan hızlı ekonomik büyüme, 1863'te köleliğin kaldırılmasını fazlasıyla meşrulaştırdı. Yeni Zelanda, Kanada ve Güney Afrika ile birlikte Şili, Brezilya ve Arjantin, Avustralya ile birlikte Avrupa'dan kitlesel göç alan diğer önemli ülkeler hâline geldi. Bu ülkelerde de iş seçimi (kısmen Güney Afrika hariç ve Brezilya'da köleliğin 1888'de kesin olarak kaldırılmasından sonra) yasal kısıtlamaların oldukça az olduğu bir piyasa içinde serbestçe yapılabiliyordu.

Dünyanın sınırlarını doldurma sürecinde bireysel tercihler ve özel karar alma süreçlerinin kazandığı yeni ağırlığın bir dezavantajı da vardı. Bazı Avrupa köyleri, örneğin Güney İtalya'dakiler, 1914'ten önce, çok sayıda sakininin Amerika'ya göç etmesiyle zayıf düşmüş ve neredeyse yok olmuştu. Üstelik göçmenlerin yerleştiği yeni topraklarda, güçlülerin zayıfları sömürmesi ve eşitsizlikler, çirkin biçimlerde kendini gösterir

olmuştu. Yeni demiryollarına yakın bir yerde çiftçilik yapmak ya da başka bir işle uğraşmak isteyen yerleşimciler, Avrupa medeniyetini ayakta tutan küresel ticaret ağıyla sıkı ilişkilere girmekten çekinmediler; aslında bunu arzu da etmiyorlardı. Ancak yeni yaşamları büyük ölçekli alım-satıma dayandığından, bu son dönem öncüler, yerleştikleri bölgeler ile dış dünya arasındaki mal akışını kontrol eden aracılara bütünüyle bağımlı hâle geldiler.

Bu durum, çıkar çatışmalarını kaçınılmaz kılıyordu. Sonuç olarak, Amerika Birleşik Devletleri'ndeki popülist protestolar ve diğer sınır ülkelerinin iç kesimlerinde ortaya çıkan benzer hareketler, 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında siyasette oldukça belirgin bir rol oynadı. Ancak Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra, çiftçilerin daha kentli bir bakış açısı benimseyip tarımı bir iş olarak görmeye başlamasıyla, Amerika Birleşik Devletleri'nde ticari ve kırsal meslekler ile yaşam tarzları arasındaki uçurum kapanmaya başladı. Kanada, Avustralya, Yeni Zelanda ve Arjantin'de tarımın ticarileşmesi de Amerika Birleşik Devletleri'ndeki kırsal yaşamın dönüşümüyle aşağı yukarı aynı hızda ilerledi. Merkez ile çevre arasındaki farklılaşma ve güvensizlik gibi sınır bölgelerinin mirası da orantılı olarak azaldı.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, uzak maden sahalarındaki şirket kasabalarına özgü özgürlük ve zorlama ikilemleri bile belirgin biçimde azaldı. İzole karakollarda konuşlanan birlikleri yönetme konusundaki askerî deneyim, savaş sonrası sivil girişimlere bir model ve standart oluşturdu. Sonuç olarak, 1950'lerden itibaren ister Kuzey Kutbu'nun ücra bölgelerinde ister Basra Körfezi çöllerinde çalışıyor olsun, madenciler ve inşaat işçileri dünyanın en uzak noktalarına bile sık sık uçakla

gidip gelebilir hale geldiler. Böylece bu işçiler, yalnızca tek bir işverenin ve dışarıdan tek bir tedarikçinin bulunduğu ortamlarda hiçbir zaman tam anlamıyla mümkün olmayan serbest piyasa gerçekliğine sahip daha geniş bir dünya ile etkin biçimde temaslarını sürdürebildiler.[49]

Rus İmparatorluğu'nun geniş topraklarında yaşanan son gelişmeler de kırsal ve kentsel, tarımsal ve endüstriyel yaşam tarzları arasındaki uçurumu daralttı. Ancak ilginçtir ki Rusya'da bu bileşimde baskın unsur, kentsel değil, kırsal olandı.

Pazarın ve bireysel tercihlerin rolü, Rus topraklarında her zaman sınırlı kaldı. 1861'de serfliğin kaldırılmasından sonra bile, serbest sözleşmeler ve özel sektör eliyle işletilen mal ve hizmet piyasası, Rusya'da ancak sınırlı ve mütevazı bir gelişim gösterebildi. 1917'den önce ve sonra da hükümet

49 Piyasa ile karşılaşmak, hastalıkla karşılaşmaya oldukça benzer. Daha önce izole kalan bir toplumun uygarlık kaynaklı hastalıklarla ilk teması her zaman felaketle sonuçlanır; benzer şekilde, piyasa ilişkileri de başlangıçta yerel geçim ekonomilerini ve geleneksel yaşam biçimlerini tahrip eder. Aralıklı temaslar da maliyetli olmaya devam eder. Hastalıklar söz konusu olduğunda bu, genç ve yaşlıların aniden, şiddetli ve öngörülemez biçimde öldüğü dönemsel salgınlar anlamına gelir; piyasa ilişkilerinde ise bu durum, sınır bölgelerinin karakteristik özelliği olan alıcı ile satıcı arasındaki keskin gerilimleri tetikler ki bu, özellikle üzerinde durduğum bir konudur. Ancak her iki durumda da daha tam ve sürekli temaslar bu maliyetleri azaltır. Endemik enfeksiyonlar, ölüm oranı azalmamış olsa bile -ki genellikle azalır- ölümleri kolayca yerlerine yenileri konabilecek bebekler arasında yoğunlaştırır; piyasa seçeneklerine tam maruz kalma ise uygun şekilde şartlanmış bireylerin ne yapacaklarını ve kiminle sözleşme yapacaklarını akıllıca seçerek alternatif fırsatlardan kazanç elde etmelerini sağlar. Ekonomi tarafında, bebek ölümlerine denk gelen durum da ne sebeple olursa olsun piyasa ortamında yetersiz kalan, yanlış tercihler yapan ve kendilerini daha hesapçı ve acımasız bireylerin kurbanı olarak sunanlar arasında görülür. Uygarlık tarihi belki de insanlar arasındaki değiş tokuş biçimlerinin zaman içinde ulaşım ve iletişim modellerinin evrimine bağlı olarak nasıl değiştiği -ki bunlar her zaman güçlü hastalık mikroplarını ve en az onlar kadar güçlü mal ve hizmetleri yaymıştır- etrafında yazılabilir.

kararları ve bürokratik girişimler, batı ülkeleriyle kıyaslandığında çok daha belirleyici bir rol oynadı. Rus Devrimi, zorlamanın rolünü bir kez daha pekiştiren bir etki yarattı. Savaş, komünizm dönemi (1917–1921) ve 1928'de başlayan Beş Yıllık Planlar, askerî ve endüstriyel girişimler için gerekli iş gücünü, tehdit ve zaman zaman doğrudan zor kullanımıyla desteklenen geleneksel emir-komuta yöntemiyle seferber etti. Bu dönüşüm en çarpıcı biçimde, Rus toplumunun en uzak sınırlarında gözlemlendi; zira Sibirya'nın sert ikliminde yürütülen öncülük faaliyetleri neredeyse tamamen, gizli polis tarafından yönlendirilen mahkûm işçiliğine bağlı hale geldi.

Ancak Sovyetlerin zorlamaları ile bizim piyasa teşviklerine bağımlılığımız ya da bireysel tepkilerimiz arasında yeni ortaya çıkan belirgin farkı fazla övünerek kutlamadan önce, 1880'lerden bu yana Amerikan toplumunun da bürokratik yönetimin etkisi altına girdiğini belirtmek isterim. Başlangıçta en önemli rolü özel şirketlerin bürokrasileri üstleniyordu. Ancak 1930'lardan itibaren, hükümet bürokratları, işçi ve iş dünyası bürokrasileriyle ittifak kurarak, neredeyse tüm Amerika Birleşik Devletleri vatandaşlarının yaşamlarını düzenleme konusunda üstünlük sağladılar.

Kuşkusuz, Amerika Birleşik Devletleri'nde tercih edilen dolaylı denetim biçimleri, açık zorlamalara kıyasla daha az rahatsız edicidir; ancak tamamen farklı oldukları da söylenemez. Açık bir kültürel birlikten ziyade, yakınlık temelinde bir arada tutulan çeşitli etnik ve dinsel gruplarca yürütülen ayrıntılı, farklılaşmış ve kesintisiz işleyen bir ekonomi, muhtemelen bir tür iktidar elitinin yönlendirmesini gerektirir. Nitekim, geçmişteki geleneksel imparatorluklar da bu şekilde yönetiliyordu. On sekizinci ve on dokuzuncu yüzyılların dün-

ya piyasası da büyük ölçüde, neredeyse tamamı Batı Avrupa merkezli az sayıda bankacı, tüccar, siyasetçi ve memur tarafından yönlendirilmiştir. Tam anlamıyla bireysel özgürlüğün bedeli ise dış tehditlerin tümüyle ortadan kalktığı bir yerde, kişinin yalnızca kendi üretebildiği kadarını tüketmesidir. Ancak böyle yerler dünyamızda son derece nadirdir ve insan ihtiyaçlarının karşılanmasında piyasa ilişkilerinden bağımsızlaşmanın maddi bedeli, 1960'ların en ateşli isyancılarının bile ödemeye razı olduğu bedelden çok daha yüksektir.

***

Benim açımdan, Büyük Sınır'ın tarihi, karşılıklı bağımlılık ve mübadelenin sağladığı getirilerin vazgeçilemeyecek kadar büyük olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak karşılıklı bağımlılık, aynı zamanda zorlamayla teşvikin karışımına dayanan bir toplumsal hiyerarşi ve yönetim biçimini de beraberinde getirir. Geçmişteki sınır sakinleri, gönülsüz de olsalar, eylemleriyle bu gerçekleri kabullenmişlerdir. Hiçbiri –ya da neredeyse hiçbiri– becerilerini ve bilgilerini edindikleri medeni toplumla bağlarını tamamen koparmamıştır. Silah ve alet için arkadan gelen tedariklere bağımlıydılar ve on dokuzuncu yüzyılda iletişim olanakları gelişip uygarlık merkezleriyle daha yakın bağlar kurulmasıyla birlikte, ticaret şartları sistematik olarak adaletsiz görünse bile, piyasa işlemlerinin sağladığı avantajlara direnen çok az kişi kalmıştı.

Amerika Birleşik Devletleri'nin tarihi, son dört yüz yıl içinde Batı Avrupa medeniyetinin etki alanına giren diğer ülkelerin tarihi gibi, bu tercihleri açık biçimde yansıtır. Daha geniş bir ölçekte bakıldığında ise insanlığın son beş bin yıllık tarihi, uygarlık toplumuna üyeliğin beraberinde getirdiği

doğuştan gelen eşitsizliklere ve özgürlük üzerindeki tüm sınırlamalara rağmen, bu üyeliğin sağladığı avantajları açıkça ortaya koymaktadır.

Bu tür bir zaman ölçeğiyle kıyaslandığında, burada ele aldığımız sınır olgusu, insan ekosisteminin normal dengesine demografik ve kültürel bir felaketin yol açtığı, dikkat çekici ama geçici bir yara olarak görünür. Son beş yüz yıllık düzenin sona erdiğine dair işaretler mevcuttur. Çünkü Avrupalıların Büyük Sınır'ı oluşturarak pek çok toprağı işgal ettikleri süreç, 1914'ten sonra çok hızlı bir biçimde sona erdi. Birinci Dünya Savaşı, Avrupa'dan gelen göç akışını sekteye uğrattı; 1920'li yıllarda ise göç alan ülkelerin uygulamaya koyduğu kota sistemleri, göçün savaş öncesi ölçeklerde yeniden başlamasını engelledi.

Bunun yerine, Avrupa'daki aile yapılarında ve cinsel alışkanlıklarda meydana gelen değişiklikler doğum oranlarını düşürdü. Sonuç olarak, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Arnavutlar dışında Avrupa halkları, yetişkin olduklarında kendi ülkelerinde tatmin edici bir iş bulamayan kalabalık genç nüfuslar yetiştirmedi. Hatta 1950'lerde ekonomik patlama başlayınca göç ters yönde ilerlemeye başladı ve milyonlarca Müslüman, Avrupa medeniyetinin eski merkez topraklarına taşındı. Bunun sonucunda, Britanya'daki Pakistanlılar, Fransa'daki Cezayirliler, Batı Almanya'daki Türkler ve Sovyetler Birliği'ndeki Orta Asya ve Kafkasya kökenli çeşitli Müslüman topluluklar, tüm bu ülkelerde rağbet görmeyen işlerde çalışmaya başladı.

Avrupa'nın kadim uluslarının, bu şekilde, denizaşırı yerleşim bölgelerine eskisine kıyasla giderek daha fazla benzemeye başlamasını gözlemlemek ilginçtir. Çünkü İkinci

Dünya Savaşı'ndan bu yana Avrupa'nın başlıca şehirleri, tıpkı Amerika, Avustralya ve Güney Afrika şehirleri gibi çok uluslu hale geldi. Böylece merkez ile çevre arasındaki uçurum daha da daraldı. Ancak bu kez, söz konusu uçurum, çevreyi Avrupa normlarına yaklaştırarak değil, Avrupa'nın kendi sosyal yapısını dönüştürmesi yoluyla kapatıldı.

Böylesi bir tersine dönüş, 1500'den sonra yaklaşık dört buçuk yüzyıl boyunca dünyaya egemen olan Avrupa'nın genişleme sürecinin kesin olarak tamamlandığını kanıtlamaktadır. Artık, Büyük Sınır'ı yaratan insan, kurum, beceri ve fikir akışının Avrupa'dan dışa doğru yönelen hareketinin nihayet durma noktasına geldiğini söyleyebiliriz. Yerine ne tür yeni hareketlerin geçeceğini ise zaman gösterecek. İnsanlığın başlıca kolları arasındaki karşılaşma koşullarında yaşanan değişimlerin kalıcı bir dengeye ulaştığını varsaymak, fazlasıyla naif olur. Aksine, iletişim ağlarının giderek yoğunlaşması ve ulaşım kapasitesinin artmasıyla birlikte, bu gelgitlerin daha da şiddetleneceği öngörülebilir. Ancak Büyük Sınır boyunca egemen olan son derece tek taraflı kültürel karşılaşma biçiminin yeniden yaşanması pek olası görünmüyor. Yalnızca, yeryüzünün geniş bölgelerinde ani bir nüfus azalmasına yol açacak ölçekte bir felaket –adeta bir kıyamet– yakın geçmişin sınır koşullarını yeniden gündeme getirebilir.

Erken modern dönemde hastalıklara karşı savunmasız toplulukların yaşadığı demografik felaketin telafisi için doğal bir zincirin devreye girdiği söylenebilir. Bu sürecin en belirgin ifadesi, Avrupa'nın öncü yerleşim faaliyetleri olmuştur. Yaklaşık bir yüzyıl önce Turner'ın analiz ettiği üzere, sınır yaşamının birbirini izleyen her aşaması, daha büyük bir toplumsal karmaşıklık ve daha incelikli bir sosyal hiyerarşi ortaya

çıkarmış; böylece, insanların dünyayı işgal etmeye başladıkları dönemdeki parçalanmışlığı onarmıştır.

Daha tam anlamıyla uygar bir duruma doğru gelişimin herhangi bir evresini idealize etmek, Turner ve Webb'in yanı sıra Amerikan halkının geniş bir kesiminin de kapıldığı türden romantik bir hayaldir.[50] Ne var ki günümüzde Amerika Birleşik Devletleri, birçok açıdan Avrupa medeniyetinin eski merkezleriyle tam anlamıyla başa baş hale gelmiştir. Artık tarih yazımımızın da bu gelişmeye ayak uydurması; dar ufuklu bir geçmişi yüceltmeyi bırakıp, onun yerine Avrupa uygarlığının büyük destanı ve yeryüzündeki tüm insanlık serüveni içindeki yerimizi tanıma zamanı gelmiştir.

Bana göre bu, bilgelik yolunun başlangıcıdır. Ülkemizi, on dokuzuncu yüzyılın en izole yıllarında bile hiç ayrı düşmediğimiz dünyaya yeniden yöneltmek, Amerika Birleşik Devletleri tarihçilerinin önündeki en acil görevdir. Belki de bu dersler, görev haline getirebildiğim bakış açılarını düzeltmek ve ayrıntıları geliştirmek amacıyla başkalarını da bu çabaya katılmaya teşvik eder.

50 Bkz. Henry Nash Smith, *Virgin Land: The American West as Symbol and Myth* (Cambridge, Mass., 1950), Bölüm 22; burada Turner'ın "uygarlık" ve "kültürel ilkelcilik" değerleri arasındaki ikircikli tutumuna yönelik eleştiri yer almaktadır.

BÖLÜM II

İNSANLIĞIN DURUMU EKOLOJİK VE TARİHSEL BİR BAKIŞ

Teşekkür Bölümü

Üniversite, öğretim üyeleri ve öğrencilere tanıdığı boş vakitten ziyade, öğrencinin ya da öğretmenin hazır olup olmamasına bakmaksızın, belirlenmiş bir zamanda söyleyecek bir şeyi olmasını gerektiren sınıf içi performanslar yoluyla bilimsel çalışmayı teşvik eder. Belirli bir konu hakkındaki ilk ifadeler bu şekilde zorunlu kılınarak, fikirler adeta var olmaya zorlanır; ardından bu fikirler, yapılan incelemelerde ya çürüyüp kaybolur ya da gelişip güçlenir.

Clark Üniversitesi'ndeki Bland-Lee dersleri, bu geleneğin bir parçasıdır. Dersi veren kişi konusunu seçme özgürlüğüne sahiptir; ancak araştırması ne kadar eksik, hazırlığı ne kadar kusurlu olursa olsun, belirlenen zamanda söyleyecek bir şeye sahip olmak zorundadır. Bu zorunluluk olmasaydı, bu makale asla yazılmazdı.

Aslında, 1978 Eylül'ünde teslim edilen metin, büyük ölçüde ilk taslağı okuyan arkadaşlarımın ve meslektaşlarımın eleştiri ve önerileri doğrultusunda daha sonra revize edildi ve (biraz) genişletildi. Bu isimler arasında en yardımsever olanlardan bazıları şunlardır: Robert McC. Adams, Albert O. Hirschman, Arcadius Kahan, Donald McCloskey, Daniel

Pipes, Hugh Scogin ve Edward Tenner. Her ne kadar tavsiyelerini her zaman kabul etmemiş ya da bana önerdikleri tüm yolları denememiş olsam da aşağıdaki makalenin dengesi ve (inanıyorum ki) ikna ediciliği onların katkıları sayesinde önemli ölçüde arttı. Yine de bu vesileyle sunulan temel argüman ve iddialardan sapmamanın en doğrusu olduğunu düşündüm; çünkü aksi halde, başka unsurlar eklenerek ya da tarihsel karmaşıklığı daha eksiksiz değerlendirmek amacıyla genellemeler değiştirilerek, metnin insanlık geçmişine dair bir özet olma niteliği büyük ölçüde zarar görebilirdi. Özellikle, Clark Üniversitesi Tarih Bölümü Başkanı olarak Worcester'da beni ağırlayan Professor George Billias'a ve daveti ilk kez gündeme getiren, söylediklerime duyarlı ve anlayışlı tepkiler veren Professor Theodore von Laue'ya özel bir teşekkür borcum var.

Chicago, 12 Ekim 1979

MİKROPARAZİTİZM, MAKROPARAZİTİZM VE KENTSEL DÖNÜŞÜM

İnsanlığın yeryüzündeki macerasını iki derslik dar bir alana sıkıştırmaya çalışmak ne kadar saçma görünürse görünsün, ben tam da bunu yapmayı öneriyorum. Sonuçta saçmalık, bizi sıradan söylemin sınırlarının ötesine taşır ve her entelektüel disiplin –özellikle de tarih– ayrıntılı araştırmaların ve günlük öğretimin yürütüldüğü anlayış çerçevesini sık sık gözden geçirmek zorundadır. Bunu yaparken insanlığın tüm geçmişine son derece dar bir pusulayla bakarak gerçekten önemli dönüm noktalarını düşünmek zorunda kalacağız. Tabiri caizse tarihî görünüm ayrıntılarının altında yatan jeolojik yapıları kavramaya çalışacağız. Fikirlerim sizi ikna etmese bile, bu ihtiyatsız genelleştirme girişimi, küçük ölçekli tarih bilgisinin atalarımızdan miras aldığımız büyük tabloyla nasıl uyum sağladığını ve anlamının bir kısmını ondan nasıl aldığını daha iyi fark etmenizi sağlayabilir.

***

Bugüne dek insanlık tarihini incelediğimiz geleneksel çerçeve büyük ölçüde şu şekilde olmuştur: İnsanlık geçmişi iki temel döneme ayrılır –tarihöncesi ve tarih– ve bu ikisi arasındaki sınırı yazının icadı belirler. Tarihöncesi dönem; Eski Taş Çağı, Yeni Taş Çağı ve arkasından, Kalkolitik Çağ, Tunç Çağı ve Demir Çağı şeklinde ayrılır. Tarihsel dönem ise antik, orta çağ ve modern dönem olmak üzere üçe ayrılarak devam eder.

Geçmişimize uygulanan bu terimler, görünüşte, birbiriyle pek de uyumlu olmayan tuhaf bir bütün oluşturur. Tarihöncesi dönemlendirme, alet ve silahların yapımında kullanılan malzemelerin günümüze ulaşabilmesine dayanır; oysa gerçek alet takımının büyük bir bölümünü oluşturmuş olması muhtemel ahşap ve diğer bozulabilir malzemeler umursanmadan dışarıda bırakılmıştır. Öte yandan, yazı sonrası dönemin üçe ayrılması aslında oldukça seçkin bir edebî zevke dayanır; bu yaklaşım, Çiçero tarzına benzeyen Latinceyi dirilterek modern çağı başlattıklarına inanan ve Orta Çağ'ı doğru Latincenin unutulduğu bir dönem olarak tanımlayan İtalyan hümanistler tarafından icat edilmiştir.

Elbette, her iki sınıflandırma sistemine de zamanla farklı anlamlar yüklenmiştir. Örneğin 1940'larda, V. Gordon Childe, antik alet biçimlerini ve yapıldıkları malzemeleri tanımlamanın ötesine geçerek, bu aletlerin kullanım amaçlarını sorgulamış ve avcılık ve toplayıcılıktan (Eski Taş Çağı), yiyecek üretimine (Yeni Taş Çağı) ve oradan kentsel çağa (Tunç Çağı ve ardından gelen tüm tarihî dönem) uzanan yarı-Marxist bir evrim şeması ortaya koymuştur.

Daha eski bir geçmişe sahip olan İtalyan hümanistlerin, tarihsel dönemi orta ve modern zamanlar olarak ayırması ise

zaman içinde çok daha çeşitli ve sert yeniden yorumlamalara maruz kalmıştır. Örneğin, on dokuzuncu yüzyılın başlarında Leopold von Ranke, tarihsel dönemleri uluslararası ilişkiler temelinde yeniden düzenlemiştir. Böylece Orta Çağ, Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasıyla; modern zamanlar ise İtalyan şehir devletlerinin etkin egemenliğinin, 1494'te, Alpler'in ötesindeki güçlerce gölgede bırakılmasıyla başlamıştır. İngiliz tarih yazımı ise modernliği, genellikle Avrupa'nın denizaşırı keşiflerine (1492 ve sonrasına) dayandırmayı tercih etmiştir. Öte yandan, Karl Marx'ın kehanet niteliğindeki vizyonu, antik, orta çağ ve modern zamanları sırasıyla kölelik, serflik ve ücretli işçilik gibi yaygın emek biçimleri temelinde tanımlamıştır.

Daha yakın dönemde, modern çağın alt bölümleri, birçok tarihçi için giderek daha fazla önem kazanmaya başladı; bu durum, tarihin eski üçlü ayrımını gölgede bıraktı ya da bırakma tehlikesi oluşturdu. Bu detaylandırma, daha ünlü olan Arnold J. Toynbee'nin amcası Arnold Toynbee'nin Sanayi Devrimi kavramını ortaya atmasıyla 1880'lerde başladı. Bu kavram, tam da Kral III. George'un (1760–1820) saltanat dönemiyle örtüşüyordu; zira Toynbee, Oxford'da o saltanatın tarihini anlatan bir ders vermek üzere işe alınmıştı. Daha sonra diğer tarihçiler, on altıncı yüzyıla ait bir Ticari Devrim keşfettiler; Fernand Braudel ise 1630'larda Akdeniz'den Avrupa'nın kuzeyine doğru yaşanan coğrafi ağırlık kaymasını vurgulayarak bu devrimi on yedinci yüzyıla taşıdı. Aynı zamanda, belki de tarihöncesi araştırmacılara öykünülerek, ekonomi tarihçilerinin sayfalarını çok sayıda teknolojik çağ süslemeye başladı: kömür ve demir çağı, elektrik ve kimyasallar çağı, atom reaktörleri ve elektronik çağı vb.

Daha da yakın bir tarihte, 1960'larda, çağdaş koşulların öylesine eşi benzeri görülmemiş özellikte olduğu ve bu nedenle tarihsel tecrübenin artık geçerliliğini yitirdiği iddiası moda haline geldi. Bu bakış açısından hareketle, geleneksel ve modern toplumları karşıt kutuplara yerleştiren çeşitli tipolojiler, modern öncesi insan geçmişinin hızla bir kenara atılmasını meşrulaştırdı. Modernite eşiğini genellikle on dokuzuncu ya da yirminci yüzyıla yerleştiren bu yaklaşım, insanlık tarihinin büyük bir kısmını, kendi çağımızı anlama çabalarının dışında bıraktı.

İnsanlığın derin geçmişini dünyanın güncel karşılaşmalarından ayırma çabasını elbette esefle karşılıyorum. Bununla birlikte, işe yarar bir geçmiş, anlaşılır olmalıdır; burada sunduğum yüzeysel yorumlardan bile görülebileceği üzere, insanlığın durumunu zamansal olarak genel bir haritaya oturtma konusunda ciddi bir kafa karışıklığı içerisindeyiz. Bu dersler, ekolojik kavram ve terimleri bir araya getirmeye çalışarak bu kafa karışıklığını bir nebze daha artırabilir. Daha spesifik olarak, mikroparazitizm ve makroparazitizm kavramlarının değişken modellerini ikiz değişkenler olarak ele almayı ve bunların, insan yaşamını, geçmişte olduğu gibi bugün de derinden etkilediğini göstermeyi öneriyorum.

Mikroparazitizm derken neyi kastettiğimi umarım şimdiye kadar yeterince açık bir şekilde ifade etmişimdir. Bu terim, besin konusunda insanlarla rekabet eden mikroskobik organizmaların metabolik faaliyetlerini tanımlar. Bu organizmalar, yediğimiz besinlerin dokularını kısmen istila ederek bu rekabeti sürdürürler. Mikroparazitler, besine bizden önce ulaşarak o gıdadan enerji elde etme çabamızı doğrudan engelleyebilirler. Buğday pas hastalığı, hayvan vebaları ve

daha genel hatlarıyla, insan ambarlarındaki böcek ve sıçan yağmalamaları bu tür bir mikroparazitizme örnek verilebilir.

Organizmalar ayrıca insan vücudunu istila ederek doğrudan dokularımızdan da beslenebilir. Bu tür istilalar kimi zaman belirgin bir olumsuz etki yaratmasa da çoğu kez hastalık ya da ölümle sonuçlanır. Öldürücü ve zayıflatıcı hastalıkların insan sayısı, dayanıklılığı ve "eşyanın tabiatı"na dair fikirler üzerindeki etkisi kayda değer ölçüdedir. Bireyden bireye, zamandan zamana ve mekândan mekâna keskin biçimde değişen mikroparazit karşılaşmaları, biyolojik yaşamın kalıcı bir gerçeğini oluşturmaktadır. Kısacası, mikroparazitizm, bireysel ve toplu hayatta kalma çabalarımızı sürekli aşındıran, yeraltında durmaksızın dönen bir değirmen taşı olagelmiştir ve olmaya da devam etmektedir.

Makroparazitizm terimini kullanışım, itiraf etmeliyim ki, mikroparazitizm kadar açık ve net değildir. Uzak atalarımız yeryüzünün en korkutucu avcıları haline geldiklerinden beri, başka hiçbir tür, düzenli biçimde insan bedenlerini öldürüp yiyerek beslenememiştir. Oysa makroparazitizm sözcüğünün alışılagelmiş anlamı tam da budur; bu nedenle, teknik tanımına göre değerlendirildiğinde, makroparazitizm insanlık tarihi boyunca oldukça önemsiz bir rol oynamıştır.

Yine de bana öyle geliyor ki bir insan ya da bir grup insan, diğer insanların mallarına el koyduğunda ya da hizmetlerini zorla aldığında, yabancı bir makroparazitik türün davranışlarını andıran bir biçimde hareket eder; bu nedenle, benzetme yoluyla makroparazitik olarak adlandırılabilecekleri metaforik bir anlam söz konusudur. Kuşkusuz, ürettiklerini başkalarının tükettiğini gören ya da başkası için çalışmaya zorlanan köylülerin çoğu, kendi kişisel refahları için gerekli

kaynaklara erişimlerinin, bu tür işlemlerle aktarılan mal ve hizmetlerin miktarıyla orantılı olarak azaldığını fark eder. Silahlı yağmacıların bir çiftçi köyüne saldırması durumunda, bir hayvan türünün başka bir tür üzerindeki makroparazitizmine benzerlik oldukça belirgindir. Hasattan pay almak için gelen vergi ya da kira tahsildarları örneğinde bu benzerlik, genellikle bir ani ölüm söz konusu olmadığından, o kadar açık değildir. Yine de bireyler değil de biyolojik popülasyonlar dikkate alındığında, makroparazitin beslendiği bitki veya hayvanların hayatta kalmasına duyduğu bağımlılık, vergi ya da kira tüketicisinin mükelleflerinin varlığına duyduğu bağımlılıkla karşılaştırılabilir. Dolayısıyla, [tahsil edilecek] ödemeleri, vergi ve kira ödeyenlerin aynı zamanda kendi yaşamlarını sürdürebilmelerine olanak tanıyacak şekilde düzenleyen gelenek ve kurumlar, Afrika koruma alanlarındaki aslanlar ile antiloplar arasında gözlemlenen ve yırtıcıları nispeten az, avları ise görece çok tutan doğa dengelerine benzer.

Bu nedenle, makroparazitizm terimini insan grupları ve sınıfları arasındaki sömürü ilişkilerini tanımlamak için kullanmayı öneriyorum. Bunu yaparken, terimin tam ekolojik anlamına pek de haksızlık etmiş olmayacağımı düşünüyorum. Bu mecazi kullanım, tarihin büyük bölümünde çoğunluğu oluşturan bir kesime –yani yiyecek üretiminin icadından sonra tarlalarda çalışan ve hasatlarının bir kısmını, bunu bizzat kendi amaçları için kullanan başkalarına ödemek zorunda kalan insanlara– odaklanma avantajı sağlar. Vergi ya da kira ödeyenlere somut bir geri dönüş ancak nadiren söz konusu olmuştur. Öte yandan, daha acımasız ve deneyimsiz başka sömürücülere karşı korunma, elle tutulmaz ama gerçek bir al gülüm–ver gülüm işlevi görebilmiştir.

Mikroparazitizmi, zaman içinde insan topluluklarını öğüten alttaki değirmen taşına benzetirsek, insanlar arası makroparazitizm de insanlığın çoğunluğu üzerinde ağır bir baskı kuran ve neredeyse aynı ölçüde evrensel olan üstteki değirmen taşıdır. Bu iki parazitizm biçimi, kaynakları sistematik biçimde insanların kontrolünden çekip alarak, uygar toplumların köylü çoğunluğunu çoğu zaman asgari geçim sınırında tutma eğiliminde olmuştur.

Bunun ortalama olarak yeterince uzun süreler boyunca doğru olması mümkün görünse de makroparazit–mikroparazit dengelerinde sık sık büyük ve yıkıcı sarsıntılar yaşanmıştır. Tarihte kayda değer rol oynayan savaşlar, salgın hastalıklar ve kitlesel göçler, insanlığın bugüne kadar hayatta kalmayı ve hatta gelişmeyi başardığı ekolojik dengelerin ne kadar kırılgan olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Zira tüm bu felaketlere rağmen, insan emeği, savaşların ve salgınların yol açtığı zararı genellikle birkaç kuşak içinde onarmaya yetmiştir. Böylece, bir denge noktasının çevresinde durmaksızın dalgalanan bir örüntü ortaya çıkmıştır. Prensip olarak (pratikte olmasa da), bu tür dalgalı bir denge –diğer hayvan ve bitkilerin ekolojik dengelerinde olduğu gibi– yüzlerce, hatta binlerce yıl sürebilir.

Organik evrim, yeterince uzun bir zaman diliminde, bitki ve hayvanların ekolojik ilişkilerini elbette dönüştürür. Tarihî açıdan kısaltılmış bir zaman ölçeğinde ise insanlığın keşif ve icat yapma kapasitesi, zaman zaman yeni zenginlik biçimlerine erişerek benzer etkiler yaratır. Bir icat çoğu kez başka icatları tetikler. Bu durumda, bozulan toplumsal ve biyolojik dengeler içinde yankılanıp duran, kontrolden çıkmış değişim, konak-parazit dengesini yüzyıllar boyunca bozabilir. İnsan nüfusu ve becerileri, daha önce ulaşılamayan eşikleri,

bu şekilde defalarca aşmıştır. Ne var ki daha uzak geçmişte, makroparazit–mikroparazit dengeleri, insan varlığını kısıtlama yeteneklerini yeniden dayattıkça, yeni sınırlar içinde istikrara yönelen belirgin bir eğilim gözlemlenebilir. Belki son yüzyıllardaki endüstriyel genişleme de yeterince uzun bir zaman dilimi içinde bu örüntüye uyum sağlayacaktır. Ne kadar bol görünürse görünsün –demokratik eşitlik kuramlarının öngördüğü ya da öngörmesi gereken durum bu olsa bile– yeni zenginlik, insan ilişkilerindeki parazitizmi ortadan kaldırmaya yetmeyebilir.

İnsanlığın durumuna dair bu kasvetli tablo ne kadar inandırıcı görünse de bunun hayatın apaçık bir gerçeği olduğunu öne sürmek niyetinde değilim. Aksine, karşılıklılık da insanlar arasında bir gerçektir ve sömürü ve dengesiz el koymalar kadar, her iki tarafın somut bir avantaj elde ettiği ticari ilişkiler de tarihsel kayıtların bir parçasıdır. Kuşkusuz, uygarlık tarihinin ilk evrelerinde ticaret ve piyasa tarafından düzenlenen üretim, sınırlı bir öneme sahip görünmektedir. Yüzyıllar boyunca, ilgili taraflarca isteyerek ve özgürce gerçekleştirilen mal ve hizmet alışverişi, sürekli olarak zorla kesintiye uğrama riski altında olduğu için zaman zaman akamete uğramıştır. Uzaklardaki yağmacılar da yakındaki yöneticiler de satın almak yerine el koyma eğiliminde olmuşlardır; el koyduklarında ise ticari ilişkiler ve pazara yönelik gönüllü üretim zayıflamış, hatta bir süreliğine tümüyle yok olmuştur. Ancak, farklı bölgelerden gelen ya da farklı becerilere sahip kişilerce üretilen malların takasında var olan karşılıklı faydalar nedeniyle, piyasa davranışı her zaman yeniden kök salma eğilimi göstermiştir. Zamanla, karşılıklı yarar sağlayan ticaretin ve serbestçe pazarlık edilen fiyatlarla satışa yönelik

üretimin ölçeği ve önemi artmış; böylece, sömürülen ile sömüren arasındaki doğrudan çıkar çatışması hafiflemiş, hatta kimi zaman aşılmıştır.

Makroparazit sömürüsünün gelecekte ne ölçüde dizginlenebileceği, bana göre, ucu açık bir soru gibi görünüyor. İnsan becerilerinin bulaşıcı hastalıkları tamamen yok edip edemeyeceği ya da insan gıdalarıyla beslenen rakip yaşam formlarını alt edip edemeyeceği sorusu da buna bağlı olarak cevapsızdır. Geçmişte bu dengelerde büyük ve beklenmedik değişimler yaşanmıştır; günümüzde ise her iki yönde de aşılamaz sınırlara ulaşılması olası değildir. Önümüzde ne tür felaketler bulunursa bulunsun, mikro ve makroparazitizmin iki değirmen taşı dönmeye devam etse bile, insanlığa yeryüzüne egemen olma olanağı tanıyan süreçler son bulmuş değildir. Bu derslerin amacı, söz konusu dengelerde sistematik değişimlerin yaşandığı zamanları ve koşulları belirlemek olacaktır.

***

İnsanın ekolojik tarihinin ilk dönüm noktasının, en uzak atalarımızın besin zincirinin tepesine yükselmesi olduğunu varsayıyorum. Bu, büyük olasılıkla dilin edinimi ve yine dilin sağladığı üstün insan davranışı koordinasyonunun bir sonucuydu. Kelimeler, doğal çevrenin anlamlı yönlerini, söz konusu olan ister yiyecek, ister düşman, ister alet, ister oyuncak olsun, daha hassas bir şekilde ayırt etmeyi mümkün kıldığında, bilgi ve beceri birikmeye başlayabildi. Ava çıkmadan önce bir plan üzerinde anlaşarak av sırasında daha kesin bir iş birliği yapabilme olasılığı da en az bunun kadar önemliydi. Dil, faydalı bir yeni keşif ya da icadın sonraki kuşaklara aktarılmasını da büyük ölçüde kolaylaştırdı. Uzun vadede, bu

yetiden kaynaklanan beceri ve bilgi birikimi, insanlığın doğa içindeki yerini dönüştürdü.

İlk tam anlamıyla insan olan avcı-toplayıcılar, kendilerini tropikal Afrika'da, çok sıkı bir yaşam ağıyla çevrili bir şekilde yaşarken buldular. Afrika'nın ekolojisi, insanlıkla birlikte evrimleşmiş yoğun bir mikroparazit dizisini içeriyordu (ve hâlâ içermektedir). Mikroparazitler, insan varlığına o kadar uyum sağlamışlardı ki insan sayısındaki herhangi bir belirgin artış, enfeksiyon ve istila düzeyinde ani bir yoğunlaşmayı beraberinde getiriyordu.[1] Besin kaynaklarının sınırlılığıyla birlikte, tropikal mikroparazitler, uzak atalarımızın doğa dengesinde nispeten nadir kalmasını sağladı.

Bir sonraki dönüm noktası da aynı ölçüde varsayımsal bir yeniden yapılandırma meselesidir; çünkü bu, insanların, Sahra altı Afrika'da insan yaşamını sınırlayan mikroparazitlerin çoğunun hayatta kalamayacağı daha soğuk ve kuru bölgelere nüfuz etmesini içeriyordu. Bu noktada kilit icat, neredeyse tüysüz derimizin yanında tropikal bir mikroçevreyi korumak üzere giysilerin kullanılmasıydı. Sırta geçirilen bir ayı postu ve insanlık tarihinin başlangıcına yakın bir zamanda edinilen bir beceri olan ateşin kontrol altına alınması, donma derecesindeki sıcaklıklarda hayatta kalmayı mümkün kıldı; hayvan kürkleriyle insan bedeni arasındaki uyumu artırmak için dikiş ve terzilik icat edildiğinde ise eski avcılar Arktik

1 Bu tür doğal mikroparazitlerin insan yaşamını sınırlamadaki gücü, Doğu Afrika'da çeçe sineklerinin sığırlara ve insan istilacılara ölümcül uyku hastalığı bulaştırdığı bölgelerde büyük av hayvanlarının 20. yüzyıla kadar hayatta kalabilmiş olmasıyla kanıtlanmaktadır. Sıtma da biraz daha az şiddetli olsa da çok yakın zamana dek Afrika'da insan yaşamı üzerinde benzer sınırlamalar oluşturmuştur.

topraklara bile girebilir hale geldi. Bu da insan nüfusunun dünya genelinde hızla yayılmasını sağladı.

Birkaç mikroparazit, muhtemelen insanlığın büyük yayılma sürecinde buna eşlik etti: örneğin yaws,* insan vücudunun sıcaklığını hiç terk etmeden deriden deriye bulaşabiliyordu. Ancak tropikal mikroorganizmaların çoğu, insanların baş etmeyi öğrendiği ölümcül soğuklara karşı koyamıyordu. Bu nedenle, ılıman bölgelere giren avcı-toplayıcı gruplar, Afrika kıtasının beşiği olan topraklarda insan nüfusunu diğer yaşam formlarıyla dengede tutan mikroorganizmaların neredeyse tamamını geride bırakmış oldular.

İnsanlığın ilk küresel nüfus patlaması muhtemelen bu şekilde başladı ve ılıman ve sub-arktik bölgelerdeki ve Yeni Dünya'daki iri yapılı hayvanlar arasında, önceden var olan ekolojik dengeleri ciddi biçimde sarstı. Dünyanın yeni bölgelerine ulaşabilen yetkin avcılar, en azından başlangıçta, iri ve tedbirsiz av hayvanlarını kolayca öldürebiliyorlardı. Bazı bilim insanları, Buzul Çağı döneminde özellikle Amerika'daki büyük hayvan soy tükenişinin, tropikal mikroparazitlerin yokluğunda serbestçe çoğalan insan topluluklarının bilinçsiz aşırı avlanmasına bağlı olduğunu savunur.[2]

İnsan avcıların tüylü mamutlar ve birçok büyük hayvan türünün yok oluşunda başlıca etken olup olmadığı bilinmez; ancak bu canlılar ortadan kaybolunca, bunları besin kaynağı

---

* ekvator frengisi (çn)

2 Buzul Çağı dönemi kitlesel yok oluşlarına dair bu yorum evrensel olarak kabul görmemektedir. Kuzey buz tabakasının son ilerleyişi ve geri çekilişi sırasında meydana gelen iklim değişiklikleri daha önemli bir rol oynamış olabilir. İnsan yayılımı, keskin iklim değişiklikleriyle aynı zamana denk gelmiştir ve eski ekolojik dengeleri bozma sürecinde bu iki faktörün etkisini birbirinden ayırmaya çalışmak hatalıdır.

olarak kullanan insan topluluklarının ciddi bir krizle karşılaştığı açıktır. Avrupa'daki etkileyici kabuk yığınlarının da doğruladığı üzere, kabuklu deniz ürünlerinin, gelgitli kıyılarda toplanmaya başlanmasıyla kriz, daha yoğun bir toplayıcılıkla yanıt bulmuştur. Ancak bu yoğun toplayıcılık, dünyanın çeşitli bölgelerinde zamanla yerini gıda üretimine bırakmıştır. İnsanlar, besin olabilecek belirli bir bitkinin yetişebileceği alanı genişletmek amacıyla doğal çevreyi kasıtlı eylemlerle değiştirmeyi öğrenmişlerdir. Bu eylemler, yıl boyunca gerekli besinin büyük kısmını sağlayacak kadar başarılı olunca yeni bir yaşam biçiminin temelleri atılmıştır.

Tarım yöntemleri ve insan topluluklarının bağımlı hale geldiği bitki türleri büyük ölçüde çeşitlilik gösteriyordu. Ancak doğal çevreyi değiştirerek, yabani otları (yani insanlar için besin değeri olmayan, rekabetçi bitkileri) bastırarak ve istenen birkaç bitki türünün bolluğunu artırarak gıda arzını yükseltme fikri her yerde ortaktı. Bu yöndeki çabaların sonuçlarının –her ne kadar kimi zaman gecikmiş olsa da– yaklaşık olarak aynı dönemde başladığı görülmüştür. Örneğin Amerika kıtasında, yeni ekim yöntemlerinin gerçekten büyük miktarda insan gıdası üretebilmesi için mısırın genetiğinde köklü değişiklikler yapılması gerekmiştir.

İnsanlar, (hayvanların evcilleştirilmesiyle ya da evcilleştirme olmaksızın) verimli bir tarım biçimi kurmayı başardıklarında, gıda üretiminin beraberinde getirdiği nüfus artışı ve yaşam tarzı değişimi mikroparazitizmin önemini artırdı. Tek tip bir bitki örtüsü üretmeyi hedefleyen insan faaliyetleri, söz konusu bitkinin doğal parazitleri olan tüm böcekler, mantarlar ve virüsler için geniş bir hareket alanı sağladı. Bu nedenle çiftçiler tarlalarında tek tip bitki popülasyonu oluşturmada ne

kadar başarılı olurlarsa, bu tür enfeksiyonlardan kaynaklanan kayıplara karşı o denli savunmasız hale geldiler. Ayrıca, yıl boyunca kullanılmak üzere hasat edilip depolanan gıdalar, başka bir dizi parazite; sıçanlar ve fareler, böcekler, küfler ve benzeri zararlılara karşı savunmasız hale geldi.

Ancak insanlar hayvan ve böcek rakiplerini görebiliyorlardı. Bu noktada zekâ, örneğin saklama kavanozlarını böceklere ve farelere karşı dayanıklı hale getirmenin yollarını bularak bu felaketleri sıkça bertaraf etti. Hatta mantarlar ve virüsler bile zaman zaman savuşturulabiliyordu. Bu yaşam formlarının yayılmasına elverişli nem ve sıcaklık koşulları –en azından kimi zaman– gözlemlenebiliyor ve ardından insan eylemleriyle ya önleniyor ya da en aza indirilebiliyordu. Ancak doğal yaşam dengesine yönelik her kasıtlı müdahale, doğadaki denge içinde insan eliyle anormal şekilde çoğaltılmış bitkiler üzerinde asalak olarak yaşayan ve insanla rekabet etmeye daima hazır "yabani" türlere karşı bitmek bilmeyen bir mücadele gerektiriyordu.

İnsanların kendi tüketimleri için ürettikleri gıdalar uğruna rakiplerine karşı verdikleri bu yoğunlaşmış mücadeleye paralel olarak insan vücudundaki enfeksiyonlar da arttı. Yıllarca aynı yerde kalan topluluklar, vücuda ağız yoluyla girip dışkıyla atılan birçok enfeksiyona karşı savunmasız hale geldiler. Sürekli hareket halinde olan avcılar anal-oral enfeksiyonlara nadiren maruz kalırken dışkılarına yakın mesafede yaşayan köylüler bu yolla bir konaktan diğerine geçen dizanteri gibi hastalıklara kolay hedef oldu. Sonuçta kirli su içmek, mikroskobun yardımı olmadan bakteriyel kirlenmeyi tespit edemeyen insanlar için 130 yıl öncesine kadar rutin bir şeydi.

Gıda üretimine geçiş, insan nüfusunda ikinci bir sıçramaya olanak tanıdı; çünkü tahıl tarlalarına ayrılan arazi, aynı alanın yalnızca avcılık ve yabani bitki-toplayıcılığı için kullanıldığı duruma kıyasla çok daha fazla insanı besleyebilirdi. Ancak her durumda, tarlaya dönüştürülebilecek arazi miktarının bir sınırı vardı ve çok geçmeden, artan mikroparazitizmin sınırlayıcı etkisi kendini göstermeye başladı. Gıda üretimine geçişi konusunda diğer bölgelere kıyasla daha fazla bilgiye sahip olduğumuz Yakın Doğu'da, tarımın ilk başlangıcından iki ila üç bin yıl sonra nüfus yoğunluğunda bir dengelenme yaşandığı gözlemleniyor. Çiftçiler Kuzey Afrika, Avrupa ve Hindistan gibi uzak bölgelere ilerledikçe sınır köyleri çoğalmaya devam etti. Ancak Yakın Doğu'nun ilk kalbi sayılan bölgede, yaklaşık M.Ö. 5000'ten sonra, bitki âleminin mühendisi olunarak elde edilen yeni ekolojik niş içinde insanlığın potansiyel olarak istikrarlı bir biçimde adaptasyon sağladığı, Neolitik köy yerleşimlerinin kaba taslak arkeolojik örneklerinden çıkarılabiliyor. Dünyanın diğer bölgelerinde ise beceri ve nüfusun önce hızla artması, sonra istikrara kavuşması şeklinde benzer bir ritmin ön kabul düzeyinde muhtemel olduğu düşünülür; ancak elimizde yeterli bilgi yoktur.

Bununla birlikte en eski köy tarımı modeli sonsuza dek sürmedi. M.Ö. altıncı binyılda Dicle-Fırat nehirlerinin kıyılarında çok daha verimli yeni tarım yöntemleri kullanılmaya başlandı. Hayati önem taşıyan iki buluş vardı: Sulama, ekilen mahsullere ihtiyaç duydukları suyu sağlayarak bol verim alınmasını garanti etti; saban ise insan kas gücünün işleyebileceğinden en az dört kat daha geniş alanların sürülmesini mümkün kıldı. Sabanla sürme, aynı tarlaların tarıma sürekli elverişli tutulmasını da sağladı. Yabani otlar nadasla, yani

büyüme mevsiminde toprak sürülerek otların yok edilmesiyle kontrol edilebiliyordu. Rekabet halindeki türleri bu şekilde ortadan kaldırmak ekolojik bir boşluk yaratıyordu. Ertesi yıl bu boşluk, ekilen tahılda, özellikle sulama varsa, bol ürünle karşılık buluyordu. Felaketler tamamen ortadan kalkmamıştı: Tahılda pas veya külleme oluşması ya da sel baskınları hâlâ mümkündü; ancak bu tür olaylar nadirdi. Çoğu yılda hasat miktarı, üretim için harcanan çabayı fazlasıyla karşılıyordu.

Böylece yıllık gıda ihtiyacının iki katı kadar arazi sabanla işlenerek ve bu arazinin yalnızca yarısı her sezon ekilerek, Dicle-Fırat vadisinde tam anlamıyla yerleşik bir tarım biçimi ortaya çıktı. Oysa önceki dönemlerde Neolitik çiftçiler birkaç yıllık ekimin ardından eski tarlaları terk edip kes ve yak olarak bilinen yöntemle ormandan yeni tarla açarak yabani ot istilasından kaçınabiliyorlardı. Sabanla sürme ve sulama, açıkça kes ve yak tarımına kıyasla arazinin çok daha yoğun bir şekilde tarımsal amaçla kullanımını sağladı. Öte yandan bu kazanım, kendi felaketini de beraberinde getirdi; çünkü tam yerleşik tarım köyleri yeni ve daha yoğunlaşmış parazitlenme biçimlerine açık hale geldi.

İlk olarak makroparazitizmi ele alalım. Çiftçilerin düzenli ve bol hasat elde edeceklerinden emin olmaları, onları yalnızca kendilerini değil, hasatlarının bir kısmını vermeleri için onları ikna edebilecek ya da zorlayabilecek başkalarını da geçindirebilir hale getirdi. Bu durum gerçekten de M.Ö. 4000 ile 3000 yılları arasında Dicle-Fırat taşkın ovasında yaşandı. Gıdanın, onu üretenlerden, artık toprak işlemek zorunda olmadan beslenenlere aktarılması için geleneksel aktarma biçimleri tanımlanınca, yeni toplumsal çeşitlilikler mümkün hale geldi. Tam zamanlı uzmanlar, yaratıcılıklarını

eski ve yeni görevlere adadıkça, beceriler birikebildi. Sonuç olarak ortaya çıkan yüksek vasıflı toplumları, daha basit ve homojen insan topluluklarından ayırmak için genellikle medeni tabirini kullanıyoruz. Uzmanlaşmış elitlerin toplandığı kentler, uygarlığın ayırt edici özelliği oldu.

Kuşkusuz vergi ve kira tahsildarları tarlalarda çalışanlara çok fazla baskı uyguladıklarında, kaçma seçeneği hâlâ vardı. Ancak pratikte bu oldukça maliyetli bir alternatifti. Kaçan bir çiftçinin, işlenmemiş bir araziden başlayarak bir sonraki sezonda ürün yetiştirebileceği bir yer bulması gerçekten nadir bir durumdu. Ve bütün bir yıl boyunca, vahşi doğada bulunabilecek yiyecekler dışında başka bir şey yemeden yaşamak gerçekçi değildi. Bu nedenle sulama ve saban tarımının sağladığı yüksek verimlilik ve güvenilirlik, çiftçileri toprağa oldukça etkili biçimde bağladı ve bu tür nüfusları vergi ve kira tahsildarları için kolay hedef haline getirdi. Medeniyet ve onu karakterize eden mesleki beceri ve iş bölümü farklılaşmaları bu temel olguya dayanıyordu. Medeni insan toplumu, temelde ev sahipleri (gıda üreticileri) ve parazitler (tarlalarda çalışmadan yemek yiyenler) arasında bölünmüştü.

Elbette, bu yeni ilişkinin başlangıçta gıda üreticileri için özellikle ağır bir yük oluşturup oluşturmadığı tam kesin değildir. Tarlada sürdürülen düzenli bir çalışma, çiftçinin ve ailesinin yıllık ihtiyacının ötesinde bir tahıl fazlası ürettiği sürece, bu ihtiyaç fazlası kısmı elden çıkarmak büyük bir kayıp sayılmazdı. Buna karşılık, en eski sulama toplumlarını yöneten rahipler tanrılarla iyi ilişkileri güvence altına alıyordu; zira tanrısal hoşnutsuzluğun yıkıcı seller veya başka doğal felaketler biçiminde ani yıkımlara yol açabileceği bir dünyada bu, azımsanacak bir mesele değildi. Yeni sulama projelerinin

ve diğer kamu işlerinin –özellikle de tapınakların– planlanması ve inşası da rahip yöneticilerin yetki alanına giriyordu ve bu işler ustaca yürütüldüğünde toplumun toplam zenginliği ve görkemi doğrudan ve gözle görülür şekilde artıyordu. Bu nedenle, gıda üreticileri ile gıda tüketicileri arasındaki ilk ilişkinin simbiyotik olduğu ve köylü çoğunluk için görece az kayıpla sürdüğü düşünülebilir. Ancak bu varsayımı destekleyecek ya da çürütecek istatistiksel veriler kullanılamaz durumdadır; ayrıca, uygarlık tarihinin en başından itibaren daha sert ve sömürücü ilişkilerin hüküm sürmesi de mümkündür.

İnsan yaşam biçimindeki bu üçüncü büyük dönüşümün üç yönü burada yorumlanmaya değer görünmektedir. Birincisi, becerilerin hızla geliştirilmesine olanak tanıyan mesleki uzmanlaşmanın, insan eylemlerinin doğal yaşam ağına dayattığı ekolojik yıkımı daha da şiddetlendirmesidir. Medeniyet, başlangıcından itibaren, verimli ovalarda çevresine etki etmek suretiyle giderek daha yetkin, daha güçlü ve daha kalabalık hale gelen bir nüfusun, önceden orada bulunanları, kendi iradesine uygun biçimde değiştirip dönüştürmüştür. Örneğin kereste, yapı taşı, metaller ve nadir ya da değerli maddelerden oluşan uzun bir liste, yalnızca taşkın nehir ovalarının uzağında bulunabiliyordu. Çünkü bu ovalardaki zengin alüvyon, alt toprağı örtüyor ve iklim, büyük ağaçların büyümesine izin vermiyordu. Bu tür malları uzak yerlerden getirmek; ulaştırma alanında tekerlekli araçlar, yelkenli gemiler ve malları yüzlerce mil öteden kesmek, oymak ya da başka şekillerde hazırlayıp taşımak için gereken insan organizasyonları gibi adımların atılmasını gerekli kıldı. Bu da taşkın ovalarındaki medeniyetin, çok uzaklara kadar uzanan önceki ekolojik düzenleri

bozması ve çevresindeki halklara kimi zaman tamamlayıcı ama çoğu zaman keskin biçimde zıt olan davranış kalıplarını dayatması ya da dayatmaya çalışması anlamına geliyordu.

İnsan toplumunun kentsel dönüşümünün bu yönü oldukça bilindik olduğundan, üzerinde daha fazla durmam gerekmiyor. Ancak kentselliğin ikinci bir yönü olan mikroparazitizmin belirgin şekilde artması daha az bilinir bir olgudur. Örneğin sulama, çiftçileri su yoluyla bulaşan parazitlere maruz bırakmıştır; özellikle de yaşam döngüsünü tatlı su yoluyla salyangozlardan insanlara geçerek tamamlayan ve insan şistozomiyazisine neden olan bir organizma buna örnektir. Neolitik köylüler için zaten önemli olan kanalizasyon ve su temini sorunları, yerleşim yerlerinin büyümesiyle artmış, böylece şehirlerin ortaya çıkmasıyla birlikte anal-oral enfeksiyon yolu da yoğunlaşmıştır. İnsan nüfusunun uzun vadeli geleceği açısından daha da önemli olan şey, medeni topluluklar yeterli büyüklük ve yoğunluğa ulaştığında, havadaki damlacıklar yoluyla insandan insana bulaşan virüslerin süresiz olarak varlıklarını sürdürebilme olanağı bulmalarıydı.

Çiçek hastalığı, kızamık, boğmaca ve benzeri enfeksiyonlar, büyük olasılıkla hayvan sürüsü popülasyonlarından insanlara bulaş yoluyla insan hastalıklarına dönüşmüştür. Bu enfeksiyonlar, konaklarını öldürmediklerinde kan dolaşımında uzun süreli bağışıklık tepkileri oluştururlar. Bu nedenle, bir virüsün nesil zincirinin kesintiye uğramadan devam etmesi için her zaman yeni ve daha önce enfekte olmamış bireyler bulması gerekir. Bunu yalnızca büyük insan toplulukları mümkün kılar: Örneğin günümüzde kızamığın nesiller boyu varlığını sürdürebilmesi için yaklaşık 450.000 kişilik bir topluluk gereklidir. Elbette doğum oranları ve okul

çağı çocuklarının bir arada bulunma düzeni, kızamık gibi hastalıkların günümüzde yayılma dinamiklerini değiştirmiştir; yine de bu denli yüksek bir eşik, bu tür viral enfeksiyonların başlangıçta ne denli zorlu koşullarda varlık sürdürebildiğini gösterir. Açıkça görülüyor ki bu tür enfeksiyonlar ancak insan nüfusunun görece yoğun ve iletişim ağlarının geniş olduğu medeni toplumlarda kalıcı biçimde var olabilir.

Bu tür viral enfeksiyonların, yoğunlaşmış anal-oral yolla bulaşan hastalıklara ve ister böcek ister başka yollarla olsun alternatif konaklar aracılığıyla insanlara geçen enfeksiyonlara eklenmesi, medeni toplumların taşımak zorunda kaldığı mikroparazitik yükü açıkça artırdı. Kısacası organik evrim, insan nüfusunu eskiden olduğu gibi Afrika'nın tropikal ağının sınırladığı dönemden kurtararak, büyüyen nüfusun etrafına yeni bir yaşam ağı ördü.

Ancak bu sürecin ironik bir yan etkisi de vardı. Yoğun nüfuslu medeni merkezlerde hastalık deneyimi olan topluluklar, izole edilmiş, hastalık deneyimi olmayan halklara göre önemli bir epidemiyolojik avantaj elde etti. Bu tür izole insan toplulukları ile medeni topluluklar arasında ilk kez temas kurulduğunda, genellikle eski izole gruplar arasında, kitlesel ölümlere yol açan salgınlar patlak verirdi. Bu tür bir kırılganlığın etkisi, bu toplulukların medeni istilaya direnme kapasitelerinin yok olmasıydı. Çin, Orta Doğu ve Avrupa gibi yerlerdeki medeniyetlerin sayısının dikkat çekici derecede azlığı ve büyük medeni nüfusların nispeten homojen olması, büyük ölçüde bu epidemiyolojik-sosyolojik süreçten kaynaklanıyordu - ya da en azından ben kitabımda *Plagues and*

Peoples'da (*Salgınlar ve Halklar*) bunu savunuyorum. Konunun daha ayrıntılı açıklaması için sizi oraya yönlendiriyorum.[3]

Kentin dönüşümünde dikkat çekmek istediğim üçüncü yön, mesleki uzmanlaşmanın eşlik ettiği makroparazitizmin geçirdiği dönüşümdür. Kentler ortaya çıktıktan kısa süre sonra, uzmanlaşmanın doğurduğu yeni beceriler ve sulama ile saban tarımından kaynaklanan nispeten büyük zenginlik, bu kentleri silahlı yabancılar için saldırıya değer hedefler haline getirdi. Silahlı saldırının ilk örnekleri, muhtemelen kereste, maden ve diğer gerekli malları aramak için ilk kez dışarı çıktıklarında silaha sarılan kent halkına aitti. Her hâlükârda, bu durum, bize çok sonra (yaklaşık M.Ö. 1800) edebiyatçılar tarafından aktarılan Gılgamış hikâyesinin ardındaki muhtemel yorumu oluşturur. Bu saldırganlığı ilk başlatan kentliler olsun ya da olmasın, M.Ö. üçüncü binyılda yağma ve akınların Mezopotamya yaşamında önemli bir rol oynamaya başladığına kesin gözüyle bakılmaktadır. Dünyanın diğer bölgelerindeki medeniyetler de medeni becerilerin yarattığı zenginlik, yağma ve savaşı cazip kılacak düzeye ulaştığında, benzer şekilde ruhban sınıftan askerî yönetime geçmiş gibi görünmektedir.

Böylece insanlar, diğer insanları öldürerek –damlacık yoluyla bulaşan virüs enfeksiyonlarının medeniyete özgü olması gibi– medeniyete özgü yeni bir makroparazitizm türü yaratmaya başladılar. Yalnızca zengin ve farklılaşmış bir toplum, zorla el koymanın, uzmanlaşmış savaşçı toplulukların sürdürülebilir bir yaşam biçimi haline getirilebileceği kadar zenginlik üretebildiği için, insanlar arası makropara-

3 William H. McNeill, *Plagues and Peoples* (New York, 1976).

zitizmi sürdürebilirdi. Virüsler yalnızca insan nüfusu belirli bir yoğunluğun üzerine çıktığında hayatta kalabiliyordu; savaşçılar ise hem yeterli sayıda potansiyel tebaa hem de onlar arasında yeterince gelişmiş bir beceri dağılımına ihtiyaç duyuyordu. Sayı ve beceri olmadan, üyelerinin ihtiyaç duyduğu gıda veya silahları üretmeden yalnızca tüketen bir sınıfın varlığının uzun vadeli olması mümkün değildi. Bu nedenle, böyle bir yönetici sınıf da en az viral hastalıklar kadar uygarlığın ayırt edici bir simgesiydi. Daha yoksul ve dağınık insan toplulukları, bu iki parazit biçiminden hiçbirini uzun zaman sürdüremezdi.

Savaşçı bir yönetici sınıf, başka bir açıdan da viral enfeksiyonlara benziyordu: Toplumsal yapıya yönelik taleplerini destekleyebilecek kapasitede olan bir toplum, daha az farklılaşmış topluluklarla temas ettiğinde ölümcül derecede tehditkâr hale geliyordu. Virüslerin başlattığı şeyi askerî uzmanlar tamamladı; sınır topluluklarını mağlup edip, moral çöküntüsü yaratıp, genel olarak özerklik ve bağımsızlıklarını ortadan kaldırdılar. Bu topluluklar, genişleyen bir medeniyetle temas ettiklerinde, hayatta kalabilmek adına çoğu zaman ayrı kimliklerini yitirmek zorunda kaldılar.

Dolayısıyla, yoğunlaşmış mikroparazitizm ile bu yeni tür medeni makroparazitizm arasında, Yakın Doğu medeniyet tarihinin ilk bin yılı boyunca, köylü tarım topluluklarının kaynakları üzerinde önemli ek yüklerin ortaya çıktığını söylemek güvenli olacaktır. Açıkça görülüyor ki kent dönüşümünün başlamasıyla insan becerilerinin yarattığı eski dengeler bozulsa da insanın zaman zaman yeni icatlar yapma kapasitesi; uygar topluluklar, üretkenlik, mikroparazitler ve makropara-

zitler arasındaki dengeyi tekrar tekrar sarsmaya devam etmiş, ancak yine de dengeyi yeniden kurma sürecinde olmuştur.

Bu çerçeveyi antik Yakın Doğu'nun ya da başka bölgelerin siyasal ve ekonomik tarihindeki iniş çıkışlara uygulamayı düşünmüyorum; çünkü bu, bu iki dersin sunabileceğinden çok daha geniş bir kapsam gerektirir. Bu nedenle, insan popülasyonlarının mikro ve makroparazit istilalarına maruz kalmasının zaman içinde düzensiz ve dağınık bir şekilde görünen salgınlardan daha istikrarlı endemik biçimlere doğru kayma eğiliminde olduğunu belirtmekle yetineceğim. Mikroparazit enfeksiyonunda bu, bilinen bir durumdur. Konak ile parazit arasındaki uyum her zaman karşılıklı bir uzlaşmaya yönelir ve yakın zamanlarda uzman gözlemciler yeni bir enfeksiyonun daha önce deneyimi olmayan bir nüfusa girdiğinde nasıl bir uyum süreci geçirdiğine dair bazı çarpıcı örnekleri ayrıntılı olarak kaydetmişlerdir.[4]

İnsan nüfusunun ve iletişim ağlarının enfeksiyonu kalıcı biçimde sürdürebilecek yoğunluğa ulaştığı her yerde viral sürü hastalıkları, çocukluk hastalıkları haline geldi. Ölüm oranları yüksek kalmış olsa bile, insan toplulukları, çiçek hastalığı, kızamık veya benzeri enfeksiyonlardan ölebilecek küçük çocuk kayıplarını telafi etmeyi nispeten kolay buldu. Bu tür endemik maruziyetin maliyeti, aynı hastalığın bir

4 Bu temaya dair bildiğim en iyi giriş kaynağı, Frank Fenner ve F. N. Ratcliffe'in *Myxomatosis* (Cambridge: Cambridge University Press, 1965) adlı eseridir. Bu kitap, Avustralya ve Avrupa'daki tavşan popülasyonlarının, başlangıçta son derece ölümcül olan ve insan eliyle tavşan yoğunluğunu azaltma amacıyla kasıtlı olarak yayılan yeni bir enfeksiyonla karşılaştıklarında nasıl tepki verdiklerini ayrıntılı biçimde anlatır. Daha az ölümcül suşların seçilim yoluyla hayatta kalması sayesinde myxomatosis virüsünün uyum sağlaması ile tavşanların bu yeni enfeksiyona karşı hayatta kalacak şekilde adapte olması, yaklaşık üç yıl içinde tavşan popülasyonlarının (öncekine kıyasla çok daha düşük bir seviyede) dengelenmesiyle sonuçlanmıştır.

toplulukta uzun aralıklarla, örneğin 30–50 yılda bir görüldüğü durumlara göre çok daha azdı; bu durumda, enfeksiyonun son görülmesinden sonra doğan herkes savunmasız kalıyordu. Bu gibi durumlarda, ebeveynlerin ve ekonomik olarak üretken yaş gruplarının ölümü, aynı ölüm oranının zamana yayılıp yalnızca bebeklerle küçük çocukları etkilemesine kıyasla çok daha maliyetliydi. Bu şekilde, enfeksiyonlar insan popülasyonlarına uyum sağlayabildi ve böylece bulaşıcı organizmaların yanı sıra insan konakları için de daha güvenli bir yaşam döngüsü oluştu. Organik evrim bu şekilde işledikçe ve çocukluk hastalıklarının kalıpları yerleşmeye başladıkça, yoğunlaşmış uygar insan nüfusları mikroparazitik çevrelerine daha güvenli bir şekilde uyum sağlamış oldular.

Makroparazitik tarafta da buna paralel bir evrim yaşandı. Bunun en önemli tezahürü, imparatorluk komuta yapılarının yükselişi oldu. Bu yapılar, bilinen ilk fatih olan Akad Kralı Sargon'dan (yaklaşık M.Ö. 2250) başlayarak Eski Dünya'da Ahamenişler, Han Hanedanı, Romalılar ve Mauryalar; Yeni Dünya'da ise öncüllerinin mirası üzerine inşa olan İnkalar ve Aztekler zamanına kadar giderek daha ayrıntılı ve yaygın hale geldi. Uygar dünyanın her yerinde bu imparatorluk komuta yapılarının yükselmesini ve sağlamlaşmasını kolaylaştıran temel araç, bürokratik ilkenin benimsenmesiydi. Bununla, ritüelleşmiş bir törenle göreve atanan kişinin hem kendi davranışlarını hem de çevresindekilerin davranışlarını tutarlı ve az çok öngörülebilir biçimlerde değiştiren bir rol üstlenmesini kastediyorum. Davranışlar değişti; çünkü bu tür atanmış memurlar egemen hükümdarın kendisinin temsilcisi haline geldi. Bu şekilde hükümdar ve çevresindekiler, atama –veya bir görevlinin başka bir görevliyle değiştirilmesi– ile

ilgili rolleri kabul ettikleri sürece, egemenliği, hükümdarın yokluğunda ve uzaktan da uygulanabilir hale getirdi.

Bu şekilde uzaktan yönetim mümkün hale geldiğinde, yöneticiler ve yönetilenler arasındaki daha istikrarlı iletişim modelleri uzun vadeli çıkarları daha belirgin hale getirirken, kısa vadeli kaygılar eskisi kadar baskın olmaktan çıktı. Kısaca özetlemek gerekirse: Yöneticinin bakış açısından yağma, vergiden daha cazip değildi artık; yönetilen açısından ise öngörülebilir bir vergi ödemek, vergi muafiyetinin ve güçlü bir koruyucunun yokluğunun getirdiği artan yağmalanma riskine karşı tercih edilir hale geldi.

Bunun sonucunda yöneten ve yönetilen arasında oluşan uzlaşma, endemik hastalıkların kurduğu mikroparazit–konak ilişkisindeki uyuma oldukça benzerdi. Gelenek ve kurumsal biçimler, vergi ve kira ödemeleri için kabul edilebilir bir düzey tanımlıyordu. Buradaki "kabul edilebilir"den kasıt, çoğu yıl hava koşulları normal seyrettiğinde ve dışsal bir felaket yaşanmadığında, bu geleneksel vergilerin, vergi ve kira ödeyenlerin bir sonraki sezona kadar hayatta kalmasıyla bağdaşmasıydı. Gerçekten de bu ilişkiyi, koruma maliyetleri açısından sabit pazar olarak düşünebiliriz. Koruma için istenen bedel fazla yüksek olursa bu, vergi ve kira ödeyenleri yaşamsal ihtiyaçlarını karşılayamayacak düzeyde bırakarak ölüme sürüklerdi ya da onları, daha düşük koruma maliyetlerinin daha kolay bir yaşam vaat ettiği başka yerlere kaçmaya teşvik ederdi. Öte yandan, koruma bedeli fazla düşük olursa, imparatorluk yetkililerinin ve askerî kurumların ellerindeki kaynaklar istilacıları sahadan uzaklaştırmaya yetersiz kalacağı için dışarıdan gelen saldırganların yağma ve akınlar yapmasına zemin hazırlanabilirdi.

Elbette tarihçilerin ayrıntılarını bildiği tüm imparatorluk komuta yapılarında büyük çaplı verimsizlikler mevcuttu. Özellikle yerel ileri gelenler ve toprak sahipleri, çiftçilerden gelen gelirleri, sıkça, kendi amaçları için kullanıyorlardı ve kaynakların yalnızca bir kısmı kira ödeyenleri korumaya yönelik olduğundan bu durum, merkezî otoritelerin gücünü zayıflatıyordu. Ancak bu tür bir feodal çözülme, her medeni toplumun dış rakiplerle karşı karşıya olması gerçeğiyle sınırlanıyordu.

Avrasya'da bu tür dış rakiplerin en dikkat çekici olanları, göçebe yaşam tarzları sayesinde savaşa uygun hale gelmiş ve yüksek hareket kabiliyetleriyle, medeni hükümdarların yerel savunmalarındaki her zayıflığı kendi lehlerine kullanan bozkır süvarileriydi. Aslında Avrasya siyasal tarihinin büyük bölümü, imparatorlukların konsolidasyonu ile feodal çözülme arasında süregiden bir dalgalanmadır; bu dalgalanma, yerleşik tarım topluluklarının savunmaları bozkırdan gelen silahlı saldırganları durdurmaya yetmediğinde zaman zaman göçebe istilalarıyla kesintiye uğramıştır.

Başka bir deyişle, makroparazitik süreç, vergi ve kira ödemelerinin, yöneticilere, dış saldırıları geri püskürtebilecek bir silahlı yapılanmayı sürdürecek ölçüde aktarıldığı, ancak bu yapının köylülerin ve yerleşik vergi- kira tahsildarlarının aleyhine olacak şekilde yağma ve talana başvurmalarına gerek bırakacak ya da olanak tanıyacak kadar büyümemesi gereken bir denge noktasını arama eğilimindeydi. Bu optimum denge yakalandığında hem üreticiler için yaşam güvenliği hem de yöneticiler için azami gelir düzeyi sağlanabiliyordu. Ancak bu optimumu tanımlamak ve sonrasında sürdürebilmek gerçekten zordu. Yöneticiler ve toprak sahipleri, ellerindeki üstün

güç sayesinde sistematik olarak avantajlıydılar. Bu yapıyı dengeleyense, dinsel meşruiyetle pekiştirilmiş geleneksel kuralların ağırlığıydı.

Silahlı güç ile gelenek ve dinî emirlerin gücü arasındaki sürekli etkileşim, deneme yanılma süreciyle, kira ve vergi tahsilatının etkin sınırlarını belirledi; bu sınır, üreticilere kötü hasat yılına karşı mütevazı bir tampon sağlıyordu. Tarım topluluklarını sürekli etkileyen doğal felaketlerden ancak bu şekilde sağ çıkabilirlerdi. İyi geçen bir hasat yılında, köylülerin elinde kalan fazlalıklar sermaye mallarına dönüştürülebilirdi: aletler, koşum hayvanları, giysiler. Kötü bir yılda ise çiftçiler çoğu zaman açlıktan ölme noktasına gelirler ya da ölürlerdi; böyle bir durumda insan nüfusunun toparlanması on yıllar sürebilirdi.

Ancak savaş ve vergiler, imparatorluk komuta yapıları altındaki medeni toplumlar için ne kadar önemli olursa olsun, muhtemelen nüfusu ve zenginliği azaltma bakımından salgın hastalıklar kadar etkili değildi. Bu en azından yaklaşık verilere ulaşılabilen yüzyıllarda ve dünyanın bazı bölgelerinde, yani erken modern Avrupa ve Çin'de böyleydi. Hatta ölçülebilir veriler olmasa bile, kent merkezleriyle temas halinde olan ve onların etkisinde kalan kırsal nüfuslar arasında da ölümcül hastalıklara ara sıra maruz kalmanın çok eski bir olgu olduğu kesin gibi görünüyor. Kırsal bölgelerdeki dağınık nüfuslar, medeniyetin endemik viral hastalıklarını sürdüremezdi. Bunun yerine, söz konusu hastalığa maruz kalmadan yıllar geçtikten sonra, yani yeni bir salgını destekleyecek sayıda savunmasız insanın ortaya çıkması için yeterince uzun bir süre geçtikten sonra, enfeksiyonun zirveye ulaşması ve ani ve ağır ölümlerin meydana gelmesi riskiyle karşı karşıya kaldılar.

***

Açıkça görülmektedir ki ne mikroparazitik ne de makroparazitik dengelerde hiçbir zaman tam anlamıyla bir istikrar sağlanamamıştır. Bununla birlikte, Hristiyanlık öncesi dönemde, Yakın Doğu'da şehirlerin ortaya çıkmasından önce neolitik köylülerin sahip olduğunu varsaydığım istikrarlı bir duruma yakın bir tablo, o dönemde Avrasya'da ortaya çıkan her medeniyette de görülebiliyordu. Batıdaki Roma ve doğudaki Han İmparatorluklarının yükselişi, aradaki bölgelerde –Mezopotamya, İran ve Hindistan'da– daha az bilinen ama benzer imparatorluk yapılarının varlığıyla dengelenmişti.

Bunu insan varoluşunun temel dayanağı olarak tarıma geçişten kaynaklanan uyum süreçlerinin bir tür doğal doruk noktası ve son aşaması olarak düşünebiliriz. Gıda üretiminin yol açtığı nüfus artışı, kendisine uygun toplumsal örgütlenme biçimlerini buldu ve mikro ve makroparazitizm için genişleyen alanlar da insan nüfusunun daha fazla büyümesine sınırlar koydu. Genişleme olasılığı, yalnızca gelişmemiş sınır bölgelerde –Güney Çin ve Hindistan, Avrasya steplerinin kuzeyi ya da Kuzeybatı Avrupa'nın ormanlık bölgeleri– mevcuttu. Bu bölgelerin her biri tarımsal yerleşimlere engel teşkil ediyordu. Bu engellerin bir kısmı iklimsel ve teknikti. O dönemde mevcut olan tek alet olan basit sabanla bozkırları sürmek çok zor bir işti ve kuzeybatı Avrupa, Akdeniz tarım yöntemlerinin uygulanması için çok nemli bir bölgeydi. Ayrıca epidemiyolojik engeller de önemliydi; zira Güney Çin, Güneydoğu Asya, Güney Hindistan ve Sahra Altı Afrika'nın tamamı, doğal çevrelerin drenaj gibi yöntemlerle dönüştürülüp maruziyetin azaltılabildiği zamana kadar yoğun insan

yerleşimi açısından tehlikeli olan sıtma ve diğer parazitlerle doluydu.

Ancak bu varsayım mantıksal olarak cazip görünse de tarihin gelişim seyri bunun böyle gerçekleşmediğini ortaya koydu. Bunun yerine, ulaşım ve iletişim, Asya ve güney denizleri üzerinden düzenli ve organize bir yapı kazandıkça, yeni insan etkileşim modelleri toplumları ve medeniyetleri etkilemeye başladı. Bu durum, özellikle Hristiyanlık döneminden itibaren önem kazanmaya başladı. Çünkü o dönemde kervanlar Çin'den Suriye'ye ve tekrar geri gitmeye başlamış, gemiler ise bir dizi aşamalı deniz yolculuğuyla Mısır'ı Hindistan'a ve Hindistan'ı Çin'e bağlamıştı.

İnsanların ve malların uzun mesafeli taşınmasını sürdürülebilir kılmak için çok sayıda geleneksel ve teknik atılımın gerçekleşmesi gerekiyordu. Bir gemiyi nasıl inşa edeceğini ve nasıl finanse edeceğini bilmek, yalnızca başlangıç aşamasıydı. Seyir bilgisi, mürettebat disiplini, yolcuların ve mallarının hem gemide hem de uğranılan limanlarda güvenliği gibi unsurların her biri için tatmin edici uygulamaların belirlenmesi gerekiyordu. Kervanlar için de yol kuralları en az bu kadar karmaşıktı. Güvenlik, sayı üstünlüğünde yatıyordu; ancak binlerce kilometre boyunca yüzlerce yük hayvanını aynı hızda hareket ettirmek kolay değildi; özellikle de her gün beslenmeleri gerektiğinden ve kendi yemlerini taşıdıkları için. İşe yarar yükleri varış noktasına gelen kadar azalıyordu.

Yol boyunca haydutlardan korunmak, elbette hem gemiler hem de kervanlar için son derece kritikti. Nitekim, uzun mesafeli ticaretin düzenli biçimde yapılabilmesi ancak güzergâh üzerindeki yetkili otoritelerin, malların ve tüccarların kontrol ettikleri topraklardan geçmesine, trafik yoğunlu-

ğunun kaldırabileceği ölçüde ve geçiş ücreti karşılığında izin vermeyi avantajlı bulmalarıyla mümkün oldu. Ticaret geçiş ücretleri, yöneticilere normalde erişemeyecekleri bir servet akışına (hatta adeta bir servet seline) ulaşma imkânı sunabiliyordu. Ancak ticaret üzerindeki bu tür parazitik kazanç yönteminin potansiyelinin açığa çıkması uzun zaman aldı; zira her şey, gerçekleşen işlemlerin ölçeğine bağlıydı. Yüksek geçiş ücretleri –hatta doğrudan müsadere yöntemleri– kısa vadede yerel yöneticilere daha fazla kazanç sağlıyordu. Fakat paradoksal biçimde, daha düşük tutulan geçiş ücretleri daha fazla ticareti çekerek toplam geliri artırabiliyordu. Ticaret üzerindeki geçiş ücretleri için en uygun düzeyi belirlemek, büyük olasılıkla deneme yanılma sürecine dayanıyordu. Bu süreç, medeni dünyada yerel köylüler üzerinde kabul edilebilir bir yük oluşturan geleneksel kira ve vergi oranlarının belirlenmesine oldukça benzer biçimde işlemiş olmalıdır.

Hristiyanlık dönemine gelindiğinde, bu teknik, siyasi ve sosyolojik düzenlemeler uzun mesafeli ticaretin insan faaliyetleri içinde yeni bir önem kazanmasını sağlayacak ölçüde mükemmelleşmişti. Avrasya'daki tüm büyük medeniyetler, deniz taşımacılığı ve yük hayvanlarından oluşan kervanlar aracılığıyla düzenli biçimde birbirine bağlanır hale gelmişti ve medeni toplum biçimlerinin hâlâ yoğun tarım yerleşimlerine sıkışmış olduğu dar kuşağın hem kuzeyinde hem de güneyinde kalan barbar topraklara, medeniyet merkezlerinden ticaret ağı yayılmıştı.

Böylece insanlık tarihindeki ilişkiler, medeniyetler arası ilişkiler olmaktan çıkıp evrensel bir boyut kazanmaya başladı. Bu değişimi "ticari dönüşüm" olarak adlandırmak ve seyri ve sonuçlarını, medeniyetlerin yükselişini başlatan kentsel

dönüşümle benzer olarak ele almak istiyorum. İnsan toplumunun kentsel dönüşümü, M.Ö. 4000 ile 3000 arasında başlamıştı ve az önce gördüğümüz gibi, M.Ö. 1. yüzyıla gelindiğinde, imparatorluk bürokrasilerine ve benim "medeni" enfeksiyon modelleri olarak adlandırdığım yapıya evrilmişti. Buna karşılık, yalnızca iki bin yıllık geçmişi olan ticari dönüşüm, henüz buna benzer bir doruk noktası veya denge haline ulaşmamıştır. Bu da muhtemelen, bir tür dünya hükümeti ortaya çıkmadıkça gerçekleşmeyecektir. Zira son yüzyıllarda günlük yaşamın ayrılmaz parçası haline gelen devasa ticaret akışlarına karşılık verebilecek kapasiteye yalnızca küresel ölçekte bir hükümet sahip olabilir.

İnsanların ticari dönüşüme uyum süreci henüz tamamlanmamış olsa da bu dönüşümün ilk aşamalarını, daha önce kentsel dönüşümün etkisini tartışırken kullandığım genel çerçeve içinde analiz edebiliriz.

Böyle bir değerlendirmeden ortaya çıkan ilk nokta şudur: Ticari dönüşümün ilk etkisi, en azından ekümenin iki uç noktası olan Roma ve Çin için epidemiyolojik açıdan felaket olmuştur. Daha önce birbirinden ayrı duran medeni hastalık havuzları birbirine karışmış, virüsler ve diğer bulaşıcı organizmalar, önceden aşılamaz kabul edilen mesafeleri gemiler ve kervanlarla birlikte kat etmeye başlamıştır. Böylece, nispeten yoğun ancak daha önce bunlara maruz kalmamış insan toplulukları, daha önce görülmemiş ölçekteki ölümcül enfeksiyonlara karşı savunmasız hale gelmiştir.

Bu sonucun Akdeniz dünyasındaki yansıması, M.S. 2. yüzyılda görülen ve muhtemelen kızamık ve çiçek hastalığının Roma İmparatorluğu nüfusu içinde ilk kez yayılmasına işaret eden Antoninus Vebaları olarak kaydedilmiştir. İlk salgında

nüfusun üçte birine kadar düşmesiyle ciddi bir azalma ve buna paralel bir yoksullaşma yaşanmıştır. Zamanla, hastalık felaketleri birbirini izledikçe, Akdeniz'in üretken sınıfları üzerindeki askerî, bürokratik ve rantçı yük dayanılmaz hale gelmiş, Roma İmparatorluğu barbar baskısı ve iç kargaşa nedeniyle çökmüştür. Çok benzer olaylar Çin'de de yaşanmış, Han İmparatorluğu M.S. 3. yüzyılda çökmüş ve barbarlar, nüfusu azalmış toprakları işgal etme fırsatı bulmuştur.

Orta Doğu topraklarında ve Hindistan'da –bu bölgelerden kalan kayıtlar Roma ve Çin'e kıyasla daha az korunmuş ve daha az incelenmiş olsa da– hastalık kaynaklı kitlesel ölümlere benzer ölçekte rastlanmamış gibi görünmektedir. Bu bölgelerde, Hristiyanlık öncesi dönemde imparatorluk bürokrasisinin konsolidasyonu, medeni dünyanın uç bölgelerine kıyasla daha istikrarsızdı. Muhtemelen bunun nedeni, nüfus üzerindeki mikroparazitik yükün daha fazla olması ve dolayısıyla yöneticilerin ve toprak sahiplerinin elinde toplanabilecek kaynak miktarının sınırlı kalmasıydı.

Durum böyle olsun ya da olmasın, Çin ve Akdeniz coğrafyasında yaşanan servet, nüfus ve imparatorluk bürokrasisi yönetimindeki gerileme, Avrasya medeniyet dünyasında bin yıllık büyük çaplı bir istikrarsızlık döneminin başlangıcını oluşturdu. Elbette kıtanın bir ucundan diğerine yoğunlaşan seyahatler nedeniyle ortaya çıkan ilk hastalık felaketleri, zaman içinde insanlığa zenginlik ve güç kazandıran ve muhtemelen medeni toplumu istikrara kavuşturmaya yardımcı olan daha gelişmiş fikir ve tekniklerin yayılmasıyla etkisini yitirdi. Bu fikir ve teknikler, hastalık mikroplarıyla aynı yolları izleyerek yayıldı; ama bazen daha erken ulaştılar, bazen de daha geç kök saldılar.

Bu sürecin en bariz örneği, Hristiyanlık, Budizm, İslam ve Hinduizm gibi büyük dünya dinlerinin ortaya çıkışı ve yayılması ile Yahudilik, Maniheizm ve Zerdüştlük gibi sayı itibariyle daha az başarıya ulaşan rakiplerinin de yayılmasıydı. Astroloji ve simya fikirleri de geniş ölçüde yayıldı; aynı şekilde üzengi, yel ve su değirmenleri, abaküs ve sayıların basamaklı gösterimi gibi araçlar da yaygınlaştı. Kurtuluş vadeden dinler, mensupları için dünya üzerindeki hayatı daha katlanılabilir hale getirdi ve kimi zaman, söz konusu dinlerin ahlaki buyruklarının insan davranışını değiştirme ve yumuşatma gücü ölçüsünde, toplum içindeki çatışmalar da yumuşamış olabilir. Bu anlamda, bu dinlerin ortaya çıkışı ve yayılması, Avrupa'nın karanlık çağlarında ortaya çıkan ya da yaygınlaşan su değirmenleri, at yuları, kıç dümenleri ve diğer üstün teknikler kadar medeni toplum için yararlı olmuştur.

Aynı zamanda, yoğun insan bağlılığı gerektiren ve arzuları yüce bir âleme yönlendiren dinlerin ortaya çıkışının ve yayılmasının, insan çatışmalarına yeni veya yeni ve güçlü bir odak noktası getirdiğini de kabul etmek gerekir. Hristiyanların Müslümanlarla savaşırken ve Müslümanların Hindu putperestlere saldırırken sergilediği dindarca haklılık duygusu, burada vurgulanmasına gerek olmayacak kadar iyi bilinen bir durumdur. Dinî inanç, bu tür çatışmaları daha da keskinleştirmiş ve muhtemelen, olduğundan daha kanlı hale getirmiştir. Dahası, tek bir toplum içinde, kurtuluş hakkındaki görüş ayrılıkları öne çıktığında, ebedi kurtuluş ya da lanetlenmenin söz konusu olduğu inancı, iç savaşları zaman zaman daha da şiddetlendirmiştir. Bu durum Reform Savaşları'nın gösterdiği gibi Hristiyan âleminde de geçerliydi; aynı şekilde İslam dünyasında da Şii-Sünni çatışmaları bunun kanıtıdır.

Budistler ve Konfüçyüsçüler arasındaki doktrinel farklılıklar hiçbir zaman benzer ölçekte çatışmalara yol açmamış olsa da silahlı keşişler ve öfkeli Konfüçyüsçüler zaman zaman iç çatışmalarda askerî güce başvurmuşlardır.

Kurtuluş vadeden dinler, bazı insan çatışmalarına ilham vermiş ya da bunları şiddetlendirmiş olsa da çoğu insan için sıklıkla, yüksek dinlerin öğretilerinin aşıladığı ahlaki emirlerin ve daha iyi bir geleceğe dair umudun, hayatta kalmaya katkı sağladığı öne sürülebilir. Durum böyle olmasaydı, bu yeni dinler kuşkusuz bugünkü kadar yayılıp varlıklarını sürdüremezdi.

Daha genel bir ifadeyle, Hristiyanlığın ilk yüzyıllarındaki hastalık felaketlerinin yol açtığı istikrarsız siyasal ve sosyal koşullar altında, bütün fikirlerin ve tekniklerin kullanışlılık bakımından daha yoğun bir seçilimle yüzleştiği bana göre oldukça açık. Ve belki de M.S. 1000 yılı civarında, medeni kapasitenin –hem içte; sosyal düzen ve üretkenlikte hem de dışta; savunma kapasitesinde (epidemiyolojik olduğu kadar askerî anlamda da)– yükselmesiyle birlikte Avrasya ekümeninin tamamında yavaş yavaş kendini gösteren yeni bir zenginlik ve güç artışının temelinin oluştuğunu varsayabiliriz.

O zamana kadar, Avrasya'daki medeni halklar üzerinde denetim kurmak isteyen, birbiriyle rekabet halinde ve pek de uzlaştırılamamış iki ilke mücadele içindeydi. Bir yanda, ister barış ister savaş amacıyla olsun, büyük ölçekli projeler için mal ve insan gücünü seferber edebilen imparatorluk komuta sistemi bulunuyordu. Öte yanda ise malların ve hizmetlerin değişimini kesintiye uğratacak şekilde üstün güç kullanılmadığı sürece, insani ve maddi kaynakları harekete geçirebilen fiyat sistemi vardı. Yöneticiler ve silah ehli kişiler, genellikle

tüccarlarla ve çarşı-pazar halkıyla garip bir simbiyotik ilişki içinde yaşarlardı. Bu durum, medeniyetin ilk dönemlerinden itibaren geçerliydi; ancak ticari dönüşümün ilk aşamalarında farklı olan şey, siyasi-askeri gücün büyük ölçüde, bürokratik emirden çok parasal ve piyasa motivasyonlarına daha hızlı ve verimli yanıt veren tüccarlar tarafından sağlanan malzeme ve hizmetlere dayanmaya başlamasıydı.

Tüccarlar, genellikle küçümsenen ve ahlaki açıdan eleştirilen kişilerdi. Her yıl tarlada emek vererek hasat elde eden sıradan insanlar, ucuza alıp pahalıya satan bir adamın, sattığı şeye hiçbir katkı sağlamadan yalnızca fiyatını artırarak kâr elde etmesini temelden dürüst olmayan bir davranış olarak görürdü. Çoğu hükümdar da, sahtekârlık ve pazarlık eden tüccarları hoş görüp korusalar bile, bu görüşe katılıyordu. Basit ve temel gerçek şuydu: Tüccarların davranışları, ister sade köylüler arasında olsun ister bir hükümdarın ve askerlerinin ilişkilerini pekiştirmek için konukseverlik ve armağan verme geleneğinin egemen olduğu kraliyet saraylarında olsun, birincil topluluklar içinde hâkim olan karşılıklılık kalıplarını ihlal ediyordu.

Kuşkusuz, becerikli bir tüccar bazen yerel bir hükümdara değerli malları ücretsiz sunarak, karşılığında daha cömert hediyeler alacağı umuduyla, savaşçıların armağan döngüsüne katılabiliyordu. Mücevher tüccarı Marco Polo, Asya'yı bu yöntemle kat etti; bu yöntemin en yaygın uygulama alanı ise Avrasya bozkırlarıydı. İslam topraklarında ise Muhammed Peygamber'in vahyi ve örnek davranışları sayesinde tüccarlarla savaşçılar arasında çok daha istikrarlı ve öngörülebilir bir ittifak ortaya çıktı. Muhammed (570–632), Allah onu elçisi olarak seçmeden önce tüccardı ve yaşadığı Mekke şehri,

toplum liderlerinin hem tüccar hem de savaşçı olduğu önemli bir ticaret merkeziydi. O, vahiy bayrağı altında, Arabistan'daki göçebe kabileleri şehirli tüccarlarla birleştirdi. Sonraki kuşaklarda da "Gerçek Müminler" Orta Doğu ve Kuzey Afrika'nın geniş tarım bölgelerini fethettiğinde, savaşçıyla tüccar arasındaki bu ittifak gücünü korudu. Yine de tüccarlara yönelik güvensizliğin İslam topraklarında tamamen ortadan kalktığını sanmıyorum. Aksine, köylülerin vergi ve kira tahsildarlarına duyduğu doğal ve köklü hoşnutsuzluk, sahtekâr tüccarlara yönelik benzer bir hoşnutsuzlukla birleşmiş olabilir. Bilindiği üzere Hristiyanlar ve Konfüçyüsçüler arasında, açgözlülük ve fahiş fiyatlara yönelik açık kınamalar yüksek edebî geleneğe dahi girmiştir. Bildiğim kadarıyla Budistler, doktrinel açıdan bu konulara kayıtsız kalmıştır; ancak pratikte, tüccar toplulukları ile Budizm, Himalayalar'ın kuzeyindeki her yerde birbirleriyle yakından bağlantılı hale gelmiştir.

İslam ve Budizm'in tüccarların tutum ve ahlâk anlayışlarına gösterdiği uyuma rağmen, Hristiyanlık ve Konfüçyüsçülüğün pazarda hile yapmayı açıkça kınamasının, çoğunluğun (yani köylülerin) görüşüne daha yakın olduğunu düşünüyorum. Yine de tüccarların davranışları ahlaken ne kadar şüpheli olursa olsun, yeterli hareket alanı tanındığında, bu kişiler algıladıkları kişisel çıkarlara ve bildikleri fiyat farklarına göre harekete geçerek, malları ve hizmetleri herhangi bir bürokratik komuta sistemine kıyasla daha düşük maliyetle toplayıp dağıtmayı başarabiliyorlardı. Pazar, malları uzak bölgelerden çekebiliyor; siyasi sınırları ve uçsuz bucaksız okyanusları, hiçbir hükümdarın ne kadar kararlı olursa olsun yalnızca kendi emirleriyle aşamayacağı şekillerde geçebiliyordu. Tek

bir yargı yetkisi içinde dahi, belirli bir malı güvenli biçimde bir yerden başka bir yere ulaştırmada, doğrudan kişisel çıkarı bu işe bağlı olan insanlar, zorunlu işgücü kullanan yetkililere kıyasla genellikle daha verimli çalışıyorlardı. Bu nedenle, hükümdarlar ve askerî sınıflar, tüccarları hoşgörüyle karşıladığında ve onları ticareti engelleyecek ölçüde ağır vergilere boğmaktan ya da sürekli soymaktan kaçındığında, bölgesel uzmanlaşma ve üretimde ölçek ekonomileri sayesinde oluşan yeni ekonomik üretim imkânları, insan refahını artırma potansiyelini ortaya koyabiliyordu.

Sonuç olarak, M.S. 1000 yılına kadar süreç büyük bir belirsizlik içinde sürdü. Tüccarlara yönelik güvensizlik, küçümseme ve hoşnutsuzluk, çoğu zaman ticaret bağlarını zayıflatıyor ya da tamamen ortadan kaldırıyordu; aynı zamanda barbar kavimlerin akınları ve göçleri, mevcut komuta ve pazar sistemlerini birlikte bozuyordu. Buna rağmen, komuta ve pazar sistemleri sürekli olarak yeniden canlandı ve toplumsal ölçekte insan davranışını düzenleme konusunda birbirleriyle rekabet etmeye devam ettiler. Ancak 1000 yılından sonra denge, pazarın düzenlediği davranışların kapsamının genişlemesi yönünde belirgin ve kalıcı biçimde değişmeye başladı. Dünya dengelerinde yaşanan bu yavaş değişimle birlikte, benim tanımlamayı önerdiğim şekliyle modern çağ başlamış oldu.

MİKROPARAZİTİZM, MAKROPARAZİTİZM VE TİCARİ DÖNÜŞÜM

İlk dersimde, insanlık tarihindeki gelişimi, medeniyet koşulları altında potansiyel olarak istikrarlı bir yaşam düzenine ulaşma sürecine kadar takip ettim. M.S. 1 yılı civarında, egemen bir merkezden verilen emirler, yerel toprak sahipleri, kabile reisleri ve diğer nüfuz sahibi kişilerle zorlu bir iş birliği içinde hareket eden, uzaktaki bir hükümdarın bürokratik temsilcileri aracılığıyla yerelde uygulanabiliyor; kentleşmenin getirdiği uzmanlaşma sayesinde yüzlerce kilometre ötede yaşayan topluluklar arasında oluşan karşılıklı bağımlılık türleri düzenlenip (az çok) güvence altına alınabiliyordu. Bu nedenle Han, Roma, Part, Maurya ve Kuşan imparatorlukları gibi geniş coğrafyalara yayılan devletler, M.Ö. 4000 civarında Mezopotamya'da başlayan kentsel dönüşümün getirdiği yeniliklere kurumsal düzeyde verilmiş yeterli tepkiler olarak görülebilir.

Benzer devlet yapılarının yalnızca Eski Dünya'da değil, yaklaşık bin yıl sonra Yeni Dünya'da da ortaya çıkmış olması

dikkat çekicidir. İspanyollar, Meksika ve Peru'daki Aztek ve İnka imparatorluklarını ani ve yıkıcı bir sonla karşı karşıya bıraktıklarında, Amerikan yerlilerinin sosyal örgütlenmesi bu düzeyin ötesine geçmemişti. Dünyanın birbirinden izole bölgelerinde görülen gelişim örüntülerinin bu şekilde benzeşmesi, dinsel yönetimden askerî-bürokratik yönetime geçişin yalnızca tesadüfi olmadığını düşündürmektedir. Bunun yerine, kentsel uzmanlaşmanın beraberinde getirdiği yoğunlaşmış insan topluluklarındaki karşılıklı bağımlılığın bir tür koruyucu zırha ihtiyaç duyduğu fikri daha makul görünmektedir. Bürokratik komuta sistemleri, bu ihtiyacı karşılamanın en basit yolunu sunmuş ve bir üst otoritenin yönlendirmesine duyulan çocukça bağımlılığı yetişkinliğe kadar sürdürmüştür.

İkinci temel tezim, M.S. 1 yılı civarında Eski Dünya'da insan davranışı üzerinde etkisini göstermeye başlayan yeni bir dönüşüm biçiminin ortaya çıktığıdır ki bu değişime "ticari dönüşüm" adını vermeyi öneriyorum. Bu terim, Hristiyanlık döneminden kısa süre sonra Çin'i Akdeniz'le ve her ikisini Hindistan'la birbirine bağlayan, genişleyen bir ticaret ağını ifade etmektedir. Bu tür uzun mesafeli ticaret, esas olarak piyasa fiyatlarındaki farklılıklara tepki veriyordu. Binlerce bireyin aldığı kararlar ve yaptığı işlemler, kervanların ve gemilerin hareketini etkiliyor ve ne taşıyacaklarını belirliyordu.

Elbette, bu tür kararlar bürokratik emirlerden de etkileniyordu. Devletler her zaman iyi müşteriler olmuşlardır –bazı mallarda tek alıcı konumundaydılar. Ancak ticaret yargı sınırlarını aştıkça, tüccarların maliyetlerini karşılamayan ve kâr getirmeyen fiyatlardan alım satım yapmaya isteksiz oluşu, yetkililerin ve yöneticilerin gücünü sınırlandırıyordu.

Bu ilkeyi ihlal eden resmî uygulamalar –piyasa fiyatlarının altında zorunlu alım ya da müsadere uygulamaları– ticareti birden durduruyordu. Aynı durum, tek bir devlet içindeki yerel ticaret için de geçerliydi. Bu nedenle hükümdarlar ve memurları, özellikle tahıl ticaretinde yaygın olan bir politikayla fiyatları piyasanın altında sabitledikçe, özel sektörün gelişimi engelleniyor; insanlar kendi iradeleriyle değil, sosyal-siyasal hiyerarşide kendilerinden üstte olanların emirleriyle hareket ediyorlardı.

Sonraki bin yıl boyunca medeni toplumlar, komuta ve piyasa tarafından düzenlenen kararsız ve dalgalı bir davranış bileşimi sergiledi; hiçbir ilke açık ve kesin biçimde baskın hale gelmedi. Görüldüğü gibi, piyasa ilkesinin asgari düzeyde olduğu yer ve zamanlarda, insanların gözle görülür başka bir alternatifleri olmadığından, itaati sürdürmeleri daha kolaydı. Ancak iletişim geliştiğinde –sebebi ne olursa olsun– fiyat farklarına ilişkin bilgiler erişilebilir hale geldikçe, özel ticaret yoluyla kazanç sağlama ihtimali de ortaya çıktı. Bu olasılık fiilen hayata geçirildikçe, yani karşılıklı fayda sağlayan ticari faaliyetler arttıkça, resmî emirlere kayıtsız şartsız itaat etme eğilimine karşı direnç de artış gösterdi. Böyle durumlarda emirler, yalnızca özel ticaret ilişkilerinin belirlediği fiyat kalıplarını pekiştirdiği ve onlara uyduğu sürece etkili olmayı sürdürdü.

Toplumun en alt katmanında yer alan köylü çoğunluk, her zaman olduğu gibi, esas olarak komutlara yanıt vermeye devam etti. Kira ve vergi ödemeleri, köylülere yukarıdan dayatılıyordu; bunun fiyatla pek ilgisi yoktu ya da hiç yoktu. Başlangıçta tarım ürünleri ticareti, kira gelirleri kolayca tüketim kapasitelerini aşan toprak sahiplerinin işiydi ve bu

durum, ithal edilen nadir mallar ya da şehirlerde üretilen lüks eşyalar karşılığında ürünlerini satmayı oldukça cazip kıldı. Bu nedenle, şehir merkezli tüccarlar, toprak sahipleri arasında doğal müttefikler buldu. Her iki sınıf da kişisel refahlarını ve yaşam standartlarını en üst düzeye çıkarmak adına, bürokratik yetkililerin kontrolündeki kaynakları ele geçirmeye çalışıyordu.

Elbette görevliler, çoğu zaman ya bizzat toprak sahibiydi ya da toprak sahipleriyle yakın ilişkili kişilerdi; bu nedenle söz konusu karşıtlık ne açıkça ortaya çıkıyor ne de bilinçli bir şekilde yaşanıyordu. Ancak insan ve maddi kaynakların, sadece verilen emirlere yanıt şeklinde organize edilmesine yönelik modelin zayıflama ihtimali –ve bu yöndeki cazibe– tüccarlarla toprak sahiplerinin özel piyasayı genişletmedeki ortak çıkarları sayesinde, imparatorlukların bürokratik dokularına düşük dereceli kronik bir enfeksiyon gibi yerleşmişti. Bu kronik enfeksiyon, M.S. 1000 sonrasında, kurulu kamu düzenini daha derinden etkilemeye başladı ve zamanla medeni dünyanın toplumsal yapısının daha geniş katmanlarına nüfuz etti. En yoğun şekilde etkilenen bölgelerde pazar sistemi, toplumun en alt kesimindeki köylülere kadar ulaştı ve onları da içine almaya başladı.

Bu yükseliş kesin ve belirgin hale gelmeden önce, pazar davranışı ile komuta davranışı arasındaki yerel dalgalanmalar oldukça sert olabiliyordu. Örneğin Akdeniz dünyasında ticaretin ve piyasa davranışının zirveye ulaştığı dönem, M.Ö. 300 ile M.S. 100 yılları arasına denk gelir ki bu kısmen, Büyük İskender'in Pers krallarının nesiller boyunca biriktirdiği altın hazinesini israf etmesinden kaynaklanmıştır. Para arzındaki artış ticareti rahatlatıp canlandırmıştı; ayrıca ticari zekâya

sahip Yunanların Helenistik monarşilerde yüksek resmî görevlere yükselmesi de bu süreci destekledi. Ticaret ve pazar davranışları, Doğu Akdeniz merkezinden Hint Okyanusu'na ve Batı Akdeniz'e doğru yayıldı. Bu genişleyen ticaret ağı, uzak Çin ile kervan ve deniz taşımacılığı bağlantılarının kurulmasında başlıca itici güç oldu.

M.S. ikinci ve üçüncü yüzyıllarda yıkıcı hastalıklar baş gösterdi ve Roma hükümeti, piyasa davranışlarının ciddi şekilde bozulması ve bunu işler kılan nakit paranın neredeyse tamamen ortadan kaybolması nedeniyle, orduyu ve bürokrasiyi desteklemek için pratik bir zemin bulamayarak yeniden aynî vergilendirmeye dönmek zorunda kaldı. Ancak en kötü zamanlarda bile ticaret tamamen kesilmedi; Çin ve Hindistan ile olan ticari bağlar, aralıklı da olsa varlığını sürdürdü.

Sonraki yüzyıllarda, iç isyanlar ve bozkırlardan gelen akınlar, Akdeniz'den tüm Avrasya'ya kadar imparatorluk komuta yapılarını sık sık çökertti. Ancak savunma açısından merkezileşmenin sunduğu avantajlar da aynı derecede ısrarla, geniş topraklara sahip devletlerin yeniden ortaya çıkmasına yol açtı. Üstelik bu tür devletler, zaman zaman kaynaklarının önemli bir kısmını ticaretten alınan geçiş vergilerinden sağlıyordu. Bu durum özellikle Asya'nın kurak bölgelerinde –Mısır ile Hindistan arasındaki (Arabistan, Belucistan) ve Mezopotamya ile Çin arasındaki (İran, Turan ve Sincan) alanlarda– geçerliydi. Söz konusu bölgelerde yerel tarımsal kaynaklar sınırlıydı; dolayısıyla kira ve vergi gelirleri imparatorluk için yeterli bir zemin oluşturamıyor, bu yüzden ticaretten elde edilen gelirler çok daha büyük bir önem kazanıyordu. Ne var ki geçiş vergileri, devlet gücü açısından oldukça istikrarsız bir temel teşkil ediyordu; çünkü uzun mesafeli ticaret yollarında

herhangi bir noktada çıkan yerel şiddet olaylarına karşı sürekli bir savunmasızlık söz konusuydu. Yine de asgari düzeyde de olsa kamu düzeni sağlandığında ve yerel yöneticiler, değerli malların taşınmasına ilişkin riskleri kabul edilebilir seviyelere indiren politikalar benimsediğinde, bu tür bir ticaret aynı kararlılıkla yeniden canlanıyordu.

Bu kararsız dengede bozkır göçebeleri belirleyici bir rol oynuyordu. Yerleşik halkları defalarca fethettiler; ancak cezasız şekilde yağma yapmaları mümkün olmadığında, bunun yerine ticarete yöneldiler. Bu eğilim, bozkır yaşam tarzının ticarete karşı doğal bir yatkınlık taşımasından kaynaklanıyordu. Sürüler, tek başına, insanların hayatta kalması için yeterli bir zemin sunmuyordu. Buna karşın göçebeler, hayvansal ürünleri tahılla takas ederek yalnızca et ve süte dayalı beslenmeyle sağlayabileceklerinden çok daha çeşitli ve bol gıdaya erişebiliyorlardı. Açıkça görülüyor ki Avrasya'nın tarıma elverişli bölgelerinin güneyinde yer alan bozkır ve yarı çöl kuşaklarında, insanlar biyolojik açıdan gereksiz sayılabilecek protein yoğunluğundan vazgeçip daha ucuz karbonhidratlara yöneldiğinde, hayatta kalabilen insan sayısı artıyordu. Bu temel değişim modeli, silahlar, köleler, mücevherler ve bilgi gibi çok çeşitli ürünlerin ticaretine de zemin hazırladı. Üstelik bu düzen, yalnızca tahıla dayalı beslenen tarım bölgelerinde yaşayan ve protein açısından eksiklik çekebilecek toprak sahipleri ve şehirli halk için de göçebeler kadar avantajlıydı.

Sonuç olarak, Avrasya bozkırı boyunca ve Orta Doğu ile Akdeniz uygarlık merkezlerinin güneyinde yer alan çöl kuşağının kenar bölgelerinde az etkileşimli ama süreklilik arz eden bir etkileşim ağı oluştu. Göçebelerin, yağmacı birliklerin ve barışçıl kervanların bir arada varlık gösterdiği bu

geniş coğrafya, at sırtında seyahatin bozkır ve çöl halklarına kazandırdığı yeni hareketlilikle birlikte (yaklaşık M.Ö. 9. yüzyıldan itibaren), Eski Dünya'daki birbirinden kopuk medeniyetlerin giderek daha fazla bütünleşmesine katkı sağladı. Göçebe halkların bu süreçteki rolü, 13. yüzyılda Cengiz Han'ın kurduğu imparatorlukla birlikte zirveye ulaştı; zira o dönemde Avrasya bozkırları ile tahıl üretim bölgeleri arasındaki simbiyotik ilişki siyasi ve askerî bir boyut kazandı.

Protein-karbonhidrat değişimi kalıcı bir düzene oturduğunda ve bu sayede bozkırlarda daha yoğun nüfuslu topluluklar ortaya çıkabildiğinde, göçebelerin yaşam koşulları, onları ticaret yapanları katlanılmaz yükümlülüklerden koruyan geleneklere uymaya adeta mecbur bıraktı. Hayatta kalabilmeleri, her yıl yeterli miktarda tahıl temin etmelerine bağlıydı. Küçükbaş ve büyükbaş hayvan sürüleri pazara kendileri ulaşabilirdi ama geri dönüşte alınacak tahıl ancak kervanlarla taşınabiliyordu. Bu nedenle, zaten hayvan idaresinde yetkin olan göçebeler, zamanlarının bir kısmını kolaylıkla kervan görevlisi olarak geçiriyorlardı. Bu tür görevliler, bir yandan bozkır ve çöl bölgeleriyle, diğer yandan medeniyet merkezleri arasında gidip geldikçe, tüccarların fikir ve değer dünyasıyla iç içe hale geldiler. Böylece, medeniyetin cazibesiyle kurulan aşinalık, ticari bir karakter kazanarak göçebe dünyasına sızdı. Her ne kadar bu sürecin en kolay gözlemlenebilir örneği Muhammed Peygamber dönemi Arabistan'ı ise de benzer dönüşümler kuzey bozkırındaki çeşitli Türk, Moğol ve Tunguz halkları arasında da şüphesiz eşzamanlı biçimde yaşanıyordu.

Çayırlık alanlarla tarım alanları arasındaki barışçıl ilişkiler bozulduğunda, ticaretin yerini doğrudan yağma aldı. Bunun

alternatifi ise sürülerinden sağladıkları besinle yetinemeyip daha fazla kaloriye ihtiyaç duyan ve bu nedenle tahıla bağımlı hale gelen çobanları bekleyen açlıktı. Bu nedenle, M.S. 300 ile 1300 yılları arasında Avrasya'nın siyasi tarihinde büyük rol oynayan göçebe istilaları ve fetihleri, ticaret konusunda deneyimli yöneticileri iktidara taşıdı. Aynı durum, Viking yağmacılarının ve Japon korsanlarının, kamu otoritesine rakip olarak göçebe çobanların yerini aldığı medeniyetin sınır bölgelerinde de geçerliydi. Ancak deniz korsanları da tıpkı göçebeler gibi ticarete derinden bağımlıydılar. Gelişigüzel elde edilen ganimetlerin, her sezon yeniden donatılması gereken gemiler ve mürettebat için gerekli ürün çeşitliliğine dönüştürülebilmesi, yalnızca düzenli ve barışçıl ticaret yoluyla mümkün olabiliyordu.

Bu nedenle, sözde "Karanlık Çağlar"a özgü siyasi çalkantılar, Avrasya'nın medeni bölgelerindeki yöneticileri, tüccar sınıfının değerlerine daha önce hiç olmadığı kadar aşina ve uyumlu hale getirdi. İslam'ın yayılışı bu dönüşümün en çarpıcı örneğiydi; Cengiz Han'ın fetihleri ise doğu ve kuzey bölgelerde benzer bir öneme sahipti. Bununla birlikte Moğol İmparatorluğu'nun bozkır ile ekili araziler arasındaki yeni bağlılığı siyasi düzeyde ifade etmesinden önce bile, piyasa tarafından yönlendirilen davranışların Avrasya'daki siyasi komuta yapılarının içine işlemesi, M.S. 1000 yılı civarında kritik bir dönüm noktasına ulaşmıştı. O tarihten itibaren ticaret ve piyasa alışverişleri, kapsama alanını nesilden nesile belirleyici biçimde genişletmeye başladı.

Bu temel değişim muhtemelen Çin'de başladı. Song Hanedanı (960–1279) döneminde Göksel İmparatorluk, ayrıntılı biçimde yapılandırılmış bir takas ekonomisi geliştirdi.

Çin'in emir-komuta temelli bir ekonomiden piyasa odaklı bir ekonomiye geçişi elbette kademeli gerçekleşti. M.S. üçüncü yüzyıl kadar erken bir tarihten itibaren, Budist rahiplerin ve Budizmle bağlantılı Orta Asyalı tüccarların Çin'e gelişi, bu sürece katkı sağlayan önemli etkenlerden biriydi. Bir diğer etken ise 780 yılında vergi gelirlerinin aynî ödemeler yerine para olarak toplanmasına izin verilmesine ilişkin resmî karardı. Tüm bunlar arasında en temel unsur, muhtemelen, Çin içinde malların taşınmasını nispeten ucuz hale getiren iç su yollarının iyileştirilmesiydi. Bu sürecin en önemli dönüm noktası, 611 yılında Yangtze ve Sarı Nehir'i birbirine bağlayan Büyük Kanal'ın tamamlanmasıydı. Ancak Çin'in bu iki büyük nehri boyunca geniş çaplı ve dallanmış bir iç ulaşım ağının güvenli biçimde kurulmasından önce, çok sayıda küçük ölçekli mühendislik çalışmasının yapılması gerekiyordu.

Vergilerin aynî olarak toplanmasından parasal ödemeye geçilmesi, Çin ekonomisinde yaşanan dönüşümü hem kayda geçirdi hem de resmen doğrulamış oldu. Bu dönüşüm, istisnai ve küçük çaplı biçimde sekizinci yüzyılda başlamış olsa da M.S. 1000'den sonra hızla baskın hale geldi. Parasal vergilere geçişle birlikte memurlar, hükümetin ihtiyaç duyduğu mal ve hizmetleri piyasadan satın alarak vergi gelirlerini bu şekilde harcamaya başladılar. Böylece nakit parayı yeniden özel sektöre döndürerek, kendi otoritelerinin ağırlığıyla piyasa davranışlarının Çin toplumuna daha da yayılmasına katkı sağladılar.

Bunun sonucunda, Adam Smith'in daha sonra ikna edici bir şekilde analiz edeceği uzmanlaşmanın tüm avantajları, Çin İmparatorluğu'nun çeşitli bölgelerinde etkisini göstermeye başladı. Üretimin verimliliği arttıkça zenginlik de arttı.

İmparatorluk yetkilileri, (aslında biraz da şaşkınlıkla), piyasa davranışına müdahale etmekten kaçındıklarında hükümetin mal ve hizmetler üzerindeki fiilî kontrolünü artırabildiklerini keşfettiler. Çin'in çeşitli bölgelerinin ticari entegrasyonundan kaynaklanan artan zenginlik henüz yeni sayılırken ve büyüme kendiliğinden sürerken, siyasi otoriteler genellikle durumu olduğu gibi bırakmaktan memnundu. Sadece zaman zaman, bariz fiyat spekülasyonu ya da Konfüçyüsçü ahlaka aykırı başka bir durum söz konusu olduğunda, özel sermaye birikimini denetlemek üzere müdahale ediyorlardı. Kâğıt para ihracı yoluyla fiyat seviyelerinin dolaylı olarak düzenlenmesi, Song Hanedanı'nın resmî politikasının bir parçasıydı ve malî yönetim alanında uzmanlaşmış görevliler, fiyatlar, para ve kâğıt paranın metal karşılığı arasındaki ilişkiye dair oldukça ince düşünülmüş bir doktrin geliştirdiler.

Tüm bunlar şaşırtıcı derecede modern görünüyorsa, bunun gerçekten de böyle olduğunu söyleyebilirim. Nitekim modern çağın başlangıcını, Çin ekonomisi ve toplumundaki bu dönüşümün kesin olarak başladığı on birinci yüzyıldan itibaren saymayı öneriyorum.

Bu dönüşümün etkileri elbette Göksel İmparator'un buyruklarına hürmetle itaat eden eyaletlerle sınırlı kalmadı. Komşu halklar da en azından Çin saray ritüellerine göre, ticaret ağına katıldılar; haraç veren ve tâbi olanlar olarak bu ağda yer aldılar. Kervanların Orta ve Batı Asya, bozkırlar ve Hindistan ile bağlantıları arttı. Çok daha önemli olan ise deniz ticaretinin gelişmesiydi. Avrupalıların bildiği gemiler kadar dayanıklı olan gemiler Kore ve Japonya'ya doğru yelken açtı; diğerleri kıyı boyunca güneye, Endonezya'ya kadar ilerledi ve on birinci yüzyılın sonlarına gelindiğinde, Güney

Çin Denizi'nden Hint Okyanusu'na doğrudan seferler yaygın hale geldi.

Bu engin deniz sahası içindeki etki, Çin'in iç sularındaki ulaşımın iyileştirilmesinin yarattığı etkiye çok benziyordu: Ticaret arttı, teknoloji yayıldı ve çeşitli bölgesel uzmanlaşma biçimleri, Doğu ve Güneydoğu Asya'nın kıyı bölgelerinde toplam zenginlik üretimini kayda değer ölçüde genişletti. Bu sürecin en önemli örneği, (1012 yılına gelindiğinde) erken olgunlaşan pirincin güneyden Çin'in merkezine ithal edilmesiydi. Bu, ilkbahar taşkınlarının yalnızca birkaç hafta sürdüğü yamaçlarda pirinç yetişmesine olanak tanıyarak, Güney Çin'in gıda üretimini büyük ölçüde artırdı. Erken olgunlaşan pirinç, sulak ovalarda iki kez hasat yapılmasına olanak tanıdı ve bunun sonuçları da aynı derecede çarpıcı oldu. Tarım verimliliğindeki bu büyük artış, köylülerden elde edilen vergi ve kira gelirinin (özellikle Orta ve Güney Çin'de) ticaret ve zanaatkârlık faaliyetlerinin yoğunlaşmasıyla eş zamanlı olarak artması anlamına geliyordu. Bu nedenle, Çin toplumunun temelinde var olan, kırsal nitelikli ve toplumsal üstlerin emirlerine itaate dayalı yapı varlığını sürdürdü ve yeni ticaret ve sanayi sınıfları, Çin'in geleneksel yönetici sınıfının üstünlüğüne hiçbir zaman gerçek anlamda meydan okumadı.

Devletin piyasaya müdahale etme yetkisi sorgulanmadı ve (Çin'i 1211 ile 1279 yılları arasında fetheden) Moğollar döneminde, ekonomik açıdan daha pervasız yöneticiler iktidara geldiğinde, kontrolden çıkan bir enflasyon, Song Hanedanı'nın piyasa fiyatlarını dolaylı yoldan düzenleme modelini altüst etti. Bu durum, Çin'de yüzyıllar boyunca kâğıt parayı itibarsızlaştırdı. Çin'in büyük ölçekli teknolojiye ve kapitalist ticaret ile sanayi organizasyonuna yönelik ilk

adımları da büyük ölçüde stratejik öneme sahip malların resmî makamlarca ekonomik olmayan fiyatlarla satın alınması nedeniyle ağır darbeler aldı. Bu süreç, Song Hanedanı'nın sonuna gelinmeden önce başlamıştı ve sonunda ekonomik büyümeyi neredeyse durma noktasına getirdi. Büyük ölçekli özel servet, yalnızca vergi tahsili konusunda resmî olarak onay gören tuz üretimi ve dağıtımının yönetimi gibi işletmelerle bağlantılı olduğunda ayakta kalabildi. Böylece, resmî müdahaleler, tam da Batı Avrupalıların, artan ticaret hacmine daha yavaş ama istikrarlı bir şekilde tepki vererek dünya çapında modern askerî ve ticari serüvenlerine başladıkları dönemde Çin'in piyasa ekonomisine yönelik büyük hamlesini yaklaşık 1500 yılına kadar duraklatmış oldu.

Çin'in Song Hanedanlığı dönemindeki muazzam ekonomik patlamasının Orta Doğu üzerinde belirgin bir etkide bulunmadığını itiraf etmeliyim. Ticaretin ve alışverişin bu kadim merkezinde, İslam, zaten (632 yılından itibaren) kayda değer bir ticari gelişimi teşvik etmiş ve sürdürmüştü. Ayrıca 11. ile 13. yüzyıllar arasında artan sıcaklıklarla Batı Avrupa'da hasatları iyileştirerek ekonomik büyümeyi destekleyen iklimin, Orta Doğu'nun tahıl tarlalarına zarar verici bir kuraklık getirmiş olması muhtemeldir. Her halükârda, İslam dünyasının merkezinde, Uzak Doğu'da görülen türden bir ekonomik patlama belirtisi bulunmamaktadır ve 13. yüzyıldan itibaren –belki daha da öncesinde– sulama kanallarının hizmet dışı kalmasıyla birlikte Irak, ekonomik bir gerileme sürecine girmiştir.

1000 ile 1500 yılları arasında Çin'de yaşananları, Orta Doğu'da çok daha eski zamanlardan beri var olan siyasi ve ticari simbiyoz modellerin Uzak Doğu'ya uygulanması olarak

görmek mümkün olabilir. Aynı durum Batı Avrupa için çok daha açık biçimde geçerliydi.

Akdeniz bölgesinde, 11. yüzyılda İtalyan gemilerinin malları limandan limana taşıma görevini üstlenmesiyle birlikte, ticarette yeni bir canlılık ve verimlilik gelişti. Aynı dönemde İtalyanlar, Müslüman (ve Bizans) iş hukuku düzenlemeleribi ve ticari uygulamalara dair ayrıntıları neredeyse hiç değiştirmeden benimsediler. Yine de birkaç yüzyıl boyunca Avrupa'daki ticaret ağları, Çin'dekilere kıyasla çok daha az gelişmiş durumda kaldı. Marco Polo'nun seyahat kayıtları (1271–1295), Çin şehirlerinin muazzam büyüklüğünü vurgulamaktadır. Polo'nun, ülkedeki her şeyin büyüklüğüne duyduğu hayret, 13. yüzyılda Çinlilerin Avrasya'nın geri kalanını ne kadar geride bıraktığının kanıtıdır.

Yine de Avrupa eninde sonunda arayı kapattı. On birinci yüzyıldaki son derece mütevazı düzeylerden itibaren, Latin Hristiyanlar tarafından yürütülen ticaret, döngüsel iniş çıkışlara ve din adamlarının piyasa davranışına yönelik aktif güvensizlikleri ile tefeciliğe karşı sert kınamalarına rağmen genişleme eğiliminde oldu. Çin deniz ticareti, Japonya, Kore ve Güneydoğu Asya'yı tek bir pazar alanında birleştirmeye başlarken, Avrupa'da da denizcilikteki ilerlemeler (ve bazı kritik siyasi hamleler), Akdeniz ticaretinin doğuda Karadeniz'le, batıda ise Atlantik ve Baltık denizleriyle birleşmesine yol açtı. Karadeniz'in ticarete açılması açısından dönüm noktası 1204 yılıydı. Bu tarihte, Venedikliler ile farklı kökenlerden Haçlılardan oluşan bir grup, İstanbul'u ele geçirerek ilk kez kendi gemilerine boğazlar yolunu açtı. Atlantik sularının İtalyan girişimciliğine açılmasında ise 1290 yılı benzer bir öneme sahiptir. Cenevizli korsan ve tüccar Benedetto Zacca-

ria, 1290 yılında, daha önce Cebelitarık Boğazı'nı Hristiyan gemilerine kapatan Müslüman otoriteleri mağlup etti. Bu tarihten sonra, kuzeybatı Avrupa'nın yün ticareti ile güneydoğudan Akdeniz'e ulaşan baharat ticareti arasında doğrudan bir bağlantı kurulabildi. Bu gelişme, çok uzun deniz mesafelerini aşarak birçok farklı siyasi yapıyı kapsayan ve giderek karmaşıklaşan bir karşılıklı bağımlılık ağı yarattı.

Her ne kadar Avrupa'daki ticaret, Çin imparatorluk sistemi altında gelişen bölgesel entegrasyonla karşılaştırıldığında daha zayıf ve küçük ölçekli kalsa da Uzak Batı'daki ticaret yollarının sayısız siyasi sınırı aşmak zorunda olması, Avrupa'da pazar odaklı insan davranışına Çinli tüccarların ve özel ticaret ağlarına mal sağlayan üreticilerin sahip olamayacağı türden belirleyici bir avantaj kazandırdı. Birazdan daha ayrıntılı şekilde ele alacağımız gibi, bu fark, 15. yüzyılda Çinli imparatorluk yetkililerinin, kuzeybatı sınırlarında tehdit oluşturan göçebe güçlere karşı kara savunmasını daha acil bir öncelik olarak görmeleri ve bu nedenle deniz seferlerini yasaklamalarıyla birlikte ilginç ve kader belirleyici bir biçimde açığa çıktı.

Pazar odaklı davranışların evrensel yükselişi bağlamında, iki ayrı dalgayı ayırt etmek faydalı olabilir. Bunlardan ilki, Çin'den Doğu Avrupa'ya uzanan kara ticaret ağlarına dayanıyordu. Bu ağlar, hem kuzeyde otlak bozkırları aşan rotalar üzerinden, hem de daha eski olan klasik İpek Yolu'nun vahalar arasında ilerleyen güzergâhı üzerinden işlemekteydi. Söz konusu ticaret ağı, Çin, Rusya ve aradaki toprakları kısa bir süreliğine tek bir siyasi yapı altında birleştiren Moğol İmparatorluğu tarafından sürdürüldü ve desteklendi. İtalyan ticareti ise bu sürece, Karadeniz limanlarını doğudaki ker-

van dünyasıyla önemli bir ticaret merkezi haline getirerek karşılık verdi.

Ancak Avrasya boyunca kurulan bu bağlantılar, kendine özgü bir felaketi de beraberinde getirdi; ölümcül veba salgınları. Kara Veba'nın 1347 yılında Avrupa'ya gelişi iyi bilinir ve son araştırmalar, Avrupa nüfusunun bu yeni hastalık ortaya çıkmadan önceki seviyesine tekrar ulaşmasının 130 yıldan uzun sürdüğünü göstermektedir. Bu hastalığın bozkır toplulukları üzerindeki etkisi ise çok daha yıkıcıydı. Çünkü bu toplulukların otlaklarla kaplı anavatanı, veba basilinin kalıcı bir rezervuarı haline geldi – ya da en azından benim savunduğum görüş bu yöndedir. Bu konudaki kanıtlara dair daha ayrıntılı bir değerlendirme için sizi *Plagues and Peoples* (Salgınlar ve Halklar)[5] adlı kitabıma yönlendirmek isterim.

Klasik çağın sonlarında, Roma ve Çin dünyasında bilinmeyen hastalıkların nüfus ve servet üzerinde yarattığı yıkıcı etkiler gibi, göçebelerin vebaya maruz kalmasının yol açtığı ölümlerin siyasi sonuçları da büyük devlet yapılarını çökertti. Moğol İmparatorluğu savaşan parçalara ayrıldı ve bozkır boyunca uzanan ticaret ağı bir daha asla eski haline dönemedi. Orta Asya, ekonomik, siyasi ve kültürel açıdan giderek daha marjinal bir konuma geriledi. Bunun nedeni yalnızca hastalıkların yol açtığı nüfus kayıplarının doğrudan yoksullaştırıcı etkisi değil, aynı zamanda deniz yolları üzerinden yayılan yeni bir ticaret dalgasıydı. Bu yeni dalga öylesine güçlüydü ki yerel koşullar Marco Polo zamanındaki kadar serbest kervan seferlerine yeniden izin verse bile, kara

5 William H. McNeill, *Plagues and Peoples* (New York, 1976).

taşımacılığını yeniden başlatmak artık ekonomik olmaktan çıkmıştı.

Çin'in resmî Hint Okyanusu seferleri, 15. yüzyılın başlarında gerçekten de imparatorluk ölçeğinde başlamıştı; ancak 1430 sonrasında Pekin'deki imparatorluk sarayından gelen emirlerle geri çekildi ve kalıcı olarak sona erdirildi. Güney kıyılarda faaliyet gösteren Çinli tüccarların girişimleri, bu resmî emirlere karşı koyamadı. Okyanusları aşacak gemilerin inşasında gereken tunç gibi kaynaklara, imparatorluk makamları kuzeydeki kendi ihtiyaçları için el koymak isteyince gemi yapımı terk edildi. Çin'in ticaret sınıfları, büyük ölçekli bağımsız girişimlere izin vermeyecek kadar imparatorluk bürokrasisine bağımlıydı; bu nedenle Çin'in, Hint Okyanusu'nda Portekizlilerin ya da Amerika'da Kolomb'un önüne geçme ihtimali ortadan kalkmış oldu.

Batı'nın en uç noktasında ise bilindiği üzere, bambaşka bir gelişme yaşandı. Portekiz'in Afrika kıyılarındaki girişimleri, Ümit Burnu'nun dolaşılması ve 1499'da Hindistan'a giden deniz yolunun keşfiyle sonuçlandı. Aynı on yıl içinde Kolomb, Cathay'ı (Çin'i) ararken, Amerika'yı keşfetti ve Avrupa girişimciliğine yeni bir dünya açtı. Bunun ardından, bildiğimiz 16. yüzyıl Ticaret Devrimi yaşandı; bu devrim, Amerika'daki altın ve gümüş üretimini Avrupa ticaretiyle, Avrupa ticaretini de Hint Okyanusu'nun baharatları ve diğer değerli ürünleriyle birbirine bağladı. Zamanla Japonya ve Güney Çin kıyıları da Avrupa kontrolündeki bu dönüşüm modeline dâhil oldu. Avrupa ticaret ve imalatının en dinamik merkezlerinin Akdeniz'den Kuzeybatı Avrupa'ya kayması da bunu izledi ve bu kayma, 17. yüzyılda İngiliz, Hollandalı ve Fransız ticaret imparatorluklarının yükselişiyle tamamlandı.

Sonuç olarak, dünya ekonomisinin tek bir pazar düzenine dayalı modern entegrasyonu 1700 yılına gelindiğinde çoktan gelişmekteydi.

Böylece, Çin'in sahneden çekilişi, Avrupa'nın kazancı oldu. Başka bir deyişle, Çin imparatorluğunun merkezî komuta sisteminin piyasa odaklı davranışları sınırlayıp yönlendirme gücüne sahip olması, Çin'in küresel deniz ticareti ağının gelişiminde etkin bir rol üstlenmesini engelledi. Bunun yerine sahneye Avrupalılar çıktı ve bu ticaretin zenginlik üretme potansiyelinden sürekli olarak yararlanabilmelerinin ardında, Avrupa'da, Çin'in aksine faaliyetleri yönlendiren tek bir siyasi otoritenin bulunmaması yatıyordu.

Uzun mesafeli deniz ticaretini denetimleri altına alan Avrupalı tüccarlar, elde ettikleri yeni servetin büyük bölümünü Avrupa şehirlerinde topladılar. Bunun da ötesinde, denizlerde kurulan bu yeni düzen, Uzak Batı'nın dünya üzerindeki diğer medeniyetlere karşı üç farklı düzeyde –düşünsel, mikroparazitik ve makroparazitik– giderek artan bir üstünlük kurmasına yol açtı.

Her şeyden önce, entelektüel alanda Avrupalılar, dünyanın yeni ortaya çıkan çeşitliliği karşısında meraklı olma lüksüne sahipti. Yabancı halklarla kurulan iletişimi kendileri kontrol ettiklerinden, denizcilik becerileriyle kurdukları bu yeni temaslar onlar için doğrudan bir tehdit oluşturmuyordu. Aksine, dikkatlerini çeken herhangi bir yararlı yenilik değerlendirilebiliyor, merak ediliyor ve eğer değerli bulunursa, kendi kullanımları için benimsenebiliyordu. Bu durum, yeni fikirlere karşı sistemli bir açıklığa yol açtı. Oysa dünyanın diğer medeni bölgelerinde, yabancı unsurlar, kalıtsal değerlere tehdit oluşturur gibi göründüğünde –ki her kültürel

karşılaşmada er ya da geç bu yaşanıyordu– savunmacı bir zihniyet devreye giriyor, yerleşik doğrular adına yabancı ve tehlikeli görülen her şey dışlanmaya çalışılıyordu. Bu tür inatçı muhafazakâr tutumlar, Avrupa'daki beceri ve bilgi gelişimini besleyen özgüvenli merakla rekabet edemedi ve 18. yüzyıla gelindiğinde Avrupalılar, tüm rakiplerini açık biçimde geride bırakmıştı.

Başka bir deyişle, fikirlerin dolaşımı, küresel ticaret ağlarının büyümesiyle birlikte, Avrupalılar için özel bir avantaj sağlayacak şekilde yeni bir biçim ve hız kazandı. Mikroparazitlerin dolaşımı için de aynı durum geçerliydi. Daha önce hastalık tecrübesi edinmiş; nüfus yoğunluğu ve iletişim ağları bakımından gelişmiş bölgeler, çok sayıda mikroparazitik enfeksiyona karşı yüksek düzeyde bağışıklık geliştirdiklerinden, deniz yoluyla kurulan yeni temaslardan nispeten az etkilendiler. Elbette, Londra ve Lizbon gibi limanlar sağlıksız koşullarıyla ün kazandı ve gerçekten de 15. ile 18. yüzyıllar arasında Avrupa'daki (ve muhtemelen başka yerlerdeki) şehir nüfusları periyodik salgınlardan ciddi şekilde zarar gördü. Ancak bu tür salgınların sıklığı arttıkça, ölümler giderek daha genç yaş gruplarında yoğunlaşmaya başladı. Birkaç yüzyıl içinde, en ölümcül salgın hastalıkların çoğu, en azından büyük liman merkezlerinde endemik hale geldi; böylece artık yalnızca bebekler ve küçük çocuklar bu hastalıklar nedeniyle ölüm riskiyle karşı karşıya kaldı. İç kesimlerle olan ticari bağlantılar yoğunlaştıkça, giderek daha geniş iç bölgeler de hastalık tecrübesi kazandı. Böylece, bir nesildir ya da daha uzun bir süre boyunca görülmemiş bir enfeksiyon, şehir merkezlerinden yayıldığında, yetişkin nüfusta kitlesel

ve felaket boyutunda ölümler yaşanması giderek daha az rastlanır hale geldi.

Bu nedenle, enfeksiyonlar medeni dünya genelinde giderek daha homojen hale geldikçe, bunların demografik etkileri de nüfus artışını kolaylaştıracak şekilde değişti. Çocuk ölümleri nispeten kolay telafi edilebiliyordu; bebek ölüm oranlarının yüksek olması bile, buna paralel yüksek doğum oranlarıyla dengelenebiliyordu. Bu temelde, gıda üretiminin artmasıyla bu tür bir büyümeyi mümkün kılan her zaman ve her yerde medeni toplumlar büyümeye başladı. Bu eğilim, 18. yüzyılın bir noktasında hem Çin'de hem de Avrupa'da açıkça gözlemlenebilir hale geldi. Hindistan'daki nüfuslar da muhtemelen benzer bir seyir izledi; ancak Orta Doğu toplumlarının bu yolu takip ettiği pek olası görünmüyor. Bunun nedeni, muhtemelen, Orta Doğu'da gıda arzını artırmanın diğer bölgelere kıyasla daha zor olmasıydı; çünkü mısır, patates ve tatlı patates gibi Amerikan kökenli gıda ürünlerinin hiçbiri, Orta Doğu'da hâkim olan yarı kurak arazi koşullarına uygun değildi.

Ancak daha önce izole kalmış bölgelerde, okyanus seferleriyle başlayan yeni mikroparazitik düzen, yıkıcı sonuçlar doğurdu. Avrupalı ve diğer medeni toplumlarla kurulan temaslar sonucunda, bu bölgelerde sık sık büyük ölçekli ölümler yaşandı. Kuzey Amerika, Avustralya, Güney Afrika ve Sibirya gibi dünyanın birçok yerinde bu durum, verimli toprakların kısmen ya da neredeyse tamamen boşalmasına yol açtı ve böylece bu alanlar Avrupa yerleşimine açık hale geldi. Büyük ölçüde 17. yüzyılda başlayan yerleşim kolonileri, Avrupalıların sömürebileceği toprak miktarını önemli ölçüde artırdı; Avrupa atölyelerinden çıkan mamullerin karşılığında hızla

artan miktarda tarım ürünleri ve hammadde tedarik edilerek Avrupa refahı güçlendirildi.

Denizlerde kurulan bu yeni düzene verilen mikroparazitik ve demografik tepkilere, makroparazitik yapılarda yaşanan benzer derecede köklü değişiklikler eşlik etti. Her şeyden önce, M.Ö. 9. yüzyıldan bu yana süvari birliklerine üstünlük kazandıran koşullar, barutlu silahların yayılmasıyla büyük ölçüde ortadan kalktı. Silahlı birlikler karşısında, bozkır baskınları etkisiz hale geldi ve bu gelişme, Avrasya'nın uygar dünyasında belirleyici sınır hattının bozkırlardan deniz kıyılarına kaymasını kesinleştirdi.

Bu dönüşümün geri döndürülemez hale gelmesi zaman aldı: Bozkır süvari taktiklerinin etkisini yitirmesi ancak 17. yüzyılın ilk yarısında kesinlik kazandı. Tarım ile göçebe savaşçılık kapasitesi arasındaki bu güç dengesi değişiminden en çok yararlanan iki devlet, Çin ve Rus imparatorlukları oldu. Bu iki devlet, 17. ve 18. yüzyıllar boyunca kara sınırlarını Asya'nın içlerine doğru genişlettiler ve birbirleriyle sınır komşusu haline gelerek, hâlâ kesin çözüme kavuşmamış bir dizi çatışmayı başlatmış oldular.

Kısa vadede daha önemli olan gelişme, Avrupa gemilerinin Asya kıyılarına ilk ulaştığı dönemde top teknolojisinin yayılması oldu. Bu silah, yerine koyulduktan sonra yalnızca birkaç saat içinde kale duvarlarında gedikler açabiliyordu. Büyük topların kontrolünü tekeline alan bir hükümdar, yerel rakipleri karşısında daha önce mümkün olmayan bir üstünlüğü garanti edebilirdi. Bir anlaşmazlık durumunda, mevcut ulaşım araçlarının büyük topları taşıyabildiği her yerde, yalnızca birkaç ay içinde *ultimo ratio regis* (kralın son çaresi) devreye sokulabilirdi.

Bu durumun pratik sonucu, büyüklükleri ve iç isyanlara karşı istikrarları daha önce mümkün olmayan düzeyde yüksek olan ve haklı olarak "barut imparatorlukları" olarak adlandırılabilecek bir dizi siyasi yapının ortaya çıkmasıydı. Japonya'nın Hideyoshi (ö. 1596) ve Tokugawa şogunları döneminde birleşmesi, barutlu silahların siyasi birliği ilerletmedeki belirleyici rolüne dair en açık örnektir. Ancak Çin'deki Ming (1369–1644) ve onun halefi olan Ching (1644–1912) imparatorlukları, Hindistan'daki Babür İmparatorluğu (1526–1857) ve Doğu Akdeniz ile Orta Doğu'nun bitişik bölgelerini kapsayan Osmanlı İmparatorluğu (1453–1923) da bu türün diğer önemli örneklerindendir. Bu bağlamda Moskova Prensliği (1480–1917) de aynı şekilde değerlendirilebilir. Portekiz ve İspanyol denizaşırı imparatorlukları ise yalnızca eyaletleri başkentle birleştirmek için top taşıyan gemilere dayanmaları bakımından bu örneklerden ayrılıyordu.

Tek bir siyasi otorite kurma yönündeki girişim, Batı Avrupa'da ise başarısızlıkla sonuçlandı. İmparator Şarlken (1519–1556), Avrupa ve Amerika'daki etkileyici topraklarına rağmen, Almanya üzerindeki gücünü pekiştirmekte başarısız oldu; oğlu II. Felipe (1556–1598) ise Fransa'yı fethetmek bir yana, Hollandalıları bile denetimi altında tutamadı. Böylece Batı Avrupa'nın siyasi çeşitliliği, barut devriminden sağ çıkmayı başardı. Bu, medeni dünyanın başka hiçbir yerinde görülmeyen bir durumdu.

Bunun neden böyle olduğu, burada verebileceğimden çok daha kapsamlı bir incelemeyi hak eden bir konudur. Teknik etkenler kesinlikle önemliydi. Örneğin, Avrupa'nın –diğer medeniyetlerle karşılaştırıldığında– en azından 11. yüzyıla kadar uzanan sert kaya madenciliğini oldukça erken geliştir-

miş olması, silah yapımında kullanılan çok sayıda farklı alaşım / gunmetal kaynağının mevcut olduğu anlamına geliyordu. Bu sayede hiçbir hükümdar, büyük topların dökümünde gerekli olan bakır, kalay ve çinko üzerinde kolayca bir tekel kuramıyordu. Daha da belirleyici olan ise 16. yüzyılın ilk on yıllarında, zeki İtalyan mimarların, taş duvarların barutlu silahların yıkıcı etkisinden toprak setlerle korunabileceğini keşfetmiş olmalarıydı. Bu savunma biçimi, ağır toplarla donatılmış burçlardan açılan çapraz ateşle ve kuşatma merdivenlerine karşı kazılmış kuru hendeklerle birleştirildiğinde, topların saldırganlara sağladığı kısa vadeli avantaj bir anda ortadan kalkıyordu. Sonuç olarak, 1520'lerden itibaren, yerel otoritelerin bu yeni tahkimat tarzını inşa edebildiği her yerde, uzun ve zorlu kuşatmalar, Avrupa savaşlarında yeniden olağan hale geldi. Dünyanın diğer bölgelerinde olduğu gibi, artık birkaç büyük topa sahip olmak, her türden yerel savunmaya karşı üstünlük sağlamak için yeterli değildi.

Avrupa'nın parçalı yapısının devam etmesi, medeni dünyanın bu bölgesinde savaşların ve savaş hazırlıklarının kamusal yaşamda büyük yer tutmayı sürdürmesi anlamına geliyordu. Bunun bir sonucu olarak, silahlanmada ve askerî tekniklerde sürekli bir ilerleme arayışı ortaya çıktı. Detaylı biçimde ve hızla gelişen savaş sanatı, kısa sürede Avrupa devletlerinin Asya'daki barut imparatorluklarını geride bırakmasını sağladı; çünkü Asya'da, mevcut ağır top stoklarının tek bir imparatorluk merkezi tarafından etkili biçimde tekel altına alınması, silah tasarımı ve askerî organizasyonun geliştirilmesine yönelik iç teşvikleri ortadan kaldırmıştı. Sonuç olarak, 18. yüzyıla gelindiğinde – hatta muhtemelen daha da önce – Avrupa kara orduları, tüm rakiplerine karşı açık bir

üstünlük sağlamış ve gemilerinin Asya kıyılarına yaklaştığı ilk andan itibaren sahip oldukları deniz gücüne denk bir askerî üstünlüğe ulaşmışlardı.

Avrupa'nın siyasi çoğulculuğunun bir başka yönü daha vardı: Hiçbir hükümdar, ticari faaliyetleri kendi amaçlarına tâbi kılmak için fazlaca bir şey yapamazdı. Bir yerde vergilendirme çok ağırlaşırsa bu durum, sermaye ve ticaretin, hızla, iş yapma maliyetlerinin daha düşük olduğu başka bir yere kaymasına yol açardı. Bu nedenle, piyasa odaklı faaliyetlerin siyasi otorite karşısındaki özerkliği yirminci yüzyıla kadar ciddi biçimde sorgulanmadı.

Sonuç olarak, Batı Avrupa'da piyasa tarafından düzenlenen davranışlara, medeni dünyanın diğer bölgelerine kıyasla çok daha geniş bir alan tanındı. Bu durum, malların üretimi ve tasnifi ile hizmet dağıtımı gibi işlerde özel girişim ve kişisel çıkarın sağladığı verimliliğe daha fazla yer açılmasını sağladı. Ancak piyasa odaklı davranışların kapsam ve büyüklüğünde yaşanan hızlı artış, Avrupa'daki siyasi otoritelerin giderek daha etkili ordular ve donanmalar kurarak güçlerini artırmalarını engellemedi. Silah ile tereyağı arasında seçim yapmanın gerekmediği bir durumun ne kadar benzersiz olduğunu ayrıca vurgulamaya gerek yoktur. Batı Avrupa'nın toplam serveti hızla artarken, vergi oranları bu artışın oldukça gerisinde kaldı. Böylece özel mülkiyet ve onun yönetimindeki sermayenin olağanüstü biçimde genişlemesi mümkün oldu. Song Çin'i de bu duruma bir süreliğine yaklaşmıştı; ancak Çinli özel sektör girişimcileri, siyasi üstlerinden, Avrupalı girişimcilerin erken modern dönemde elde ettikleri kadar bir özerklik kazanamadıkları gibi, aynı ölçekte bir sermaye birikimi de sağlayamadılar.

Batı Avrupa'daki yöneticiler ile tüccarlar arasındaki ilişkinin ne denli alışılmadık olduğunu vurgulamak için bir es vermek istiyorum. 1500 yılına gelindiğinde, en güçlü Avrupa hükümdarları bile etkili bir ordu kurma konusunda tüccarlara ve bankacılara bağımlı hale gelmişti. Batılı hükümdarlar; diğer medeni ülkelerdeki hükümdarların yaptığı gibi askerî ihtiyaç ortaya çıktığında mevcut serveti doğrudan vergilendirerek el koymak yerine, her işlemden kâr elde etmeye ya da en azından kâr etme ihtimaline tutunmaya çalışan özel simsarlar ve tüccarların ağına düşmüşlerdi. Hükümdarlar, savaş sırasında egemenlik haklarını kullanabilmek için, genellikle kendi yetki alanlarının dışında ikamet eden ve bu sayede müsadere vergilerinden korunmuş özel şahıslardan borç istemek zorunda kalıyorlardı. Daha on birinci yüzyılda, Avrupa'nın bazı önemli şehirlerinde tüccarlar yerel otoriteler haline gelmişti. Bu tür şehir devletleri, sermaye birikimi için ilk güvenli sığınakları oluşturdu. Daha sonraki dönemde ise Hollanda ve İngiltere gibi daha büyük devletlerde, servetlerini pazarlarda alım satım yoluyla edinmiş kişiler, kendilerine yeni ve ağır vergiler yüklemeye çalışan meşru siyasi otoritelere karşı savaşarak kendilerini savunabildiklerini gösterdiler. Sonuç olarak bu durum, 16. yüzyıldaki Hollanda İsyanı'nın ve 17. yüzyıldaki İngiliz İç Savaşı'nın temel meselelerinden biri haline geldi. Batı Avrupa'da piyasa tarafından yönlendirilen davranışların sürdürdüğü özerkliğe pek çok unsur katkı sağlamış olsa da burada her şeyi yalnızca siyasi çoğulculuğun varlığına indirgemek istemem. Yine de bana öyle geliyor ki Avrupa'daki devlet sistemi, Çinli, Babürlü ya da Osmanlı yetkililerin genellikle yaptığı gibi, ticari servetin bürokratik otorite

tarafından ele geçirilmesini engellemede belirleyici bir rol oynamıştır. Bu imparatorluklarda –tıpkı İspanya'da olduğu gibi– yetki sınırlarını aşan ticaret, müsadere niteliğindeki vergilerin ulaşamayacağı güvenli yerlerde bulunan yabancıların eline geçmişti. Devletin kendi içinde ise ticaret ve imalat, yalnızca perakendecilik ve zanaatkârlık düzeyine indirgenmişti. Çünkü sermayenin, toprak dışındaki herhangi bir alanda gözle görülür biçimde yoğunlaşması, hemen vergi tahsildarlarının dikkatini çekiyor ve bu durum (vergi tahsili dışında) özel ölçekte büyük ticari işlemleri neredeyse imkânsız kılıyordu. Devlet yetkilileri kaynakları bir araya getirmek istediklerinde –bu genellikle orduyu donatmak ve beslemek içindi– zorunlu angaryaya ve aynî vergilere başvurmak zorunda kalıyordu. Piyasaya serbestçe giren mallar ise şehir halkı için yalnızca gıda ve temel ihtiyaç maddelerinin perakende düzeyde tedarikini sağlayabiliyordu ve bu da çoğu zaman istikrarsız bir şekilde gerçekleşiyordu.

Buna karşılık, Avrupa'da piyasa tarafından yönlendirilen davranışların gücünün artması, mal ve iş gücünün özel çıkarlar doğrultusunda bir araya getirilmesiyle giderek daha büyük ölçekli girişimlerin kurulmasını mümkün kılmıştı. Bununla beraber kamu ile özel, bürokratik ile kapitalist yönetim arasında basit bir dikotomi söz konusu değildi. Aksine, kâr peşindeki özel girişim ile kamu yönetimi, her biri denizaşırı topraklarda egemenlik yetkisi kullanan Hollanda ve İngiliz Doğu Hindistan Şirketleri gibi kurumlar aracılığıyla birleşebiliyordu ve birleşmişti de. Gerçekten de faaliyetlerinin ölçeği büyüdükçe, özel kâr amacı güden ekonomik organizasyonlar, zamanla devletin komuta sistemlerinden ayırt edilmelerini zorlaştıran bürokratik

özellikler kazanmaya başladılar. Devlet tarafında ise Avrupalı kamu görevlileri, egemen otoritenin kendi amaçları doğrultusunda ihtiyaç duyduğu mal ve hizmetleri sağlarken piyasa teşviklerine güvenmenin çoğu zaman en uygun yol olduğunu fark ettiler. Bu doğrultuda, angarya sistemine ve piyasa teşviklerine verilen kendiliğinden tepkileri bastırmaya yönelik diğer siyasal yöntemler önemini kaybetti. Ancak uygulamada, özellikle ordu ve donanmalara asker temininde, zorlama yönteminden tamamen vazgeçilmiş değildi.

Genel etki, açıkça görüldüğü üzere, büyük ölçekli girişimler için mal ve hizmetlerin daha verimli biçimde organize edilmesini sağlamak oldu. Şaşırtıcı bir şekilde, zorlama azaldıkça devletin gücü arttı! Daha büyük ve daha hareketli sermayenin; yeni teknolojiler, ölçek ekonomisi ve bölgeler arası uzmanlaşmanın birbirini desteklemesine olanak tanımasıyla birlikte servet artış gösterdi. Kısacası, 14. yüzyıl ile 20. yüzyıl arasında Avrupa'nın servet üretme kapasitesindeki hızlanma, kendi kendini sürdüren otokatalitik bir sürece dönüştü. Avrupa'nın yükselen refahı ve gücünün dünya üzerindeki yıkıcı sonuçları düşünüldüğünde, bu süreç belki de en doğru biçimde nükleer reaktörlerdeki bir zincirleme reaksiyona benzetilebilir.

Avrupa içinde, özel sermayeye ve girişimciliğe en fazla alan tanıyan devletler en fazla refah sağlar ve gelişme kaydederken; mevcut kaynakların büyük kısmını refah ile birlikte savaş için ayıran, daha iyi yönetilen toplumlar ise geride kalma eğilimindeydi. Örneğin, 1600 sonrasında, devlet politikalarının yoksulları en ağır koşullardan koruduğu Venedik gibi İtalyan şehirleri ile İspanya, Moskova ve Orta Avrupa'daki Habsburglar gibi militarize olmuş imparatorluklar; yönetim

açısından daha dağınık olsa da özel girişimciliğe daha fazla alan tanıyan Hollanda ve İngiltere gibi ülkelerin ekonomik gelişimine ayak uyduramadı.

Giderek güçlenen bir merkez ile ekonomik olarak ona bağımlı hale gelen çevresel bölgeler arasındaki farklılaşma, kendi kendini doğrulayan ve pekiştiren bir modele dönüştü. Merkez ile çevre arasında alışverişi yapılan mal ve hizmetler, merkezdeki özel sermayenin sürekli büyümesini sağladı. Bunun nedeni, çevre bölgelerde devlet ihtiyaçlarının daha baskın olması, vergi ve bürokratik düzenlemelerin daha kısıtlayıcı işlemesi ve nitelikli iş gücü yetersizliğinin devam etmesiydi. Bu farklılıklar, girişimcilerin ve sermayenin, servet elde etme koşullarının en elverişli olduğu merkezlere doğru yönelmesiyle daha da derinleşti. Zenginlik peşindeki özel girişimler, elbette zaman zaman kaynakların uzak bölgelere yönlendirilmesini ve oralarda maden ya da başka yeni işletmeler kurulmasını da gerektiriyordu. Ancak girişimciler ve sermaye, çoğu zaman, piyasa faaliyetlerinin en yoğun olduğu ve özel servetin zorla el konulma karşısında en güvende bulunduğu Kuzeybatı Avrupa'daki birkaç kentsel merkeze çekiliyordu.

Avrupa'nın servet ve gücünün genişlemesine katkıda bulunan bu karmaşık koşulların tümü, 18. yüzyılın ortalarından itibaren, alışıldık biçimiyle "Sanayi Devrimi" dediğimiz olguyla daha da pekişti. Önce su, ardından buhar gücüyle çalışan makineler, ürünlerin maliyetini büyük ölçüde düşürdü ve üretim miktarlarının daha önce mümkün olmayan seviyelere ulaşmasına olanak sağladı. Sonucun ne kadar çarpıcı olabileceğini, Robert Owen'ın, otobiyografisinde yaptığı şu yorum açıkça gösterir: 1790'larda bir

yardı* yarım gineye mal olan pamuklu kumaş, 1850'lerde eski fiyatının altmış üçte birine, yani yalnızca iki peniye satın alınabiliyordu. Bu durum, 19. yüzyılın başlarında İngiliz imalatçıların, yüksek vasıflı Hintli dokumacıları kendi topraklarında fiyatlarını düşürerek geride bırakabildiklerini açıkça ortaya koymaktadır.

Avrupalı tüccarlar böylece, yerel olarak üretilebilecek her şeyden çok daha ucuz (ve bazen daha kaliteli) büyük miktarlarda mal sunarak, dünyanın diğer bölgelerindeki mevcut toplumsal yapıları sarsacak yeni bir silah edinmiş oldular. Asyalı ve Afrikalı zanaatkârlar bu durumdan doğrudan etkilendi. Ancak değişim, yalnızca bu zanaatkârların refahının ortadan kalkmasıyla sınırlı kalmadı. Aniden ortaya çıkan yeni ve ucuz mallar, gelişen ulaşım imkânları ve Avrupalı tüccarların sundukları mamuller karşılığında almak istedikleri hammaddelerin ve diğer ürünlerin üretimini örgütlemeye yönelik baskılar; dünyanın geri kalanındaki toplumları, çoğu zaman yerel yöneticilerin ve eski elitlerin tepkisini çekecek biçimlerde harekete geçirdi.

Ancak Avrupalıların ekonomik nüfuzunu sınırlamaya yönelik çabalar, uzun vadede nadiren başarılı olabildi. Avrupa devletleri, daha 18. yüzyılda bile, tüccarlarının çıkarlarını korumak adına dünyanın uzak bölgelerine silahlı kuvvet göndermeye hem hazır hem de muktedirdi. 19. yüzyılda ise Avrupa'nın sefer kuvvetlerinin sahip olduğu teknik donanım ve disiplinli savaş sanatı, diğer bölgelerde mevcut olan silahlar ve askerî organizasyonlara karşı ezici bir üstünlük kazandı. Bu durum, 1840'lı yıllarda İngilizlerin, Kanton'daki Çinli savunma birliklerini kolayca mağlup etmesiyle tüm

* 1 yard = 0.9144 metre (çn)

açıklığıyla ortaya çıktı. Böyle bir askerî harekâtın maliyeti, 17. yüzyıldan bu yana kendini daimi orduların ve donanmaların idamesine adamış Avrupa devletlerinin hazineleri açısından artık önemsiz hale gelmişti. Bu nedenle, Avrupa imparatorlukları, 19. yüzyılın ikinci yarısında –neredeyse tüm dünya, Batı Avrupa merkezli hem siyasi hem de ekonomik bir yönetime boyun eğene dek– o kötü şöhretli "dalgınlık" haliyle genişlemeye devam etti.

Avrupa emperyalizmi, Avrupa'nın Sanayi Devrimi'nden kaynaklanan yeni güç artışının, Asya'daki emperyal çürümenin "doğal" ritmi olarak tanımlanabilecek bir zamana denk gelmesiyle büyük ölçüde kolaylaştı. 16. ve 17. yüzyıllarda topların dünya çapında yayılmasından sonra ortaya çıkan barut imparatorluklarının tamamı, 18. yüzyılın sonlarına doğru ciddi iç sorunlarla boğuşuyordu. Japonya hariç, bu imparatorluklar, dilleri ve kültürleri halklarının büyük çoğunluğu için yabancı olan az sayıda savaşçı elit tarafından kurulmuştu. Zamanla, bu yönetici grupların birliği ve askerî verimliliği azaldı; uygarlığın sunduğu rahatlıklar, askerî disiplinin zorluklarına tercih edilir hale geldi. Doğal olarak bu durum, hem Hindistan'da hem de Çin'de devletin zayıflamasına ve toplumsal güvensizliğe yol açtı. Bir diğer rahatsız edici etken ise enfeksiyonların homojenleşmesiyle birlikte köylü nüfusundaki muazzam artıştı. Sonuç olarak, Asya rejimlerinde genel bir kriz baş gösterdi; 1850'ye gelindiğinde, en güçlüleri bile Avrupa etkisine ancak sembolik düzeyde direnebiliyordu. Bu nedenle, 1850–1914 yılları arasındaki olağanüstü Avrupa dünya hegemonyası kısmen yanıltıcıydı: Avrupa'nın yeni zenginlik ve gücü, Asya hükümetleri ile elitlerinin istisnai bir zayıflık dönemine rastlamasının tesadüfi bir sonucuydu.

Şunu da belirtmeliyim ki 19. yüzyılda Avrupalı yöneticiler ve devlet görevlileri, Sanayi Devrimi'nin rüzgârıyla hızla çoğalan yeni zenginlik biçimlerinin tümünü kontrol altına almaya başlamamış; özel sermayenin ve tüketim düzeylerinin eşi görülmemiş boyutlara ulaşmasına izin vermiş olsalar da bu dönemde ortaya çıkan yeni siyasal yönetim ilkeleri ve fikirler, devletin vatandaşlar üzerindeki yetki alanını büyük ölçüde genişletecekti. Örneğin Fransız Devrimi'nden önce sıradan tebaa askerlik hizmetinden muaf tutuluyordu. Üst sınıflardan yalnızca gönüllüler ordu ve donanmaya katılırken; alt kademelerin doldurulduğu zorunlu askerlik, genellikle kentteki işsizler, topraksız köylüler ve gemiciler gibi özel olarak dezavantajlı nüfus kesimleriyle sınırlıydı.

Fransız Devrimi, bu durumu kökten değiştirerek askerî yükümlülüğü en azından genç erkekler için vatandaşlığın bir bedeli haline getirdi. Liberal devrim, daha önceden devlet görevlilerinin yetki alanını sınırlayan sayısız ayrıcalıklı lonca ve statüyü de ortadan kaldırdı. Herkesin yasalar önünde eşit kılınmasıyla, tüm vatandaşlar hem eşit derecede özgür hem de zorunlu devlet hizmetine eşit ölçüde yükümlü hale geldi. Eski toplumsal engellerin ve farklılıkların ortadan kaldırılmasından doğan özgürlük, birkaç on yıl boyunca, liberal ve demokratik yönetim ilkelerinin gerektirdiği merkezî yönetime duyulan yeni tabiiyetten daha baskın bir özellik taşıdı. Sanayi Devrimi'nin sağladığı gelişmiş insan ve maddi kaynakların siyasal olarak ele geçirilme potansiyeli ise ancak 20. yüzyılda ortaya çıktı. Bu da 1500–1900 yılları arasında büyük ölçüde Avrupa lehine işleyen küresel ilişkilerdeki dengesizliği gidermeye yönelik, yakın dünya tarihinin daha geniş

kapsamlı bir yeniden düzenleme sürecinin parçası olarak değerlendirilebilir.

Öncelikle mikroparazitik açıdan bakıldığında, çağımızın en önemli gelişmelerinden biri, önce Batı dünyasında, ardından da dünya genelinde bebek ölüm oranlarının hızlı bir şekilde azalmasıdır. Bu dönüşümün temel nedeni, 1850'lerde başlayan fakat gerçek anlamda küresel ölçekte ancak bizim zamanımızda, özellikle de 1945'ten bu yana uygulanabilen halk sağlığı önlemleridir. Tıp araştırmacıları enfeksiyon kalıplarını çözebildiklerinde, ki ilk çözümlenen hastalık 1884'te kolera oldu, enfeksiyon zincirini kırmaya yönelik aşı, pastörizasyon, el yıkama gibi ucuz ve etkili yöntemler geliştirildi. Bu tür karşı önlemler sayesinde, medeniyetin çocukluk hastalıkları, ciddi bir tehdit olmaktan çıktı. Kaygılı demograflar ve ekolojistler tarafından iyi bilinen sonuçlarla birlikte, yüksek oranlı bebek ölümleri azaldı. Bunun sonucunda Asya, Afrika ve Latin Amerika'da yaşanan nüfus patlamaları, günümüzde dünya dengelerini kökten sarsan ve bir süre daha sarsmaya devam edecek olan temel faktörler haline geldi.

Ancak dengeleyici güçler tamamen ortadan kalkmadı. Mikroorganizmalar, kısa yaşam döngüleri sayesinde, karşılaştıkları yeni seçilim baskılarına hızla uyum sağlayarak tıbbi ve kimyasal müdahalelerden kaçınabiliyorlar. Sıtmanın bir zamanlar tamamen yok edildiği sanılan bölgelerde yeniden yayılması, modern bilimsel tekniklere rağmen doğal dengelerin kendini yeniden ortaya koyma eğiliminin belki de en çarpıcı örneklerinden biridir. Eskiden çocuklar için ölümcül olan bulaşıcı hastalıkların yerini zamanla başka hastalık türleri almıştır; ancak bunların çoğu –örneğin kanser– esas olarak yetişkinlerde görülmektedir. Kısacası, bilimsel tıbbın son yüz

yılda neden olduğu radikal değişimlere rağmen, hastalık, insan ekolojisinde hâlâ önemli bir rol oynamaya devam etmektedir.

Makroparazitik açıdan da, 14. ve 19. yüzyıllar arasında Avrupa'da piyasa tarafından düzenlenen davranışın sahip olduğu olağanüstü hâkimiyetin, açıkça artan dirençlerle karşılaşmaya başladığı görülmektedir. Bu dirençler, kısmen egemen toplumların kendi içinden ve iki düzeyde ortaya çıkmaktadır. Belki de en çarpıcı olanı, kâr peşinde koşan şirketlerin; küçük ölçekli bireysel ya da aile işletmelerinden, bürokratik bir komuta yapısına sahip büyük teşekküllere dönüşmüş olmasıdır. Yöneticiler, başarılarını genellikle bu tür şirketlerin benzer diğer şirketlerle, devletlerle ya da küçük ölçekli perakendecilerle yaptıkları "yabancı" işlemlerden elde edilen bilançolar üzerinden değerlendirmeye alışkın olsalar da büyük ticari şirketler, iç yapılarında, piyasa yönelimlerine çok belirgin bir şekilde tepki vermezler. Bu tür şirketlerin içindeki işlemler için belirlenen kontrollü fiyatlar, çoğu zaman şirket dışındaki işlemlere de genişletilebilir. Bu durum, özellikle alıcı tarafın da bürokratik olarak örgütlenmiş bir devlet olduğu ve satışa sunulan mal veya hizmetlerin yalnızca birkaç tedarikçi (hatta bazen yalnızca bir tedarikçi) tarafından sağlanabildiği durumlarda geçerlidir.

Kapitalist organizasyonun bu iç dinamiği, savaş ve refah kaygılarının kesişmesi sonucu piyasa süreçlerine yönelik yoğun kamusal müdahaleyi beraberinde getiren bir gelişmeyle paralel ilerlemiştir. Bu bağlamda en önemli dönüm noktası, insanların ve kaynakların daha önce hayal bile edilemeyecek bir ölçekte ve titizlikle seferber edildiği I. Dünya Savaşı (1914–1918) olmuştur. Bu dönemde savaş ile sosyal refah birbirine yakından bağlı hale gelmiştir. Savaşı kazanmak için

mühimmat fabrikalarının, ordu tümenleri kadar önemli hale geldiği bir ortamda, askerlerin refahını artırmaya yönelik idari tedbirlerin, mantıksal olarak sivillere de uygulanacak şekilde genişletilmesi mümkündü. Bu durum, II. Dünya Savaşı (1939–1945) sırasında daha da belirginleşti: Savaştaki tüm büyük tarafların karne uygulamasına başvurduğu bu dönemde, neredeyse istemeden de olsa, zenginlerle yoksulların birçok kıt mala erişimi eşitlenmiş oldu. Devlet sosyalizminin savaşta edindiği bu deneyim, mevcut siyasi sistemin, alt sınıfın ekonomik eşitlikle ilgili beklentilerini ne kadar etkili biçimde harekete geçirdiğine bağlı olarak, (özellikle de 1930'ların ekonomik bunalımı sırasında) değişen derecelerde ve titizlikle barış zamanına taşındı.

Zayıflık ve yoksulluğun, geçmişte mecburen siyasi ya da ekonomik bağımlılığa boyun eğmek zorunda kalan halklar arasında yaygın bir öfke uyandırdığı dünyanın çevre bölgelerinde de piyasa düzenine karşı bir direniş artış gösterdi. Buradaki kritik dönüm noktası ise Rus devrimcilerin adalet, eşitlik ve daha mükemmel bir özgürlük adına piyasa tiranlığını reddetmek üzere yola çıktıkları I. Dünya Savaşı'na dayanmaktadır. Rus Komünizmi, pratikte, Marksist ideallerden çok savaş seferberliği kalıplarına dayanıyordu; çünkü Lenin ve halefleri, Birinci Dünya Savaşı sırasında geliştirilen bürokratik devlet sosyalizmi ve insan gücü seferberliği modelini barış dönemine taşıyarak kalıcı hale getirmişti.

Görünüşe bakılırsa, içinde yaşadığımız çağ, piyasa odaklı ve bürokratik odaklı davranışlar arasındaki dengenin hızla yeniden tanımlandığı bir dönem olmuştur. Eğer medeni devletlerin ve halkların çoğunluğunun sergilediği davranışlar uygarlık normu sayılıyorsa, bu yeniden dengeleme süreci bizi

söz konusu norma daha yakın bir noktaya taşımaktadır. Eğer bu saptama doğruysa, muhtemel sonuçlardan biri, teknik ilerleme ve diğer toplumsal değişim biçimlerinin kayda değer ölçüde yavaşlaması olacaktır. Zira bürokrasiler, doğaları gereği rutinlerin bozulmasına direnç gösterirler ve yenilik karşısındaki hoşnutsuzluklarını etkili kılacak kurumsal güce sahiptirler. Ancak günümüzde bu bürokratik muhafazakârlık, rakip devletler ve şirketler arasındaki rekabet tarafından kısmen sınırlanmaktadır. Böyle bir rekabet, kuşkusuz komuta sistemlerini teknik ve örgütsel yenilik arayışlarını sürdürmeye teşvik etmeye devam edecektir. Öte yandan, bu tür yenilikçi çabaların kapsamını sınırlandırmaya yönelik örtük anlaşmaları veya (SALT I ve SALT II gibi) açıkça ilan edilmiş kartel benzeri resmî mutabakatlar da gündeme gelebilir.

Nitekim kamu ve özel bürokrasilerin, yakın gelecekte dünyanın dört bir yanındaki yönetici elitlerin ayrıcalıklarını ve güçlerini koruyarak işleri olabildiğince istikrarlı tutmayı amaçlayan, kendi kendini sürdüren bir yapı içinde bir araya gelmeleri hayal gücünü zorlayacak kadar uzak bir olasılık değildir. Eğer böyle bir senaryo gerçekleşirse, piyasa tarafından düzenlenen davranışlar hızla kısıtlanacak, denetim altına alınacak ve toplumun sadece belli aralıklarıyla sınırlandırılacaktır. Bu da piyasa davranışlarının modern çağda sergilediği büyük çaplı genişlemenin ve 17.–19. yüzyıllarda yaşanan kontrolsüz patlamanın başladığı M.S. 1000 öncesi medeni devlet sistemlerinin bulunduğu konuma neredeyse tam olarak karşılık gelir.

Fakat geçmişe ve geleceğe dair bu bakış açısı, bizleri uzun yüzyıllar sürecek bir istikrarın beklediği izlenimini vermez. İnsanlığın son dönemde geleneksel yaşam biçimlerinden

kopması, çevresel dengelerde bir dizi yıkıcı dönüşümü tetiklemiştir. Öyle ki en yetkin yönetim bürokrasileri bile geleceğe yön verirken büyük ölçekli krizlerle karşılaşmadan, hatta belki bu krizleri daha da derinleştirmeden ilerleyemez hale gelmiştir. Ucuz doğum kontrol yöntemlerinin yaygınlaşması ve bebek bakımını adeta bir köleliğe benzeterek buna karşı çıkan genç kadınların sayısının artması, yakın dönemdeki nüfus artışının yerine nüfus çöküşünün geçme ihtimalinin oldukça yüksek olduğunu göstermektedir. Nitekim bazı bölgelerde nüfus yenileme oranı düşerken, diğerlerinde mevcut büyüme eğilimi sürmektedir. Bu tür bir modelin, önümüzdeki elli ila yüz yıl içinde daha da baskın hale gelmesi muhtemeldir. Böylesi koşullar, ister savaşların ardından ister bireysel ya da kitlesel göçler yoluyla olsun, yeni bir *Völkerwanderungen* (kavimler göçüne) sürecine zemin hazırlayacaktır.

Hammadde kıtlığı, gelecekteki kuşakları bugün petrol tedarikinde yaşadığımız sıkıntılardan çok daha derin ve sarsıcı biçimde etkileyebilir. Geriye dönüp bakıldığında, son iki yüzyıllık sanayi çağı, yakıt ve madenleri hoyratça tüketen; doğanın dengesini ise ancak binyıllar içinde onarılabilecek ölçüde bozan savurgan kuşakların dönemi olarak değerlendirilebilir.

Kısacası, yakın dönemin toplumsal ve ekonomik dönüşümünün başlıca itici gücü olan piyasa davranışı, küresel toplumun itici gücü olmaktan çekilse bile, insanlığın karşı karşıya olduğu sorunlar ya da mevcut uygulamalarda yapılması gereken değişiklikler ortadan kalkacak gibi görünmüyor. Karmaşık bir ekolojik ağın içinde süren etki-tepki döngüsü hiçbir zaman durmayacak; bu işleyişi bütünüyle kavramaya ve olası sonuçlarını önceden kestirmeye yönelik çabalar ise

uzun süre, belki de sonsuza dek, insan kapasitesinin ötesinde kalmaya devam edecektir.

Bu koşullar sürdükçe, yöneticiler ve idareciler ne kadar isterse istesin, insan ilişkilerinde kalıcı bir istikrar sağlamak mümkün olmayacaktır. Diğer tüm yaşam formları gibi, insanoğlu da madde ve enerji akışlarına, yani yemeye ve yenmeye dayalı döngülere ayrılmaz biçimde bağlıdır. Her ne kadar bu sistem içinde zekâmızla yeni ekolojik nişler keşfetmiş olsak da insanın gıda ve enerjiye erişimini sınırlayan mikro ve makroparazitik dengeler ne ortadan kalkmıştır ne de kalkacaktır.

***

Bu gerçeği vurgulamak ve insanlığın, dünya yüzeyine hem son derece tehlikeli hem de görkemli bir biçimde yayılan yaşam ağı içindeki devrimsel geçmişine dair anlayışımızı derinleştirmek, bu derslerin temel hedefi olmuştur. Çizdiğim insanlık tablosu eğer kasvetli, determinizme yatkın ve nahoş görünüyorsa, üzgünüm. Oysa ben bunun tam tersini düşünüyorum. Kendi adıma, hem kendimin hem de tüm insanlığın diğer yaşam formlarıyla olan akrabalığını kabul ederken; sosyal etkileşimlerin, sembolik anlamların ve insan zekâsının, bizler ve dünyayı bizimle paylaşan neredeyse tüm hayvanlar ve bitkiler açısından sıradan sayılabilecek bir türün yaşam koşullarını tekrar tekrar dönüştürmesine olanak tanıma biçimine hayranlık duyuyorum.

Şüphesiz, zihnin, kültürün ve anlam yüklü kelimelerin maddi süreçleri dönüştürmedeki olağanüstü gücü, insanlığın yeryüzünün çehresini değiştirmedeki tarihsel rolüyle çarpıcı biçimde kanıtlanmıştır. Bu sunumu hazırlarken sözcükleri bir araya getirmekle ben de kelimelerin insan düşüncesi

ve davranışını dönüştürme gücüne olan sarsılmaz inancımı ortaya koyuyorum. Ne de olsa bugün nasıl davrandığımızı ve geleceği kurmak adına hangi adımları atacağımızı büyük ölçüde belirleyen şey geçmişe dair inançlarımızdır. Eğer bu dersler, geçmişe dönük değerlendirmelerimizin doğruluğunu az da olsa artırabiliyorsa, bundan büyük bir memnuniyet duyarım. Daha isabetli bir geriye bakış, anlayışımızı derinleştirir ve daha az yanılgılı öngörülerde bulunmamıza imkân tanır. Bu da insanlığın durumunun iyileştirilmesine katkı sağlar ki kuşkusuz hepimizin ulaşmayı arzuladığı hedef budur.

BÖLÜM III

İNSAN İLİŞKİLERİNDE KONTROL VE FELAKET

Felaketlerin, insan ilişkilerinde ve sosyal yapıda oynadığı büyük rolün, ekonomiyi ve siyaseti derinden etkilediği açıktır. Tarihsel kayıtlar da gösteriyor ki felaketten kasıt, yerleşik yaşam rutinlerini bozup insanlara eziyet veya ölüm getiren kesintisiz bir olaylar zinciri ise tarih neredeyse birbirini izleyen felaketlerden ibarettir.

Medeniyetin ortaya çıkıp insanların yaşadıklarını anlamamıza olanak tanıyan çözümlenebilir kayıtlar bırakmaya başlamasından bu yana, felaketler kronik bir hâl almış ve neredeyse kesintisiz şekilde yaşanmıştır. Kıtlık, salgın hastalık ve/veya savaşlar, medeni toplumun hemen her bireyini bir dönem etkilemiştir. Bugün sahip olduğumuz tüm imkân ve becerilere rağmen, bu felaketlerden en az birine hiç maruz kalmamış bir yaşam hâlâ istisna sayılır. Belki de felaket riskinin, insan olmanın ayrılmaz bir parçası olduğunu kabul etmeliyiz; çünkü bu, kolektif çaba ve araçlarla yeryüzünün çehresini dönüştürme ve doğal dengeleri değiştirme yetimizin beraberinde getirdiği bir bedeldir.

Su mühendisliğinden vereceğimiz basit bir örnek, bu durumu açıkça gözler önüne serebilir. Benim yaşadığım dö-

nemde, Ordu Mühendisler Birliği, Mississippi Nehri'ndeki taşkınları kontrol altına almak amacıyla nehrin alt kesimi boyunca ayrıntılı bir setler sistemi inşa etmeye başlamıştı. Ancak bu sistemin, setler arasındaki nehir tabanında tortu birikiminin artması gibi istenmeyen bir etkisi oldu. Sonuç olarak, su seviyesi her yıl giderek yükseliyor ve setlerin zaman zaman daha yüksek biçimde inşa edilmesi gerekebiliyor. Bu güçlü Mississippi Nehri, bu düzenleme sonrasında bir noktada, setlerin olmadığı ve nehrin her ilkbaharda taşarak doğal taşkın yatağında tortu biriktirmekte serbest olduğu çocukluğumdaki haliyle karşılaştırıldığında, kıyılarını kırarak çevredeki araziye çok daha büyük zararlar verecektir. M.Ö. 600 gibi çok eski bir dönemde Çinli mühendisler, Sarı Nehri setler arasına hapsederek kontrol etmeye başladıklarında, tarihsel kayıtlara göre bu tür felaketlere birkaç kez tanık olmuşlardır. Modern teknolojinin toprak taşıma olanakları, bir nehrin yapay olarak yükseltilmesi sonucu giderek artan istikrarsızlığını –sonsuza kadar– telafi edebilecek gibi görünmemektedir.

Bu ve benzeri sayısız durumda, zekâ ve yaratıcılık, insan umutlarına ve amaçlarına engel olan tüm olumsuz koşullarla adeta bir yarış içindedir; hangisinin galip geleceği belirsizdir. Hem zekâ hem de felaket, sınırsız olasılıklar dünyasında hareket edercesine, kesintisiz bir meydan okuma ve tepki döngüsünü tetikliyor gibi görünmektedir. Böylece insanlık tarihi, artan beceri ve bilgimizle birlikte zaferlerin ve felaketlerin giderek büyüyen ölçeklerde yinelendiği olağanüstü bir dinamik dengeye dönüşür.

Bu tür bir örüntü, ekonomide de açıkça görülebilir. İnsanlık en büyük ilerlemelerini her şeyden önce teknoloji

alanında kaydetti. Binlerce kişinin ortak çabasını gerektiren bu gelişimler, nihayetinde zor kullanma tehdidine sahip yöneticilerin emirlerine itaat sayesinde gerçekleştirildi. Savaşlar ya da büyük inşaat projeleri için seferber edilen kalabalık ordular ise salgın hastalıklara karşı savunmasızdı; bu nedenle ilk komuta ekonomilerinde felaketler eksik olmadı. Üstelik mahsul de her an zarar görüp kıtlığa yol açabilirdi. Medenî toplumlar, bu tür felaketlerle başa çıkabilmek adına yüksek doğum oranlarını teşvik eden aile sistemleriyle nüfus kayıplarını telafi etmeyi öğrendi.

Uygarlık tarihinin ilk dört bin yılında özel girişimler önemliydi, ancak etkileri sınırlı kaldı. Tüccarlar ve öteki maceraperestler, becerilerini, fikirlerini ve mallarını siyasi sınırların ötesine taşıyarak uygarlığın düzensiz biçimde yayılmasına zemin hazırladılar. Buna karşın, yüzyıllar boyunca uzak pazarlara üretim yapmak ya da uzak diyarlardan gelen mallara bel bağlamak, sıradan insanların geçimi için fazla riskliydi. Lüks eşyaların yanı sıra bakır ve kalay gibi birkaç stratejik hammadde uzun mesafelere taşınıyordu ama hepsi bu kadardı.

M.S. 1000'lerden itibaren ulaşım imkânlarının gelişmesi dengeleri kökten değiştirdi. Yün, pamuk, tuz, kereste, balık ve tahıl gibi temel mallar daha önce görülmemiş ölçeklerde ticaret ağlarına dâhil oldu; böylece pek çok insan uzak diyarlardan gelen gıda ve eşyaya bağımlı hale geldi. Böylece pazar ekonomisi, Avrasya'nın kalabalık bölgelerinde günlük yaşamı düzenleyen unsur olarak önce yüzyıllardır süren "liderin emrine itaat" modelini tamamladı, ardından da bunun yerini aldı. Bu ilerleme –ki gerçekten, Adam Smith'in *Ulusların Zenginliği*'nde ikna edici biçimde analiz ettiği tüm verimlilik

avantajlarını sağlayarak yeni zenginlik yaratan olağanüstü bir ilerlemedir– beraberinde yeni bir felaket türü getirdi: Zaman zaman ortaya çıkıp sistemi felç eden mali krizler.

Uzun mesafeli ticarete dayalı kredi sistemlerinde yaşanan periyodik çöküşler, en az XIV. yüzyılın başlarından beri kayda geçmiş ve günümüze dek aralıksız sürmüştür. O tarihten bu yana ekonomik faaliyetler her ne kadar biçim değiştirip çeşitlenmiş olsa da dört ila beş yılda bir yinelenen iniş-çıkışlı genişleme-daralma döngüsü tüm bu dönüşümler boyunca varlığını korumuştur. Bu döngü, paniğin etkisiyle geçim kaynakları geçici olarak çöken geniş kitlelere zarar verirken, aynı anda dar bir kesime kazanç sağlayarak sayısız insanın hayatında derin yaralar açmıştır.

On dokuzuncu yüzyılın sonlarından yirminci yüzyıla uzanan dönemde ekonomistler, söz konusu döngünün neden ve nasıl devam ettiğini çözmek için yoğun çaba harcadı. 1950'lerden itibaren, geliştirdikleri teorik anlayış sayesinde artık geleneksel kredi krizleri olarak adlandırılabilecek olayların etkisi, alınan önlemlerle büyük ölçüde hafifledi. Ekonomistlerin toplum nezdindeki itibarı da büyük ölçüde bu başarıya dayandı. Ancak son yıllarda öngörülerindeki eksiklikler öylesine belirginleşti ki kabul gören teorilerin yeterliliği artık ciddi biçimde tartışılır hale geldi.

Dört-beş yıllık iş döngülerin yanı sıra başka ve daha uzun vadeli toplumsal davranış değişikliklerinin piyasada daha geniş ölçekli ve inatçı büyüme-daralma dalgaları ortaya çıkarması nedeniyle soru işaretleri oluştu. Bunun iki çarpıcı örneği, 1873 krizini izleyerek 1890'lara kadar süren durgunluk dönemi ile 1929'daki büyük çöküşün ardından on yılı aşkın bir süre etkisini sürdüren Büyük Buhran'dır.

Zorlu dönemlerin ardından, tanıdık kısa vadeli krizlerin etkisini bir nesil boyunca hafifleten güçlü bir büyüme evresi yaşandı. Bugün geriye baktığımızda bunun nedenini görmek mümkün: Yirminci yüzyılın ilk otuz yılındaki zenginlik artışı, büyük olasılıkla 1873 krizini izleyen süreçte geliştirilen yeni yönetim ve denetim modellerinin ürünüdür. Alfred Chandler'ın *The Visible Hand* adlı eseri, bu dönüşümü çarpıcı bir keskinlik ve içgörüyle anlatır. Özetle, birkaç hırslı sanayi lideri çok kısa sürede çelik, kimya, dikiş makinesi ve otomotiv gibi alanlarda üretim ve satışa egemen olan dev şirketler kurdular ve en yeni makinelerin sunduğu ölçek ekonomilerinden tam anlamıyla yararlanarak hammadde, yakıt, işgücü ve gerekirse yurt dışından temin edilen parçaları kesintisiz bir montaj hattı düzenine oturttular. Bu dikey entegrasyon, ihtiyaç duyulan hammadde miktarını ve piyasaya sunulacak nihai ürün sayısını tek bir yöneticinin belirlemesine olanak tanıyordu; aynı yönetici, gerektiğinde fiyatları korumak için üretimi kısabiliyor veya daha fazla satış hedefiyle üretimi artırıp fiyatları düşürebiliyordu.

Piyasanın birkaç büyük şirketin elinde toplanması, ölçek ekonomilerinin maliyetleri belirgin biçimde düşürmesini sağladı; bu tasarrufun bir kısmı da tüketicilere yansıdı. Sonuçta hem şirket kârları hem de genel yaşam standartları yükseldi, fakat asıl avantajlar yine şirket yöneticilerinde kaldı. Üretimi talebe göre ayarlama ve satış fiyatlarını belirleme yetenekleri sayesinde bu büyük işletmeler, kısa vadeli kredi krizlerinden büyük ölçüde korundu. Dış alıcılar çok sayıda ve örgütlenmemiş bir şekilde kaldıkları sürece, sanayi yöneticileri, planlarını, benzeri görülmemiş bir isabetle gerçek koşullarla uyumlu hale getirebiliyorlardı. İş döngüsü tamamen

yok olmasa da yıkıcı etkiler esas olarak küçük üreticilere ve durgunluk dönemlerinde işini kaybeden çalışanlara yöneldi. Buna karşılık, teknik ve finansal açıdan iyi yönetilen şirketler, konjonktürel dalgalanmalardaki geçici sıkıntıları öngörüp önceden gerekli tedbirleri alabiliyordu.

Nüfusun çoğunun tarımla uğraşıp kredi çöküşleri sırasında kısmen kendi kendine yeter bir yaşama dönebilmesi sayesinde, büyük sanayi işletmeleri, iş döngüsünün maliyetlerinden büyük ölçüde korunabildi; zira eski ürünlerin fiyatını düşürüp sürekli yeni tüketim malları sunarak sıradan yurttaşların yaşam standardını yükseltiyorlardı. Bu dinamik, 1880'lerden 1930'lara uzanan dönemde sanayi toplumunun yapısını köklü biçimde dönüştüren bir başarı öyküsüne dönüştü.

Ne var ki üretim ve satış süreçlerinin bütünüyle şirket yönetiminin denetiminde yürütülmesinin de sınırları vardı. Ürünlerini devlete ya da benzer ölçüde iyi yönetilen diğer büyük şirketlere satan işletmeler, fiyatları diledikleri gibi belirlemekte güçlük çekiyorlardı. Zira toplam üretimin önemli bir bölümü bu kurumsal alıcılara yöneldiğinde, onların fiyat pazarlığında sergilediği sert tutum ile teslimat ve ödeme koşullarına ekledikleri şartlar, yöneticilerin sonuçları öngörme ve kontrol etme gücünü büyük ölçüde zayıflatıyordu. Kurumsal örgütlenmenin iş dünyasında hızla yayılması, bu tür işlemlerin sayısını artırırken tekil şirketlerin fiilî özerkliğini giderek daralttı. Oysa şirketlerin özgürce büyüyüp yöneticilerinin planlarını eksiksiz hayata geçirebilmesi için, örgütlü olmayan alıcı ve satıcılardan oluşan dağınık bir pazar yapısına ihtiyaç vardı. Fakat ilk dönemdeki çarpıcı başarılar, şirket modelinin yıldırım hızıyla yayılmasına yol açmıştı; bu durum dağınık pazar yapısını aşındırarak yöneticileri çözülmesi güç yeni

sorunlarla karşı karşıya bıraktı. Böylece piyasa riskleri, yeniden şirket yönetim kurullarının gündemine oturdu.

Sonuçta, 1930'lardaki büyük çöküş ve inatçı buhranla karşı karşıya kalındı. Çiftçiler, aile işletmeleri ve küçük esnaf gibi kredi krizinin şokunu üstlenmek zorunda kalan kesimler çöktüğünde, "işçi çıkarıp üretimi kısarken fiyatları sabit tutma" stratejisi de etkisiz kaldı. Üstelik bu politika krizin şiddetini artırdı: İşten çıkarmalar satın alma gücünü düşürdü; satın alma gücü düşünce satışlar azaldı; satışlardaki gerileme ise yeni istihdam kesintilerine yol açarak talebi daha da zayıflattı. Böylece "kötü zamanları atlatma" amacıyla uygulanan yöntemler, hızla çözümsüz bir kısır döngü yarattı. En büyük ve en iyi yönetilen şirketler bile zamanla bu baskıyı hissetmeye başladı; çünkü yöneticiler uzun sürecek bir durgunluğa karşı herhangi bir hazırlık yapmamıştı. Kredi daralmalarına karşı geliştirilmiş sıradan koruma mekanizmaları, bu büyük çöküş sırasında krizi daha da derinleştirdi.

Piyasa kaynaklı bunalım, önceki dönemlere kıyasla daha büyük ve inatçı bir hale gelerek en büyük şirketleri bile tehdit eder oldu. Amerika Birleşik Devletleri'nde, insani maliyetleri hafifletmeyi amaçlayan sayısız Yeni Düzen (New Deal) girişimine rağmen on yıl boyunca kimse etkili bir çözüm bulamadı. İşsizliği ortadan kaldırmayı ise yalnızca Almanya'daki acımasız yeni siyasi rejim başarabildi; ne var ki 1930'lardaki bu Nazi ekonomik "başarısı", 1940'larda çok daha büyük bir siyasi felaketi tetikledi.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında ekonomik yönetim öyle ustalaştı ki savaş sonrasındaki hızlı toparlanmanın ve 1970'lere dek süren uzun soluklu büyümenin zeminini hazırladı. Gayri safi milli hasıla (GSMH) gibi yeni göstergelerle birlikte

gelişen istatistiksel araçlar, büyük şirketlerin yönetiminde kullanılan becerilerin bütün bir ulusun ekonomik faaliyetlerini yönlendirmesine imkân tanıdı. Savaş boyunca, çoğu özel sektörden devşirilen yeni yöneticiler ve devlet görevlileri, ülkeyi –para ve kredi üzerinde geniş yetkilere sahip olarak– tek, dev bir şirketi yönetir gibi ele aldılar; mevcut tüm maddi kaynaklar, büyük ölçekli sanayi üretimine gerekli işgücü ve hammaddeleri eksiksiz sağlamak üzere seferber edildi.

Hem Müttefik hem de Mihver devletlerin, ekonomik ve stratejik planlamayı, ulusal sınırların ötesine taşımış olması, "ulus-şirket" modelinin tam hâkimiyet kurmasını engelledi. Ancak özellikle Mihver devletleri arasında, ulusötesi uygulama, istikrarsızlığını sürdürdü ve savaştan sonra, başlangıçta savaş seferberliği için getirilen makroekonomik kavramlar ve istatistiksel veriler kullanılarak ulusal yönetim birimi hâkim oldu. Sovyetler Birliği hem erken gelişmiş hem de geri kalmıştı. Sosyalist planlama 1928 gibi erken bir tarihte uygulamaya konulmuştu, ancak Sovyet ekonomi yöneticileri, kredi kontrolünün hayati önem kazandığı Batı ülkelerine kıyasla, emir ve zorlamaya daha fazla güvenmeye devam ettiler. Öte yandan Batı Avrupa'da sınır ötesi entegrasyon yeniden canlandı ve diğer bölgelere göre daha ileri götürüldü, ancak Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun kurucu ulusal birimleri ortak politikalar üzerinde veto yetkilerini korudu ve her hükümet, kapsamlı karşılıklı istişarelere rağmen krediler ve diğer kontroller üzerinde bağımsız uygulamalarını sürdürdü.

1930'ların ekonomik buhranı ile II. Dünya Savaşı sonrasında gelişen ulusal düzeyde ekonomik yönetim, 1873 borsa çöküşü ve onu izleyen bunalımlı on yılların ardından ortaya çıkan geniş ölçekli şirket yönetimi modeline büyük

ölçüde benzemektedir. Piyasa risklerini azaltmaya yönelik bu yeni yaklaşımın da benzer sınırlara sahip olması muhtemeldir. 1950 sonrası dönemde önde gelen Batılı ülkeler ile Japonya'nın elde ettiği olağanüstü ekonomik başarının, çok daha az örgütlü olan Üçüncü Dünya bağlamında gerçekleştiği şimdiden fark edilebilir. Bu bağlamın, önde gelen sanayi ülkelerinin yaşam standartları ve GSMH artışındaki rolünün ne kadar büyük olduğu tartışmaya açık olsa da Üçüncü Dünya'daki hammadde tedarikçilerinin ve yoksul ve ağırlıklı olarak tarımla uğraşan ülkelerden gelen göçmen işçilerin, Keynesçi ve post-Keynesçi iktisatçılar tarafından tasarlanan tüm önlemlere rağmen devam eden iş döngüsü dalgalanmalarının maliyetini orantısız bir biçimde üstlendiğini inkâr etmek zordur. İyi yönetilen sanayi ülkeleri, yirminci yüzyılın başlarındaki büyük ve varlıklı şirketler gibi, yöneticilerinin benimsediği politikalar sayesinde bu tür sarsıntılardan etkili bir şekilde korunmuştur. Bu tür felaketlerin asıl yükü ise yine başkalarının omzuna binmiştir.

Bu paralelliklerin yeni bir küresel ekonomik krize yol açıp açmayacağı ise belirsizdir. Ancak böyle bir olasılık göz ardı edilemez; zira dünya finans sistemi hem karmaşık hem de son derece düzensizdir. Üçüncü Dünya ülkeleri, ödemeye niyetli olsalar dahi, borçlarının büyük kısmını fiilen ödeyemez durumdadır. Polonya, Meksika ve Brezilya gibi ülkelerin yaşadığı mali zorluklar, taşıdıkları borç yükünün büyüklüğü nedeniyle daha da kritik bir önem taşımaktadır. Öte yandan Amerika Birleşik Devletleri'nde de hem kamu hem de özel sektör düzeyinde borçluluk en ileri boyuttadır ve bu durumun enflasyonun örtük biçimde inkâr edilmesine yol açacağı neredeyse kesindir.

Toplu borç ödememe durumunun dünya mali sistemi üzerindeki tam etkisini bugün muhtemelen hiç kimse kesin olarak öngöremiyor. Ancak savaş sonrası dönemde ekonomik olarak iyi yönetilen ülkeler, kendilerine sunulan artan kredi akışları karşılığında fiyat ve ticaret koşullarını kabul eden daha yoksul ve daha az örgütlü ticaret ortaklarının varlığı sayesinde sahip oldukları bir tür "güvenlik valfini" kaybetme riskiyle karşı karşıya. Çünkü bu kredilerin artık sürdürülemez hale gelme ihtimali giderek artıyor. 1929'da otomobil ve benzeri malları o dönemlerde yeni ortaya çıkan peşinatsız taksit planlarıyla satın alan özel kişiler, günümüzdeki yoksul ülkelerin içinde bulunduğu duruma çok benzer bir haldeydiler. Ancak borçlu ülkelerin sayısı, borçlu bireylere kıyasla çok daha az olduğu için bu benzerliği abartmamak gerekir.

Söylemek istediğim şu: Geçtiğimiz yüzyılda, iki kez, eski tarz çöküşlerin tekrarlanmasını büyük ölçüde önlemeyi başaran etkili müdahaleler, çöküşün yükünü daha az örgütlü ekonomik aktörlere kaydırdı; ancak bu dezavantajlı kesimler bu yükü taşıyamaz hale geldiğinde, piyasa felaketi daha iyi örgütlenmiş büyük yönetim birimlerini de içine alarak tüm sistemi etkileyen yeni ve daha karmaşık bir krizi tetikledi.

Öyleyse şu soruyu sormalıyız: Felaketi, insan ilişkilerinin ayrılmaz bir gerçeği olarak mı kabul etmeliyiz? Bu hipotez, bana göre araştırmaya değerdir. Kredi sisteminin çöktüğü dönemlerde, piyasa sistemine katılanların büyük bölümü geçimini yerel tarımla sürdürebildiği sürece, dönemsel krizler tüm ekonomik sistemi tehdit etmiyordu. Ne var ki insanlar kırsal geçimlik tarımla bağlarını büyük ölçüde kopardığında, iş döngüleri çok daha ciddi ve hayati bir tehdit haline geldi. Bu tehditleri azaltmak için yeni örgütlenme biçimleri geliş-

tirildi. İlk tepki, kamusal yardım programlarıydı; bir diğeri ise büyük şirketlerin yükselişi ve ekonomik süreçlerin sektör ölçeğinde daha sistemli biçimde yönetilmesiydi. Ancak görünüşe göre şimdi, bu yeni üretim ve dağıtım organizasyon biçimleri de engellerle karşılaşabilir ve yeni kriz türlerini tetikleyebilir.

Piyasa felaketlerinin niceliği ya da şiddetinin, küçük ölçekli aktörlerin hâkim olduğu önceki dönemlerde yaşananlarla tamamen aynı olduğunu kesin olarak söylemek mümkün değildir. Daha az sayıda çöküş yaşanıyor olsa bile, bunlar daha uzun sürüp toparlanması daha güç hale geldiğinde, yol açtıkları insan ıstırabı ve kitlesel yerinden edilmeler bakımından toplamda önceki düzeylere yaklaşmaları muhtemeldir. Öte yandan, durum böyle de olmayabilir. Zira farklı dönemler ve farklı coğrafyalardaki yaşam standartlarını karşılaştırmak, kökten farklılıklar nedeniyle son derece zordur. Bu nedenle, "felaketin korunumu" kavramı belki de sadece, insan davranışının ne kadar akıl ve öngörüyle yönetilmeye çalışılırsa çalışılsın, her zaman dirençli ve belirsiz yönler taşıdığını hatırlatan güçlü bir retorik öge olarak kalmalıdır.

***

Rasyonel yönetime karşı gösterilen direnç yalnızca ekonomiyle sınırlı değildir; felaketlerin süreklilik gösterme eğilimi, özellikle siyasi alanda daha belirgin bir şekilde karşımıza çıkar. Zira bir hükümet, kendi sınırları içinde ne kadar iyi örgütlenmişse ve iç barışı ne kadar istikrarlı biçimde sürdürebiliyorsa, dışarıda savaşma kapasitesi de aynı ölçüde artar. Barış dönemleri şiddet olaylarının sıklığını azaltabilir;

ancak bu olaylar meydana geldiğinde, ölçeklerinin büyümesi neredeyse kaçınılmazdır.

Yine de tarihsel kayıtları dolduran sürekli siyasi mücadele ve kargaşa ortamı içinde, bu gözleme karşı çıkan dikkat çekici bir örüntüye rastlıyoruz: Uzak sınırlarını savunmak için yalnızca asgari düzeyde askerî güç kullanan ve komşu *barbar*larla ilişkilerinde güç uygulamak yerine rüşvet vermeyi tercih eden büyük imparatorlukların ortaya çıkışı. Arnold Toynbee'nin "evrensel devletler" olarak adlandırdığı bu tür yapılar savaş yoluyla ortaya çıkar, zamanla yine savaş yoluyla çökerler. Ancak varlıklarını sürdürdükleri birkaç yüzyıl boyunca, organize şiddeti geniş coğrafi alanlardan uzaklaştırmayı ve siyasi felaketlerin ölçeğini görece önemsiz düzeylere çekmeyi başarmışlardır.

Avrupa geleneğinin mirasçıları için Roma İmparatorluğu, evrensel devlet modelinin en açık örneğidir. Ancak Roma gücünün antik Akdeniz dünyasındaki yükselişiyle benzerlik gösteren yapılar, Mezopotamya, Hindistan ve Çin'in antik dönemlerinde olduğu gibi, Peru ve Meksika'daki Amerika yerlilerinin tarihinde de bulunabilir. Bu siyasi modelin önemi ve sürekliliği, Arnold Toynbee'yi onu insanlık tarihinin anahtarı olarak görmeye yönelttiyse de bu, dünyanın bazı bölgelerinde ve zaman dilimlerinde yerel savaşlar ve diğer siyasi mücadelelerin ilgili medeniyetin dışından gelen etkilerle temelden değişmiş olması nedeniyle, aslında taşıyamayacağı bir yüktür. Bu tür dönüştürücü güçlerin en çarpıcı örneklerinden biri, İslam'ın yükselişi, bir diğeri ise 16. yüzyıl başlarında İspanya'nın Yeni Dünya fetihleridir.

Yakın tarihe dikkatle bakan pek çok gözlemci, bu kez gerçekten küresel ölçekte bir imparatorluk hegemonyasının

ortaya çıkıp çıkmayacağını sorgulamıştır. Örneğin Avrupa'da, 1500'lerden bu yana süregelen askerî ve siyasi tarih, bir dizi imparatorluk kurma girişimi olarak yorumlanabilir. Bu girişimlerin tamamı kimi zaman çok küçük farklarla da olsa başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Ancak bu eğilim, devletler sistemi içindeki rekabetler aracılığıyla hâlâ varlığını sürdürmektedir.

Dünya çapında bir imparatorluk fikri ve böyle bir yapının başlatmak zorunda kalacağı küresel ölçekte ekonomik ve askerî faaliyetlerin bürokratik yönetimi bir yana, yeni örgütsel icatların hem giderek büyüyen devletlerin hem de genişleyen ekonomik yönetim birimlerinin bugüne dek tekrar eden felaketlere verdikleri türden tepkilerle çağdaş sorunları nasıl çözebileceği belirsizliğini koruyor. Bununla beraber gelecek her zaman öngörülemezdir; henüz aklımıza bile gelmemiş bir değişim – ister felaket boyutunda olsun ister olmasın– insanlık faaliyetlerini siyasi, ekonomik, epidemiyolojik, çevresel ve hatta psikolojik düzeyde kökten dönüştürebilir. Çünkü ekonomi ve siyasetin insan etkinliğinin tümünü kapsamadığını hatırlatmaya bile gerek yoktur. Yine de zekâ ile felaket arasındaki yarışa yalnızca bu sınırlı perspektiften örnek vermeyi tercih ettim.

***

O halde şimdi biraz geriye çekilip, insanlığın felaketleri önlemek adına yaşamını ve çevresini dönüştürme kapasitesi ile bu kapasitenin sınırları üzerine genel bir değerlendirme yapmayı deneyeceğim. Bana öyle geliyor ki bir topluluk, örgütlenme, öngörü ve hesaplama yeteneğini kullanarak bir felaketten ne kadar başarılı biçimde kaçınırsa, benzer şekilde örgütlenmiş ve yönetilmiş başka topluluklarla çatışmaya

girdiğinde yol açacağı felaketler de o denli büyük olur. Eğer tüm insanlık, savaşı ortadan kaldırmak ve ekonomik krizleri önlemek amacıyla küresel ölçekte örgütlenmiş olsaydı, bu kez de organize olmuş insanlığın gezegenin geri kalan ekosistemine karşı girişeceği çatışmaların, daha önce benzeri görülmemiş ölçekte felaketler doğurması muhtemel görünür.

İnsanlık işleri, sanki karmaşık bir denge hiyerarşisi içinde ilerliyormuş gibi görünmektedir. Neticede bizler, fiziksel ve kimyasal dünyanın bir parçasıyız; atomlar ve moleküller, en azından şimdilik, gezegenimizde oldukça güvenilir bir dengeyi sürdürmektedir. Her ne kadar entropi yasası bu dengelerin sonsuza dek süremeyeceğini öne sürse de insanlık ve yeryüzü ölçeğinde bu dengeyi kararlı ve istikrarlı kabul edebileceğimiz kadar uzun bir zaman aralığına sahibiz. Çok daha değişken olan ise insan yaşamlarının ve toplumların içinde yer aldığı ekolojik dengelerde ve benim "semiyotik denge" olarak adlandırmayı tercih ettiğim anlam üretim sistemlerinde ortaya çıkar. Kamusal hayat da işte bu düzeyde var olur ve sürer.

Ekolojik denge, canlılar arasındaki madde ve enerji akışına dayanır; bu dengenin temelini ise organizmalar arasındaki beslenme zinciri oluşturur. Bitkilerin güneş enerjisini kullanarak organik bileşikler sentezlemesi, ekolojik dengeyi kimyasal ve fiziksel örgütlenme düzeyleriyle sıkı biçimde ilişkilendirir. Hayvanların vücut kimyası da –benim "alt düzey örgütlenme" olarak tanımladığım düzeye bağlı kalarak– aynı temele dayanır. Bu yapının üstüne ekolojik denge ve onun üzerine adeta tehlikeli biçimde yerleştirilmiş bir "semiyotik denge" gelir: İnsanların gündelik yaşamlarını ve toplu davranışlarını düzenlemek için güvendikleri sembolik mesaj akışlarının oluşturduğu bu yapı, piramidi tamamlar.

Bu farklı örgütlenme düzeyleri arasındaki etkileşim hâlâ çok az anlaşılmıştır. Biyokimya alanındaki son gelişmeler, DNA moleküllerinin kimyasal ve fiziksel sınırlar içinde kalırken tüm yaşam formlarını nasıl yayabildiğini –kimyasal ve fiziksel yasaların gezegenimizin yüzeyinde kendilerini gösterme biçimlerini değiştirme konusunda olağanüstü bir kapasiteye nasıl ulaştıklarını– açıklayamamaktadır.

Dengenin daha üst katmanlarında da aynı gizem devam eder. İşaretler, semboller ve mesajlar yoluyla kişiden kişiye aktarılan fikirler, sayısız doğal süreçte insan müdahalesini örgütleyip yönlendirerek çevremizdeki ekolojik dengeyi açık biçimde etkiler. Yine de semiyotik dengeler kendi iç dinamiklerini geliştirmiş olsalar bile, dış gerçeklikler de bu fikirleri etkilemeye devam eder. Bu semiyotik sistem dinamiklerinin, içinde bulundukları alt düzey denge sistemleriyle kurdukları ilişki ise ancak gevşek ve dolaylıdır.

Semiyotik sistemlerimiz ile maddi dünya arasındaki bu gevşek bağa rağmen, insanlığın başarıları gerçekten dikkat çekicidir. Beklenmedik ve istenmeyen sonuçları, çorakla verimli toprağı, "biz"i "onlar"dan, yönetilebilir ve öngörülebilir olanı bilinemez olandan ayıran bir sınıra doğru iterek, doğal manzaraları neredeyse tanınmaz hale getirdik. "Geri kalan" bölge ise felaketin pusuda beklediği yerdir. Gerçekten de düzenli faaliyetlerin herhangi bir parçası ne kadar mükemmel hale gelirse, var olan dengeleri o denli kökten değiştirir ve bu da sistemin kırılganlığını artırır. En azından hem kendimizi hem de çevremizi kontrol etme çabamızın özeti böyle görünüyor.

Çağdaş bilim ve teknolojinin tüm imkânlarına sahip modern toplumların son derece güçlü olduğu konusunda kimsenin kuşkusu yoktur. Ancak bu güç, onları diğer top-

lumlardan daha az savunmasız kılmaz. Sürekli üretim ve tüketime dayalı bir sistem içinde yaşamamız, sayısız darboğaz yaratır; bu darboğazlardan herhangi birinde oluşan aksaklık uzun süre devam ederse, durum hızla kritikleşebilir. Örneğin traktörlerine benzin ve mazot ulaştırılamayan çiftçilerin gelecek bahar ekim yapamayacağını bir düşünün. Elektriğin birkaç gün kesildiği bir modern şehir neye dönüşür? Ya da daha güncel bir örnekle, bilgisayarlarda tutulan verilerin silinmesinin bankalar, vergi daireleri ve toplumun bütünü üzerindeki etkilerini hayal edin.

İnsan faaliyetlerinin koordinasyonundaki her hassasiyet artışı ve üretimde her yükselen verimlilik, adeta yeni bir çöküş riskiyle dengelenmiş gibidir. Eğer gerçekten durum buysa, "felaketin korunumu" da tıpkı enerjinin korunumu gibi bir doğa yasası olabilir.

Atomik yok oluşun büyük patlaması, savaş başlıklarımızın tetikleyebileceği yıkım, her ne kadar evrenin başlangıcında gerçekleştiği düşünülen Büyük Patlama'nın yalnızca solgun ve acıklı bir yankısı olsa da şimdiye kadar ulaşılan en son ve tamamen erişilebilir insanlık felaketidir. Buna rağmen, tarihin kaçınılmaz sonunun, kozmik bir komedi kılığına bürünmüş devasa bir insan trajedisi olduğuna inandığımı söylemek istemem. Tam tersine, belki entelektüel nedenlerden çok kişisel eğilimlerim gereği, bu tür kıyametçi yaklaşımları fazla ciddiye almam. Geçmişe neşeyle bakan bir tarihçi olarak, geleceğe yönelik düşünürken insan zekâsı ve yaratıcılığının defalarca galip geldiğini hatırlatmak isterim. Elbette bu zaferlerin her biri, eski sorunları çözerken yeni problemler yaratmıştır; yine de insanlık, diğer tüm türlerden çok daha hızlı ve köklü biçimde hayatta kalmış ve yeryüzünü dönüştürmüştür. Böy-

lesine bir geçmişe sahipken umutsuzluğa kapılmak yerine, çevremizden enerji elde edip onu amaç ve arzularımıza göre şekillendirme gücümüzü kutlamalıyız. Her yeni başarı, felaket riskini artırsa bile, insanlığın neler yapabileceğini görmek bizde hayranlık uyandırmalıdır.

DİZİN

A
Adam Smith 157, 191
Afrika 10, 25, 37-39, 44, 46-47, 52-56, 63, 70-71, 75, 80-83, 87, 91, 93, 96, 100, 106, 118, 122-123, 126, 131, 139, 147, 164, 167, 179
Ahamenişler 135
Ainular 49
Akad Kralı Sargon 135
Akdeniz 71, 115, 139, 142-143, 150-154, 161-162, 164, 169, 200
Alfred Chandler 193
Almanya 21, 105, 169, 195
Amerika kıtası 11, 73
anal-oral enfeksiyon yolu 125, 130-131
angarya 173-174
Antoninus Vebaları 142
Arabistan 147, 153, 155
Arjantin 86, 99-101
Arnold Toynbee 115, 200
Avrupa 8, 10-11, 22, 25-26, 35-40, 42-43, 47, 49-64, 67-71, 73, 75-80, 88-93, 95-101, 104-107, 115, 124, 126, 131, 134, 138-139, 144, 160-168, 170-178, 180, 196, 200-201
Avrupa Ekonomik Topluluğu 196
Avustralya 10-11, 37-39, 47, 51, 55, 66, 80-82, 92, 95, 99-101, 106, 134, 167
Aztekler 52, 135

B
Babür İmparatorluğu 169
bağışıklık 9, 13, 52, 54, 72, 130, 166
Belucistan 153
Benedetto Zaccaria 161
Birinci Dünya Savaşı 101, 105, 181
bitkiler 119, 124-125, 184, 202
böcekler 124-125
Boerler 63, 81-83
boğmaca 130
borç 61, 64, 172, 197-198
Brezilya 10, 55-56, 63, 67, 83, 87-88, 91, 100, 197
Brigham Young 84,-85
Budizm 144, 147
Büyük Britanya 73, 78
Büyük İskender 44, 152
Büyük Patlama 204
Büyük Sınır 5, 11, 19, 26-27, 31, 37, 42, 53, 55, 68, 104-106
Buzul Çağı 123

C
Cebelitarık 162
Cengiz Han 155-156
Ching 169
çiçek hastalığı 13, 52, 72, 130, 134, 142
çiftçilik 101
Çin 47-49, 70-71, 73, 76, 95, 131, 138-140, 142-143, 150, 153, 156-169, 171, 177, 200
Clifford Geertz 76-77
coolie 94, 96

D
denge 27, 60, 69, 119, 125, 137, 142, 148, 202-203
deniz taşımacılığı 60, 141, 153
dikey entegrasyon 193
dinler 85-87, 99, 103, 138, 144-145, 150, 161
doğum kontrolü 78, 183
drenaj 139

E
ekonomi 16-17, 23, 37-38, 56, 59, 66, 97-98, 100, 102-103, 115, 134-135, 148, 156-165, 173-177, 181, 283, 189-190-199, 201-202
Endonezya 158
enfeksiyon 10, 13, 52, 72, 77, 102, 122, 125, 130-135, 138, 142, 152, 166, 177-179
entropi yasası 202
Eski İnananlar 86
evrim 28, 114, 119, 131, 135

F
felaket 17, 27, 74, 76, 106, 136, 142, 167, 189-192, 201, 205
feodal 40, 137

Fernand Braudel 115
fiyat sistemi 60, 145
Fransa 72, 78, 90, 105, 169
Fransız Devrimi 22, 78-79, 178
Frederick Jackson Turner 9-11, 35-38, 40, 43, 46, 52, 58, 64, 106-107

G
gemiler 51, 55, 57, 97, 98, 129, 140, 142, 156, 158
gıda üretimi 71-72
Gılgamış 132
göç 11, 55-56, 61, 73, 77-80, 96-100, 105
göçebe 46-47, 49, 137, 147, 155-156, 162, 168
GSMH (gayri safi milli hasıla) 195, 197
Güney Afrika 10, 38-39, 47, 55, 63, 80-83, 87, 93, 100, 106, 167
Güney Amerika 37, 47, 54, 80
Güney Çin Denizi 158
Güneydoğu Asya 139, 159, 161

H
Habsburglar 174
Haiti 89-90
halk sağlığı 77, 179
Han Hanedanı 135
hastalık 10, 12-13, 24-26, 45, 52-55, 60, 72, 79, 81, 102, 106, 117, 119, 12, 125, 130-131, 133-138, 142-145, 153, 163, 166, 179-180, 189
Hideyoshi 169
Hindistan 70, 75-76, 93-94, 126, 139-140, 143, 150, 153, 158, 164, 167, 169, 173, 177, 200
Hinduizm 144
Hint Okyanusu 53, 153, 159, 164
Hollanda 64, 77, 172-173, 175
Hottentotlar 81
Hristiyanlık 8, 139-144, 147, 150

I
II. Felipe 169
İkinci Dünya Savaşı 38, 41, 101, 105, 195
iklim 38, 45, 54, 70, 94, 103, 123, 129, 139, 160
iletişim 25, 46, 69, 72, 90, 98, 102, 104, 106, 131, 134, 136, 140, 151, 166
imalat 17, 86, 164, 173, 176
imparatorluk 83, 135-139, 142-143, 145, 153, 162, 164, 170, 200-201
İmparator Şarlken 169
İnkalar 52, 135, 150
İpek Yolu 162
Irak 160
İran 139, 153
İrlanda 26, 72
İslam 144, 146-147, 156, 160, 200
İspanya 88, 173-174, 200
İstanbul 161
İtalya 100
ırk karışımı 89

J
Jamaika 64
Japonya 47, 76, 158, 161, 164, 169, 177, 197
Java 49

K
Kaffir 66
Kanada 7-9, 39, 51-52, 55, 63-64, 84, 86, 89, 95, 99, 100-101
kanalizasyon 77, 130
kanser 179
kapitalist 67, 159, 173
Karanlık Çağlar 156
Kara Veba 163
Karayipler 56
Karl Marx 115
kemirgenler 49-50
kervanlar 140-141
kızamık 13, 52, 130-131, 134, 142
köleler 63, 83, 154
kolera 179
komuta sistemi 145
Konfüçyüsçüler 145, 147
Kore 158, 161
köylüler 14, 61, 64, 75-77, 89, 98, 117, 119, 125, 129-130, 133, 137-138, 141, 146-147, 151-152, 159, 177-178
Kral III. George 115
Kuzey Amerika 11, 38, 48, 50-51, 55, 57-58, 63, 66, 73-74, 83, 85, 95, 167

L
Latin Amerika 38-39, 56, 63, 75, 88-89, 92, 179
Leopold von Ranke 115
Louis Hartz 10, 39, 41

M
Macaristan 88
makroparazitizm 12-15, 113, 116-121, 127, 132-135, 137, 139, 149, 165, 168, 180, 184
Maniheizm 144
Marco Polo 146, 161, 163
Mark Twain 54
Mekke 146
Meksika 52, 64, 74, 89, 92, 150, 197, 200
Mennonitler 86
mikroorganizmalar 13, 123, 179
mikroparazitizm 12-15, 113, 116-117, 119, 120-124, 126, 130-136, 139, 143, 149, 165-168, 179
Mississippi Nehri 16, 190
Mısır 44, 140, 153
Moğol İmparatorluğu 156, 162-163
montaj hattı 193

Mormonlar 85
Moskova 169, 174

N
nakliye 59, 98
Napolyon Savaşları 79
Naziler 14, 195
nüfus patlaması 123
nüfus yoğunluğu 49, 166

O
ordu 78, 172, 174, 178, 181
Orta Çağ 22, 50, 114-115
Orta Doğu 44, 70, 131, 143, 147, 154, 160, 167, 169
Osmanlı İmparatorluğu 169
Owen Lattimore 38
özel girişim 171, 173

P
parazitler 12-15, 113, 116-118-120, 124-125, 127-128, 133-137, 140-141, 149, 165-168
patates 15, 26, 71-72, 76, 167
Paulistalar 83
Peru 48, 52, 56, 74, 95, 150, 200
pirinç tarlaları 48
Plagues and Peoples 4, 9, 12, 14, 50, 52, 73, 131-132, 163
Portekiz 89, 164, 169
protein 154
Prusya 91
Püriten 84-85

R
rekabet 38, 88, 116, 125, 145, 148, 166, 182
Robert Owen 175
Roma İmparatorluğu 21, 44, 115, 142-143, 200
Romanya 88, 91
Rus Devrimi 103
Rusya 10, 12, 50-51, 66, 73, 86, 91, 102, 162

S
salgın hastalıklar 52-53, 56, 60, 72, 102, 119, 131, 132, 134, 138, 142, 163, 166, 189, 191
Sanayi Devrimi 78, 115, 175-178
Sarı Nehir 47, 157
savaşçılar 132-133, 146-147, 168, 177
servet 141, 143, 160, 163, 174-175
Sibirya 11, 50, 63, 64, 67, 96, 98, 103, 167
Sincan 153
şirketler 59, 67, 93, 101, 130, 173, 180, 182, 193-195, 197, 199
sıtma 52, 140
Solomon Adaları 92
Song Hanedanı 156, 158-160
sosyal hiyerarşi 65, 106
Sovyetler Birliği 105, 196
sözleşmeli işçiler 92, 95
su 48-49, 66, 81, 85, 88, 125, 130, 144, 157, 175, 190
su değirmenleri 144
sulama 84-85, 127-128, 130, 132, 160
süvari 168

T
takas 59, 62-63, 154, 156
tarih 11, 13, 17, 21-23, 25, 28, 37, 41-42, 72-73, 79, 107, 113-115, 189, 201
tarihöncesi 114-115
tarım 46-50, 70, 75, 85, 99, 124, 126-127, 133, 137, 139, 141, 147, 151, 154-155, 168
taşkın 16, 127, 129, 190
teknoloji 159, 190
ticaret 56, 59, 62-63, 66-67, 79, 86, 90, 101, 104, 120, 141-142, 147-148, 150-151, 153-156, 158-164, 166, 173, 191, 198
Ticaret Devrimi (16. yüzyıl) 164
ticari dönüşüm 141-142, 150
toprak sahipleri 50, 61-62, 82, 137, 149, 152, 154
tüccarlar 63, 67, 146, 152, 165, 172, 176
Tunguz halkları 155
Turan 153
Türkler 105
tuz üretimi 160

U
Ukrayna 10, 49, 65-66, 68, 73, 88
Ümit Burnu 164

V
veba 10, 50, 60, 72, 163
Venedik 174
virüsler 12, 124-125, 130, 132-134, 142
Visible Hand 193

Y
yabani ot 127
yağma 117-118, 120, 132, 136-137, 154-156
Yahudilik 144
Yakın Doğu 126, 133-134, 139
yakıt 183, 193
Yeni Düzen 195
Yeni Zelanda 11, 55, 100-101
yöneticiler 14, 69, 120, 136-137, 154, 159, 172, 178, 184, 195-196
yün ticareti 162

Z
Zanzibar 91
Zerdüştlük 144
zorunlu emek 10, 96
Zulu Savaşı 81

İnsanlık tarihinin büyük anlatısını bir bütün olarak gören ender tarihçilerden biri olan William H. McNeill, *Parazitler, Göçler ve Dünya Tarihi*'nde uygarlıkların kesişiminden doğan karmaşık küresel örüntüyü inceliyor. Küresel tarihi "karşılıklı etkileşimler"; yani ticaretin, savaşların, fikirlerin ve hastalıkların dolaşımı üzerinden anlatıyor. Büyük ölçekli bir sentez yaparak, tek bir medeniyete ya da bölgeye değil, tüm insanlığa bakıyor ve tarihin motorunu çözmeye çalışıyor.

Antik imparatorlukların fetihlerinden veba salgınlarına, coğrafi keşiflerden sanayi devrimine uzanan geniş bir tarih çizgisi boyunca, insan topluluklarının birbirine bağlanma biçimlerini ve bu bağların nasıl hem gelişmenin hem de felaketin kaynağı olduğunu gösteriyor.

Savaş, hastalık, ticaret ve kültürel etkileşimlerin birbirine dolandığı bu uzun hikâyede McNeill'in temel sorusu açıktır:

"Uygarlıklar birbirini nasıl etkiledi ve nasıl yayıldı?"

William Hardy McNeill (1917–2016), Kanada asıllı Amerikalı bir tarihçidir ve küresel tarih disiplininin öncülerinden sayılır. Chicago Üniversitesi'nde uzun yıllar öğretim üyesi olarak çalışan McNeill, tarihsel süreçleri ulusal ya da bölgesel sınırların ötesinde, uygarlıklar arası etkileşim, ticaret, savaş, hastalık ve kültürel alışveriş ağları üzerinden yorumlamıştır. En ünlü eseri *The Rise of the West* (1963) ile tarih yazımına bütüncül bir perspektif kazandırmış, *Plagues and Peoples* (1976) ile de biyolojik faktörlerin tarihsel değişimdeki rolünü vurgulamıştır. McNeill'in çalışmaları, 20. yüzyıl tarihçiliğinde yeni bir küresel anlatının temellerini atmıştır.

TİMAS TARİH timas.com.tr timastarih
DÜNYA TARİHİ
ISBN: 978-625-6767-67-6
9 786256 767676